एते च विधिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्नव्यापित्वे द्वितीयदिने चन्द्रदर्शनसम्भवे च ज्ञेयाः । "गवां क्रीडा दिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमो राजा पशून् हन्ति सुरभी पूजकांस्तथा ॥ १५५६ ॥ इति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये सायाह्नव्यापित्वे तु परैव ग्राह्या । "वर्द्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र घोष्यते" इति । तथा "त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत् सार्द्धत्रियामा प्रतिपद्विवृद्धौ । दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोन्यथा पूर्वयुते विधेये ॥१५५७-१५५८।" इति पुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः । सार्द्धत्रियामिकेत्यनेन चन्द्रदर्शनाभाव उक्तः । द्वितीयायाः पंचधाविभक्तचतुर्थांशरूपापराह्नव्याप्तावेव चन्द्रदर्शनसम्भवात् । वयं त्वेतद्वचनद्वयं पूर्वाविद्धासम्भवे वेदितव्यमिति ब्रूमः । दिनद्वये प्रतिपदः सायाह्नव्याप्त्य भावे तु पूर्वैव । रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्यापित्वात् । परदिने चन्द्रोदये च तन्निषेधादिति दिक् । मदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्रडा । नीराजनमंगलमालिके तूत्तरत्रकार्ये । "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत् । नीराजनं भवेत् प्रातः सायं मंगलमालिका ॥ यदा च प्रतिपत्स्वल्पा नारीनीराजनं भवेत् । द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मंगलमालिकाम् १५५९-१६५१॥" इदि ब्रह्मोक्तेः । लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम् । तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मंगलमालिका॥१५६१॥ इति भविष्योक्तेः । "प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्घटिका शुभ । द्वितीयायां तदा कुर्यात् सायं मंगलमालिकाम् ॥ कार्तिके शुक्लपक्षादौ त्वमात्रास्याघटीद्वयम् । देशभंगभयान्नैव कुर्यान्मंगलमालिकाम् ॥ १५६२-१५६३॥" इति देवीपुराणाच्चेत्युक्तम् । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे—बलिप्रतिपदं प्रकम्य "तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरं जयः ॥

विहानै प्रतिपद्शुद्ध घडी भर मिल्यो भने । द्वितीयामा गर्नु सार्य काम मङ्गलमालिका ॥१५५६॥
कार्तिकैशुक्लको पैले भए औंसी घडी दुई । देशभङ्ग डरैले न गर्नु मङ्गलमालिका ॥१५५७॥

यसमा विशेष हेमाद्रिमा ब्रह्मपुराणको वचनले छ । जुन बलिप्रतिपत् प्रकरणमा कहिएको छ—

ती मनुष्य जुवा खेल्नु विहानै दिनमा त्यस । जित्नेले त्यसमा जित्छ त्यो वर्षभर सम्म नै ॥१५५८॥
लाभको नाश नै हुन्छ हार्नेको त्यसमा पछि । जुवा खेली विताओस् त्यो रात स्त्री साथमा नर॥१५५९॥

त्यसैमा गोवर्धनपूजा र देवमार्गपालीको पूजा आदि पनि हेमाद्रि र निर्णयामृतमा स्कन्दपुराणका वचनले कहिएको छ कि—

गरी गोवर्धनै-पूजा जुवा खेल्नु मजासित । यान गौदोहनी गाई सजी गर्नु सुपूजन ॥१५६०॥

गोवर्धन बनाउदा गोबरको वा चित्रको बनाउनु । त्यसको मन्त्र यही हो—

गोवर्धन धराधार ! प गोकुल बचाउने । हौ दाता कोटि गाईका हस्तच्छाया हुने बहु ॥१५६१॥

गाईहरूको मन्त्र त यो हो—

जो लक्ष्मी लोकपालैकी स्थित छन् धेनुरूपले । मेरो पाप गरून् नाश यज्ञ निम्ति घृतै दिने ॥१५६२॥

फेरि त्यहीं नै स्कन्द पुराणको वचन छ—

वेलामा अपराह्णको दिशामा पूर्वतर्फको । वृक्ष वा स्तंभमा ऊँचो धागाको कुश-काशको ॥१५६३॥

पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् । दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा ॥१५६४–१५६५।" इति । अत्र गोवर्द्धनपूजा देवमार्गपालीपूजनादि वोक्तम् हेमाद्रौ निर्णयामृते च स्कान्दे—"प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्यं द्यूतं चापि समाचरेत् । भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्चावाहदोहनाः ॥ १५६६ ॥" गोवर्द्धनश्च गोमयेन कायेश्चित्रेण वा । मन्त्रस्तु—"गोवर्द्धनधराधार गोकुलत्राणकारक । बहुबाहुकृतच्छाय गवां कोटिप्रदो भव ॥१५६७॥" गोमन्त्रस्तु—"लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता । घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु ॥१५६८॥" तत्रैव स्कान्दे—"ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत । मार्गपालीं प्रबध्नीयात्तुंगस्तंभेऽथ पादपे । कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने । दर्शयित्वा गजानश्वान् सायमस्यास्तले नयेत् ॥ कृते होमे द्विजेन्द्रैस्तु बध्नीयान्मार्गपालिकाम् । नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥ मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोक सुखप्रदे । विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ॥ नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् । राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः । मार्गपालीं समुल्लंघ्य नीरुजः स्युः सुखान्विताः ॥१५६९–१५७४॥" तत्रैवादित्यपुराणे—"कुशकाशमयीं कुर्याद्यष्टिकां सुनवां दृढाम् । तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः ॥ गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः । जयोऽत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरम् ॥१५७५–१५७६॥" इति । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता ग्राह्ये-

---

मार्गपाली बनाएर बाँधोस् राम्रो गरी अनि । हात्ती-घोडा कनै सायङ्कालमा नजिकै लगोस् ॥१५६४॥
बाँधोस् होम गरी सक्ता विप्रले त्यसलाइ त । नमस्कार गरोस् फेरि मन्त्रले यस साधक ॥१५६५॥
मार्गपाली ! तिमि नै हौ विश्वका लोकमा सब । सुख शान्ति दिने ठूलो तिमिलाइ प्रणाम छ ॥१५६६॥
फेरि आउ पूर्ण गर्न मेरो व्रत र स्त्री-सुत । गरोस् नीराजना फेरि त्यहीं राष्ट्र-जयै दिने ॥१५६७॥
शूद्रजाति तथा राजा राजपुत्र र ब्राह्मण । नाघेर मार्गपाली त्यो सुखी हुन्छन् निरन्तर ॥१५६८॥

त्यही नै आदित्य पुराणमा लेखिएको छ–

बनाओस् बलियो लटठा कै नयाँ कुश-काशको । राजपुत्र हीनजाति तानून् त्यल्लाइ बेसरी ॥१५६९॥
बल ठीक दुवै तर्फ खिचेमा त्यो निरन्तर । वर्ष भो जय राजाको जितेमा हीन जातिले ॥१५७०॥

यम द्वितीया प्रतिपदाले युक्त लिनु पर्दछ, यो कुरा निर्णयामृतमा कहिएको छ । हेमाद्रिमा लेखिएको छ कि यम द्वितीया पूर्व विद्धा र मध्याह्नव्यापिनी लिनु पर्दछ । यसमा विशेष हेमाद्रिमा स्कन्द पुराणका वचनले कहिएको छ–

द्वितीया तिथिमा शुक्ल शुद्धकार्तिकमासको । यमलाइ गरोस् पूजा कालमा अपराह्न त्यो ॥१५७१॥
त्यसैमा यमुनाबीच गरेमा स्नान मर्त्यले । जाँदैन कहिल्यै फेरि नर त्यो यमलोकमा ॥१५७२॥
द्वितीया तिथिमा शुक्ल त्यही कार्तिकमासको । यमराज कनै गर्दा पूजा तर्पण आदिक ॥१५७३॥
किन्नरै साथमा आफ्ना यमराज प्रसन्न भै । ती मर्त्यहरूमा दिन्छन् वर ता मनमाफिक ॥१५७४॥

भविष्यपुराणको वचन पनि छ–

नाम हो श्रावणै भाद्र तथा आश्विन-कार्तिक । यी चार महिनाका त्यो द्वितीयाको क्रमै संग ॥१५७५॥
कलुषा गीर्मला प्रेतसंचारा याम्यकामता । यिनमा विधिले गर्नु भनेका वस्तुको पुजा ॥१५७६॥

पहिलोमा व्रत, दोश्रोमा सरस्वतीको पूजा, तेश्रोमा श्राद्ध भनेर चौथो कार्तिकशुक्ल द्वितीयामा कहिएको छ–

कार्तिकैशुक्लको यस्तो द्वितीयामा यधिष्ठिर ! । यमनाले यसैलाई ख्वाइन् घर महाँ पुजी ॥१५७७॥

त्युक्तं निर्णयामृतादौ । यमद्वितीया मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे--"ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्णेऽर्चयेद्यमम् । स्नानं कृत्वा भानुजायां यमलोकं न पश्यति ॥ ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः । वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टस्तस्मै यच्छति वांछितम् ॥१५७७-१५८०॥" तथा भविष्ये--"प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदे परा । तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्त्तिके भवेत् ॥ श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च भीर्मता । आश्विने प्रेतसंचारा कार्त्तिके याम्यका मता ॥१५८१-१५८२॥" इत्युक्त्वा, प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-पूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा चतुर्थ्यामुक्तम्--"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः ॥ अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥ स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः । स्वर्णालंकारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः । सर्वा भगिन्यः सम्पूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥१५८३-१५८७॥" प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हेमाद्रिः । "पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिर । मातुलस्य सुताहस्ताद् द्वितीयायां तथा नृप ॥ पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् । चतुर्थ्यां सह जायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥ सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ॥ यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन । तस्यां स्वसुः करतलादिह यो भुनक्ति प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥१५८८-१५९१॥" गौडास्तु--"यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् ।

तस्मात् यम द्वितीया यो ख्यात भो तिनलोकमा । न खानू घरमा आफ्नो नरले दिनमा यस ॥१५७८॥
बैह्नीका घरको खानू पुष्टिवर्धन स्नेहले । दिनु दान यता फेरि बहिनीमा विधानले ॥१५७९॥
बहिनीहरूको गनुं गहना-स्वर्ण-वस्त्रले । अन्न सत्कारले फेरि ख्वाईकन पुजा पनि ॥१५८०॥
बहिनी न भए देखि आमाका बहिनीकन । जुन हुन् प्रतिपन्नै ती गनुं पूजन रात्ररी ॥१५८१॥

प्रतिपन्न भनेका आमाका बहिनीहरू हुन् भनी हेमाद्रि भन्दछन्-

श्रावणशुक्ल द्वितीयामा हातले खानु फूपुको । खानु त्यो भाद्रशुक्लैमा आफ्नै मातुल पुत्रिको॥१५८२॥
बैह्नीको बाबु-आमाको द्वितीयामा असोजको । कार्तिकैशुक्लमा खानु हातका दिदिबैह्निको ॥१५८३॥
द्वितीयाबीच यी चारैबैह्नीकै हातको शुभ । गरोस् भोजन ता अन्न शुद्धै बल बढाउने ॥१५८४॥
ख्वाइन् यमीले तिथिबीच जो त्यो मिष्ठान्न दाजू यमराजलाई ।
जो खान्छ त्यस्मा बहिनीहरूको मिष्ठान्न त्यो पाँउछ रत्न धान्य ॥१५८५॥

गौडहरु त यसो भन्दछन्-

यमदूत चित्रगुप्त यमैकन पुजा गरोस् । छोराका साथमादोटै यममा अर्घ्य ने दिनु ॥१५८६॥

त्यसको मन्त्र यहा हो-

लौ आउ मार्तण्डज पाशहस्त हे लोकधर्ने यम हे सुरेश ! ।
भातृद्वितीयाबिच देव-पूजा अर्घ्यैपनी लेउ छ यो प्रणाम ॥१५८७॥
हजुंकी बैह्नि हूँ दाजू ! खानोस् यो शुभ भोजन । खुशीका निम्तिमा साक्षात् यम औ यमुनालेको ॥१५८८॥

स्मार्तहरु त यसो भन्दछन् कि हे ज्येष्ठ हे अग्रजात ! यसो भनोस् र अन्न दान पनी गरोस् । ब्रह्माण्डपुराणमा पनि लेखिएको छ-

द्वितीया तिथिमा जो स्त्री भाइलाइ खुवाउँछे । सत्कार पाएले गर्छे हुन्न त्यो विधवा कुसै ॥१५८९॥
यतातिर महाराज ! पूजिने भाइको पनि । कहिल्यै आयु घटतैन सुख पाउँछ त्यो पनि ॥१५९०॥

अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥१५९२॥" मन्त्रस्तु—"एह्येहि मार्त्तण्डज पाशह-स्त यमान्तकालोकधरामरेश । भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥ भ्रातस्तवानुज्ञातोऽहं भुंक्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः । १५९३-१५९४॥" इत्यर्घप्रदानेति वदेदिति स्मार्त्ताः इत्यत्रदानमित्यत्यादुः ब्रह्मपुराणेऽपि—"या तु भोजयते नारी भ्रातरं वृन्मके नियौ । अर्चयेत्तापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् । भ्रातुरायुष्यो राजन्न संशयः कदाचित् १५९५-१५९६॥" इति कार्त्तिक शुक्ल नवमी युगादिः सा पूर्वाह्निकी ग्राह्या शुक्लत्वात्तत्र । अत्र पिण्डरहितं श्राद्धं कर्त्तव्यमन्यत्प्रागुक्तम् । अत्रैव विष्णुत्रिरात्रमुक्तम् हेमाद्रौ भविष्ये —'कार्त्तिके शुक्लनवमीमवाप्य विजितेन्द्रियः । हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥ पूजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् । ततो यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं

कार्तिकशुक्ल नवमी युगादि हो । शुक्लपक्षको नवमी हुनाले यसलाई पूर्वाह्नकालव्यापिनी नै लिनु पर्दछ । फेरि यसमा पिंडरहित श्राद्ध गर्नु पर्दछ । अरू निर्णय त पहिले नै गरी सकिएको छ । यसैमा विष्णुको त्रिरात्रक हेमाद्रिमा ब्रह्मपुराणका वचनबाट कहिएको छ—

कार्तिकशुक्ल नौमीमा जितेन्द्रिय भई नर । अनाओस् सुनकै मूर्ति तुलसी-हरिको पनि ॥१५९१॥
गर्नु तीन दिनै सम्म बसेर व्रत रात्ररी । दुवैको ती गरोस् पूजा विधिपूर्वक भक्ति ली ॥१५९२॥
गरोस् विधिले फेरि तुलसी संग तो शुभ । भगवान् विष्णुको साक्षात विवाहै रात्ररी गरोस् ॥१५९३॥

कार्तिकशुक्ल एकादशीमा भीष्मपंचकको व्रत नारदीय पुराणमा भनिएको छ—

गर्नु तो यत्नले तस्मात भीष्मपञ्चक यो व्रत । कार्तिकी शुक्लपक्षैको देखि एकादशी शुभ ॥१५९४॥
गरी स्नान भई शुद्ध व्रतमा स्थित भैकन । लिवन् एकादशी देखि त्यो पाँचै दिनको व्रत ॥१५९५॥

अब त्यसको विधि भन्दछन् । गोबरले नुहाएर मौन हुंदै पञ्चगव्य र पञ्चामृतद्वारा विष्णुलाई स्नान गराई पूजा गरी पायसको नैवेद्य चढाई एक सय आठ द्वादशाक्षरको जप गरी ॐ नमो विष्णवे भन्ने मन्त्रले घिउमा मिलेका यव र श्रीहिले एक सय आठ आहुति दी खालि भूमिमा सुतोस् । यस्तै प्रकार पाँचै दिन गरोस् । यसमा विशेष त यस्तो छ कि-पहिलो दिन भगवान विष्णुका पाउको एक गरेर तीन पटक गोबरै खाओस् । दोश्रोदिन बेलपत्रले जानुको पूजा गरी गोमूत्र पिओस् । त्रयोदशीमा भृङ्गराजले नाभिको पूजा गरेर दूध पिओस् । चतुर्दशीमा करवीरले काँधको पूजा गरी दहि खाओस् । पूर्णिमामा होम गरी सके पछि फलामको पापको प्रतिमा बनाओस् । त्यसका हातमा खड्ग र चक्र होस् । त्यसलाई कालो कपडाले बेरियोस् र प्रस्थ भरी तिलको मास्तिरै राखिओस् । अनि वर्णक नामले करवीरका फूलले त्यसको पूजा गरेर तलको मन्त्रले पुष्पाञ्जलि देओस्-

गरेको पूर्व जन्ममा अथवा यस जन्ममा । पाप नष्ट सबै होओस् तिम्रो पूजनले अब ॥१५९६॥

अनि कृष्णका प्रतिमाको पूजन गरेर ब्राह्मणलाई दिई भोजन गराई दक्षिणा पनि देओस् । यसै पञ्चगव्य भक्षण गरी पूर्णिमाका रात्रीमा भोजन न गरोस् । यो कुरा लघुनारदीयमा लेखिएको छ पञ्चगव्य खाँदा पढ्दै मन्त्रले गरोस् । यस्तो हेमाद्रि भन्दछन् । फेरि हेमाद्रिमा नै भविष्य पुराणका वचनबाट ता शाक वा मुनिहरुका अन्नले पाँच दिन सम्म टिक्नु भनेको छ । फेरि अर्कोमा पनि भनेको छ कि-

एकादशी प्रभृति पञ्चदशीतकै ता जो भीष्मपञ्चक भने बुधले धरामा ।
नुन्यन्न भोजन गरे त्यसमा अवश्य दिन्छन् स्व-इष्ट फल पाण्डव ! शार्ङ्गधन्वा ॥१५९७॥

यस्तै किसिमले पद्मपुराणको वचन पनि छ-

विधिम् ॥ १५९७-१५९९ ॥ इति । कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपंचकव्रतमुक्तं नारदीये—"अतो नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपंचकम् । कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्व्रते स्थितः ॥ एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पंचदिनात्मकम् । १६००-१६०१॥" इति तद्विधिस्तु । गोमयेन स्नात्वा मौनी पंचामृतैः पंचगव्यैर्विष्णुं संस्थाप्य सम्पूज्य पायसं निवेद्य द्वादशाक्षरमष्टोत्तरशतं जप्त्वा, ॐ नमो विष्णवे इति षडक्षरे घृताक्तान्यवान् व्रीहींश्चाष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् । एवं पंचदिनेषु कुर्यात् विशेषस्त्वाद्येह्नि हरेः पादौ सम्पूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्यम् । द्वितीयेह्नि बिल्वपत्रैर्जानुनो सम्पूज्य गोमूत्रम् त्रयोदश्यां भृंगराजेन नाभिं सम्पूज्य क्षीरम् । चतुर्दश्यां करवीरैः स्कन्धं सम्पूज्य दधि प्राश्यम् । पौर्णमास्यां होमान्ते लौहीं पापप्रतिमां खड्गचक्रहस्तां कृष्णवस्त्रवेष्टितां प्रस्थतिलोपरिस्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः सम्पूज्य "यदन्यजन्मनि कृतमेजन्मनि वा पुनः । तत्सर्वं प्रशमं यातु मत्पापं तव पूजनात् ॥१६०२॥ इति पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा कृष्णप्रतिमां च सम्पूज्य विप्राय दत्त्वा, विप्रान् सम्भोज्य दक्षिणां दत्त्वा, पंचगव्यं प्राश्य पौर्णमास्यां नक्तं भुंजीतेति लघुनारदीये । पंचगव्यप्राशनं षडक्षरेणेति हेमाद्रिः । हेमाद्रौ भविष्ये तु शाकैर्मुन्यान्नैर्वा पंचाहं वर्त्तनमुक्तम् । अन्तेऽप्युक्तम् "यद्भीष्मपंचकमिति प्रथितंपृथिव्यामेकादशी प्रभृतिपञ्चदशीनिरुद्धम् मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मिन्निष्टं फलं दिशति पाण्डवशार्ङ्गधन्वा । १६०३॥" इति । तथा पाद्मे-"पंचाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु । अहः स्त्रपि तथादद्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत । सत्य व्रताय शुचये गांगेयाय महात्मने । भीष्मायैतत्प्रदास्यार्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥ वैयाघ्रपद्यगोत्राय ॥१६०४-१६०६॥" इति च ।

स्यो पाँच दिन पर्यन्त खाएरै पञ्चगव्य ता । देओस् ती भीष्मका अर्घ्य मन्त्रले यो दिनैदिन ॥१५९८॥
गाङ्गेय र महात्मा ती सत्यव्रत तथा शुचि । आजन्म ब्रह्मचारी श्रीभीष्मका अर्घ्य दिन्छु यो ॥१५९९॥
वैयाघ्रपद्यगोत्री वा भनी अर्घ्य कि ता दिनु । सम्पूर्ण वर्णले गर्नु मन्त्रले यस तर्पण । १६००॥

कार्तिकशुक्ल द्वादशी रेवती नक्षत्रले रहित छ भने ता पारणा गर्नु । त्यै कुरो हेमाद्रिमा भनेको छ-

कार्तिक-भाद्र-आषाढ-मासका शुक्लपक्षमा । रेवती श्रवणै मैत्र परे नक्षत्र क्यै गरी ॥१६०१॥
यिनका संगमैवीच न गरोस् भोजनै कसै । बाह्र एकादशीको नै नाशिन्छ फल ता गरे ॥१६०२॥

जब रेवतीले रहित द्वादशी सर्वथा पाइदै पाइदैन भने त रेवतीको चौथो पाउ त्यागी देओस् । यसको वचन माथि नै भनी सकिएको छ । लघुनारदीयमा लेखिएको छ-

कार्तिकेशुक्लको एकादशीमा पूजनै गरी । शुभ कुम्भ दिए प्रातः जान्छ त्यो हरिमन्दिर ॥१६१३॥

मदनरत्नमा वाराह-पुराणको वचन छ कि-

कार्तिकेशुक्लको एकादशीमा सोमवार र । पर्दामा उत्तराषाढा अनन्तै फल दिन्छ त्यो ॥१६०४॥
हे भद्रे ! त्यसमा जो जो गरिन्छन् कर्म वास्तव । भामिनो ! सब ती कर्म अनन्तै हुन् आउँछन् ॥१६०५॥

यसै रातमा देवोत्थापन हेमाद्रिमा पद्मपुराणका वचन बाट कहिएको छ-

कार्तिकेशुक्लको एकादशीमा केशवैकन । श्रद्धा भक्तिलिई रात्मै उठाओस् त्यो सुते जुन ॥१६०६॥

मदनरत्नमा पनि भविष्यपुराणको वचन छ-

सव्येनानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम्' इति । कार्त्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगरहितायां पारणं कार्यम् । तदुक्तं हेमाद्रौ-"आषाढासितपक्षे तु मैत्रश्रवणरेवती । संगमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीहरेत् ॥१६०७-१६०८॥" इति । यदा तु रेवतीयोगरहिता द्वादशी सर्वथा न लभ्यते तदा रेवत्याश्चतुर्थपादं वर्जयेत् । वचनं तु प्रागुक्तम् । लघुनारदीये—"कार्तिके शुक्लपक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः । प्रातर्दत्त्वा शुभान् कुम्भान् प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥१६०९॥" मदनरत्ने वाराहे—एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भामिनि । उत्तराषाढसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्त्तिता ॥ तस्यां यत्क्रियते भद्रे सर्वमानंत्यमश्नुते ॥१६१०-१६११॥" अस्यामेव रात्रौ देवोत्थापनमुक्तम् हेमाद्रौ पाद्मे--"एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः॥१६१२॥" इति । मदनरत्नेऽपि भविष्ये—"कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथासुत । मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्द्विजः ॥ १३ ॥ रामार्चन-चन्द्रिकादौ तु द्वादश्यामुक्तम्—'पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन् वादयेन्मुहुः ॥१६१४॥ इति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । "तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वं महद्भवेत् । महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः ॥ १६१५ ॥ मन्त्रास्तु वाराहपुराणे उक्ताः—"ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमा-दिभिर्वन्दित वन्दनीय । बुध्यस्व देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥ इयं तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता । त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ' त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ॥ उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव । गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ॥ शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव ।

कार्तिकैशुक्लको एकादशीमा हे पृथासुत ! । उत्थापन गरोस् देवकन यो मन्त्रले द्विज ॥१६०७॥

रामार्चनचन्द्रिकामा त द्वादशीमा नै देवोत्थापन गर्नु भनेको छ-

दिनमा पारणा गर्ने भएमा पूर्वरात्र नै । घण्टा आदि बजाएर देवोत्थापन ने गरोस् ।'१६०८॥

यसमा देशाचारले व्यवस्था जान्नु पर्दछ-

त्यसमै पहिले स्नान गराओस् देव देवको । अनि पूजा गरी ठूलो उठाओस् देव-देवता ॥१६०९॥

त्यसका मन्त्र त बाराह पुराणमा कहिएका छन्-

ब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिले वन्दित वन्दनीय ।

हे देव ! यो मन्त्र प्रभाववाट उठ्नोस् सुखे साथ जगन्निवास !॥१६१०॥

तिमी नै शेषशायीले गर्न ने लोकको हित । बनायौ उठ्नकै निम्ति द्वादशी तिथि यो शुभ ॥१६११॥

उठ लौ उठ गोविन्द ! निद्रा छोड जगत्पते ! । सुते तिमी जगन्नाथ ! जगतै सुत्छ यो सब ।।१६१२॥

उठेमा तिमी यो सारा संसारै पनि उठ्छ र । चेष्टा गर्ने पनी लाग्छ तसर्थ उठ माधव ! ॥१६१३॥

गए नी बिजुली मेघ छन दिशा नभ निर्मल । शरदका फूल यो लेउ अर्पे मैले ल केशव ! ॥१६१४॥

मन्त्र हो यो यद विष्णुः विष्णुलाई उठाउने । उठाई यसरी देव चातुर्मास्यव्रतै सकोस् ॥१६१५॥

त्यै कुरो भारतमा कहिएको छ-

इदं विष्णुरिति प्रोक्तो मन्त्र उत्थापने हरेः ॥१६१६-२१॥" इति । एवं देवमुत्थाप्य तदग्रे चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिं कुर्यात् । तदुक्तं भारते—"चतुर्द्धा गृह्य वै जीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः । कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तु समापयेत् ।१६२२॥" लघुनारदीये—"चातुर्मास्यव्रतानां च समाप्तिः कार्त्तिके स्मृता ॥१६२३॥" मन्त्रश्च निर्णयामृते सनत्कुमारेणोक्तः—"इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥१६२४॥" इति । अथ वाराहोक्तो बोधिनीविधिः—एकादश्यां रात्रौ कुम्भे घृतपात्रोपरि हैमं मापमितं मत्स्यं पञ्चामृतेन संस्नाप्य कुंकुमपीतवस्त्रयुगपद्माद्यैः सम्पूज्य मत्स्यादिदशावतारान् सम्पूज्य जागरणं कृत्वा प्रातर्देवमाचार्यं च वस्त्राद्यैः सम्पूज्य "जगदादिर्जगद्रूपो जगदादिरनादिमान् । जगद्धाद्यो जगद्योनिः प्रीयतां मे जनार्दन ॥१६२५" इति नत्वा दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान् भोज-

---

पुरानो व्रत त्यो चातुर्मास्यको गरियो जुन । द्वादशीमा सकोस् फेरि कार्तिकैशुक्लको शुभ ॥१६१६॥

लघुनारदीयमा लेखिएको छ–

जिएका व्रतको सारा चारोटै महिना भर । समाप्ति बढिया हुन्छ गर्नु कार्तिकमासमा ॥१६१७॥

त्यसको मन्त्र ता निर्णयामृतमा सनत्कुमारले कहेका छन्–

लिइयो व्रत यो मैले हजुरकै प्रीतिनिम्तिमा । न्यून सम्पूर्ण होस् सारा दयाले प्रभुकै अब ॥१६१८॥

अब वाराहपुराणमा कहिएको बोधिनीविधि कहिन्छ । एकादशीका रातमा गाग्रोमा घिउका माँडा माथि एक माशाको सुनको माछो बनाएर राखोस् र त्यसलाई पञ्चामृतले स्नान गराई बुकुवा, दुइटा पीतवस्त्र र पद्म आदिले त्यसको पूजा गरेर मत्स्य आदि दशै अवतारको पूजा गरोस् र रात भर जाग्राम बसेर प्रातःकाल वस्त्र आदिले देवलाई र आचार्यलाइ पूजा गरेर—

जगदादि जगद्रूप जगद्धेतु अनादिमान् । जगद्याद्य जगद्योनि होऊन् खुश जनार्दन ॥१६१९॥

यस मन्त्रले नमस्कार गरेर दक्षिणा दिएर ब्राह्मण-भोजन गराओस् । त्यही कुरा ब्रह्म पुराणमा लेखिएको छ कि–

रातमा रथमा राखी बाजा-गाजा गरीकन । देवलाइ उठेका ती घुमाओस् शहरै नृप ॥१६२०॥

वर्षाका चार मैहा ती गरेको नियमै छ जो । भक्तिले विप्रमा भन्दै दक्षिणा साथमा दिनु ॥१६२१॥

अर्थात् जुन भक्तको नियम गरेको थियो दक्षिणा संगै त्यसैलाई दिनु । यो शुक्लास्त आदिमा पनि गर्नु पर्छ । आर्शचमा अरुद्वारा पूजा गराओस् । कार्तिकको द्वादशी र पूर्णिमा मन्वादि हुन् । तिनीहरुलाइ लिंदा पूर्वाह्न व्यापिनी लिनु पर्दछ । अरू निर्णय पहिले नै कहिई सकेका छन् । कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठ चतुर्दशी हो । विष्णु-पूजामा लिंदा रात्रीव्यापिनी लिनु पर्दछ । त्यही कुरो हेमाद्रिमा भविष्यपुराणका वचन बाट कहिएको छ–

कार्तिकै शुक्लपक्षैको चतुर्दशीविषे नृप ! । जितेन्द्रिय भई पूजोस् हरिलाइ व्रतै बसी ॥१६२२॥

यही नै विश्वेश्वरका प्रतिष्ठाको दिन हो । यसर्थ जब विश्वेश्वरका प्रसन्नताको निम्ति पूजा आदि गरिन्छ तब अरुणोदय व्यापिनी नै लिनु पर्दछ । त्यै कुरो त्रिस्थलीसेतुमा सनत्कुमार-संहिताका वचन द्वारा कहिएको छ–

वर्षामा हेम लम्बाख्य शुक्ल कार्तिकमासको । अरुणोदय वेलामा तिथि पर्दा चतुर्दशी ॥१६२३॥

उठी ब्राह्ममुहूर्तैमा त्यो महादेवकै तिथि । परेमा बाटमा साक्षात् शुभ त्यो मणिकर्णिका ॥१६२४॥

ती विश्वेश्वरले आफैं पार्वती साथमा लिई । पूजा विश्वेश्वरैजीको गरेकाथे यथाविधि ॥१६२५॥

तस्मात् पहिलो दिनमानै उपवास गर्नु पर्दछ । त्यही कुरो त्यहाँ भनिएको छ–

येदिति । तथा ब्राह्मे—"महातूर्यरवै रात्रौ भ्रामयेत्स्यन्दने स्थितम् । उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ॥ चतुरो वार्षिकान् मासान् नियमः यस्य यत्कृतम् । कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्दद्याद्भक्त्या सदक्षिणम् ॥१६२६–१६२७॥ यस्य भक्ष्यस्य नियमः कृतस्तत् द्रव्यं दद्यादित्यर्थः । इदं शक्रास्तादावपि कार्यम् । आशौचे तु पूजामन्येन कारयेत् । कार्त्तिकद्वादशी पूर्णमासी च मन्वादिः । सा पूर्वाह्णिकी ग्राह्या । अन्यत्प्रागुक्तम् । कार्त्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठसंज्ञा, सा विष्णुपूजायां रात्रिव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये—"कार्त्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप । सोपवासस्तु सम्पूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥१६२८॥" इति । अस्या एव विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तत्प्रीत्यर्थं यदोपवासादि क्रियते तदारुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ सनत्कुमारसंहितायाम् —"वर्षे च हेमलम्बाख्ये मासे श्रीमति कार्त्तिके । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥ महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्त्ते मणिकर्णिके । स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत्" ॥१६२९–१६३१॥" इति । तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः । "ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् । दण्डपाणेर्महाधाम्नि वनेऽस्मिन् कृतपारणः ॥१६३२॥" इति तत्रैवोक्तेः । शिवरहस्येऽपि पूजाजागराद्युक्तम्—"ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मना । सन्ध्यां समाप्य विश्वेशं मामभ्यर्च्य यथाविधि ॥ मद्भक्तान् भोजयामासुर्ऋषयो बुभुजुस्ततः ॥१६३३–१६३४॥ इति । अत्र कार्त्तिकव्रतोद्यापनमुक्तं पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये—"अथोर्जव्रतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु । ऊर्जे शुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती । तुलस्या उपरिष्टात्तु कुर्यान्मण्डपिकां शुभाम् । तुलसीमूलदेशे च सर्वतोभद्रमेव च ॥ तस्यापरिष्टात्कलशं पञ्चरत्नसमन्वितम् । पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञया ॥ रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमंगलैः । ततस्तु

गरी विमल-तिर्थैमा पूजा अनिविहान मै । गरोस् पारण काशीमा धाममा दण्डपाणिको ॥१६२६॥

शिव-रहस्यमा पनि पूजा र जाग्राम आदि गर्नु भनेर यसो भनेको छ कि–

अरुणोदय वेलामा भस्मले स्नान नै गरी । म विश्वेश्वरको गर्नु सन्ध्या सकि पुजा पछि ॥१६२७॥
महात्मा ऋषिले मेरा भक्तलाइ यथाविधि । राम्रो सँग खुवाएर आफुले नै गरे पछि ॥१६२८॥

यसैमा कार्तिकव्रतको उद्यापन पद्मपुराणका कार्तिक महात्म्यमा कहिएको छ–

कार्तिकै व्रतवालाको सुन उद्यापनै विधि । त्यो चतुर्दशीमै शुक्ल उद्यापन गरोस् व्रती ॥१६२९॥
तुलसीदलको माथि बनाओस् सानु मण्डप । बनाओस् सर्वतोभद्र जरामा त्यसकै तब ॥१६३०॥
राखियोस् त्यसको माथि पञ्चरत्न हुने घडा । सुनका देवतालाई आज्ञाले गुरुकै पुजोस् ॥१६३१॥
मंगलै बाद्यले फेरि बसोस् जाग्राम रातमा । भोलिका पूर्णमासीमा सपत्नीक पुजोस् द्विज ॥१६३२॥
एउटा अथवा तीस गरोस् विप्र निमन्त्रण । सके सम्म गरोस् आफ्नो शक्तिद्वारा क्रिया पुनः ॥१६३३॥
अतो देवी यी दोटैले देओस् आहुति ता दुवै । गुरुमा विधिले पूजी देओस् कपिली गाइ ती ॥१६३४॥

कार्तिकको पूर्णिमा पछिल्लै लिनु पर्दछ । किन भने ? दीपिकामा भनेको छ । अमावस्या र पूर्णिमा पछिल्लो नै लिनु पर्दछ । यसमा विशेष हेमाद्रिमा ब्रह्मपुराणका वचन बाट कहिएको छ–

पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान् द्विजोत्तमान् ॥ त्रिंशन्मितानथैकं वा स्वशक्त्या वा निमन्त्रयेत् ब्रह्मो देवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्तिलपायसम् । ततो गां कपिलां दद्यात्पूजयेद्विधिवद्गुरुम् ॥१६३५-१६४०॥" इति ।

कार्तिकी पौर्णमासी परा ग्राह्या । 'अमापौर्णमास्यौ परे' इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे—'पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्वोः कृत्तिकासु च ।' तथा "आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् । महती सातिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥ यदा तु याम्यं भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् । तिथिःसापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥ प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥१६४१-१६४३॥" इति । पाद्मे—"विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ॥ पद्मकं पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति । स हित्वा सर्वपापानि वैष्णवं लभते पदम् ॥१६४४-१६४५॥" यमः-"कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते । माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१६४६॥" अस्यामेव सायङ्काले मत्स्यावतारो जात इत्युक्तं

कार्तिकी पूर्णिमा हुन्छ महान पुण्य दिने शुभ । गुरुवार तथा सोमवारमा कृत्तिका परे ॥१६३५॥
कार्तिकी पूर्णिमा बीच परेमा कृत्तिका यदि । जान्नु त्यो तिथिता ठूलो उत्तमै स्नान-दानमा ॥१६३६॥
परे रोहिणि नक्षत्र कदाचित् त्यसमा नृप ! । देवले पनि अप्राप्य हो महाकार्तिकी त्यही ॥१६३७॥
पद्मपुराणको वचन छ कि—
हुँदा सूर्य विशाखामा कृत्तिकाबीच चन्द्रमा । त्यही पद्मक हो योग पुष्करैमा छ दुर्लभ ॥१६३८॥
मर्त्य पद्मक योगैमा गाई पुष्करमा गई । दिन्छ ता पापले छुट्छ पुग्छ त्यो विष्णुलोकमा ॥१६३९॥
यमराजको वचन पनि छ—
कार्तिकै पूर्णिमामा माघको पूर्णिमाविषे । पुष्करै र प्रयोगैमा न्वाएमा छुट्छ पापले ॥१६४०॥
यही कार्तिकको पूर्णिमामा साँझ-साँझमा मत्स्यावतार भएको हो पद्मपुराणका कार्तिक माहात्म्यमा कहिएको छ-
दिएर वर ती विष्णु मत्स्यरूपी हुंदा भए । गरेको त्यसमा हुन्छ अक्षयै जप होम दान ॥१६४१॥
यसै दिन भार्गवार्चनदीपिकामा त्रिपुरोत्सव कहिएको छ—
सन्ध्यामा पूर्णिमामा त्यै गर्नु त्यो त्रिपुरोत्सव । देव-मन्दिरमा दीप दिनु यो मन्त्रले पुनः ॥१६४२॥
पतङ्ग कीटै मशकै र वृक्ष जल-स्थलेका सब तुच्छ जीव ।
यो दीप देख्ने श्वपचै र विप्र कैले हुँदैनन् पुन जन्म भोग्ने ॥१६४३॥
यसमा वृषोत्सर्ग अत्यन्त श्रेष्ठ छ । त्यही मत्स्य पुराणमा कहिएको छ-
कार्तिकै पूर्णिमावीच वृषोत्सर्ग गरी जुन् । नक्षत्रतै गर्छ भने शिवकै पद पाउँछ ॥१६४४॥
यसैमा स्वामीकार्तिकको दर्शन काशीखण्डमा कहिएको छ-
कृत्तिका योगको त्यस्मा गर्दामा स्वामिदर्शन । सातजन्मधनी हुन्छ वेदजान्ने पनी द्विज ॥१६४५॥

इति श्री निर्णयसिन्धौ
कार्तिकमासः ।

वृश्चिक संक्रान्तिमा पहिलेका सोह्र घडी पुण्यका मानिन्छन् । अरू के कि पहिलेकै ठीक मान्नु पर्दछ । मार्गशीर्षको कृष्ण अष्टमी कालाष्टमी हो । त्यसलाइ लिदा रात्रीव्यापिनी नै लिनु पर्दछ । किन कि ? काशीखण्डमा भनेको छ—
पापले छुट्छ जामाम वस्ता व्रत लिईकन । अष्टमीमा मार्गकृष्ण काल भैरवस्थानमा ॥१६४६॥
यस वचनले रात्रीकै व्रत प्रतीत हुन्छ । ब्रह्मवैवर्तको यो वचन पनि छ कि-

पाद्मे कार्त्तिकमाहात्म्ये - "वरान्दत्त्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूपी भवेत्ततः । तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षय्यफलं स्मृतम् ॥१६४७॥" इति । अत्र त्रिपुरोत्सव उक्तो मार्गार्चनदीपिकायाम्-"पौर्ण-मास्यां तु सन्ध्यायां कर्त्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः । दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥ कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः । दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो भवन्ति नित्यं श्वपचा हि विप्राः ॥१६४८-१६४९॥" अत्र वृषोत्सर्गोऽतिप्रशस्तः । तदुक्तं मात्स्ये-"कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वानक्तं समाचरेत् । शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम्॥१६५०॥" इति । अत्र कार्त्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखण्डे-"कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम् । सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः" इति ।

इति श्रीमङ्कमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ कार्त्तिकमासः ।

वृश्चिके पूर्वाःषोडशघटिकाः पुण्याः शेषं प्राग्वत् । मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी कालाष्टमी, सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या । "मार्गशीर्षासिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ । उपोष्य जागरं कुर्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१६५२॥" इति काशीखण्डाद्रात्रिव्रतत्वावगतेः । 'रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥१६५३॥" इति ब्रह्मवैवर्त्ताच्च । दिनद्वयेऽशतो रात्रिव्याप्तावुत्तरैव । भैरवोत्पत्तेः मध्याह्न-कालीनत्वादिति केचित् । तन्न । शिवरहस्ये मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् । तथा च तत्रैव— 'नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते रवौ' इत्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रेऽवज्ञाते उक्तम्-"तदोग्रक-पादनघान्मत्तः श्रीकालभैरवः । आविरासीत्तदा लोकान् भीषयन्नखिलानपि ॥१६५४-१६५५॥"

भगवान् रुद्रका सारा पवित्र व्रत आदिमा । पहिलो तिथि नै गर्नु पर्छ अत्यन्त श्रेष्ठ छ ॥१६४७॥

यदि दुवै दिन कुनै अंशमा रात्री व्याप्त गर्ने नै छ भने त पछिल्लो नै लिनु पर्दछ । भैरवका उत्पत्तिको समय प्रदोषकाल हो । यसो कुनै भन्छन् त्यो ठीक होइन किन कि ? शिवरहस्यमा मध्याह्नमा भैरवोत्पत्ति सुनिएको छ । त्यही कुरो त्यहाँ पनि भनेको छ—

मध्याह्न कालमा सूर्य जाँदामा ती वीरज्ञिले । रुद्रै समानका जाने नित्ययात्रा गरी सकी ॥१६४८॥

अनि निष्पाप भौ उग्र उन्मत्तैरूप बाट त्यो । डराउँदै जगत् सारा कालभैरव निस्किए ॥१६४९॥

यस तिथिमा उपवासै प्रधान छ । यो दिनै नै भनेको छ-

अर्घ्यदान र जाग्राम पूजा प्रहर चारको । यसमा कहिएको छ अङ्ग यी उपवासको ॥१६५०॥

सन्ध्यामा पनि पूजा गर्नु भनेको छ । यसै कारण मध्याह्न व्यापि लिनु युक्त छ । दुवै दिन कुनै अंशमा सम्पूर्णव्यापि छ भने ता पूर्वोक्त वचनले पहिलो नै लिनु पर्दछ । तीन प्रहर भन्दा बढी तिथि छ भने ता प्रातः काल पारणा गर्नु पर्दछ । तलको यो वचनले पनि प्रातः काल नै गर्नु पर्छ—

तीनै प्रहर भन्दा ता बढी नै तिथि त्यो भए । प्रातःकाल भएमा नै पारणा गर्नु पर्दछ ॥१६५१॥

यसैमा त्रिस्थलीसेतु ग्रन्थमा कालभैरवको पूजा कहिएको छ-

अष्टमीमा मार्गशुक्ल सामग्रीहरूले ठुला । पूजा गर्दा छुट्छ मर्त्य विघ्नले वर्ष सम्मको ॥१६५२॥

गै कालोदकतीर्थैमा न्वाएरै गरि तर्पण । कालराजाकनै ढोगे उद्धारै गर्छ पितृको ॥१६५३॥

यहाँ मार्गशीर्ष शुक्ल अष्टमी कार्तिकपूर्णिमाको पछि बाट गौण चन्द्रमासले लिनु पर्दछ । मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चमीमा हेमाद्रिमा स्कन्दपुराणका वचनले नागपूजा कहिएको छ—

श्रावणैको कि मार्गैको शुक्लको पञ्चमी महाँ । नागलोक फलै दिन्छ स्नान-दानादि ती गरे ॥१६५४॥

यो नागपूजामा षष्ठीले युक्त लिनु पर्दछ । किन भने ? मदनरत्नमा यो वचन छ कि-

पञ्चमी नागपूजामा गर्नु षष्ठी सँगै हुने । गर्दामा अरूकैपूजा चतुर्थीयुक्त नै लिनु ॥१६५५॥

इति । अत्रोपवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव – "उपोषणस्यांगभूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् । तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥१६५६॥" संध्यायामपि पूजैवोक्ता । तेन मध्याह्नव्यापिनी युक्ता । दिनद्वयेऽशतः सम्पूर्णायां वा तद्व्याप्तौ पूर्वोक्तवचनात् । पारणा तु प्रातरेव । 'यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥१६५७॥" इति वचनात् । अत्र च कालभैरवपूजोक्ता त्रिस्थलीसेतौ—"कृत्वा च विविधां पूजां महासम्भारविस्तरैः । नरो मार्गसिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ॥" तथा "तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमक्षरः । विलोक्य कालराजानं निस्साद्भूरेत्पितृन् ॥१६५८-१६५९॥ इति । इयं च कार्त्तिक्यनन्तरा गौणचान्द्राभिप्रायेण । मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यां नागपूजोक्ता हेमाद्रौ स्कान्दे—"शुक्ला मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी । स्नानदानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी ॥१६६०॥" इति । इयं नागपूजायां षष्ठीयुतैव ग्राह्या—"पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ॥१६६१॥" इति मदनरत्ने वचनात् । मार्गशीर्षशुक्ला षष्ठी चम्पाषष्ठी इति महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा । स्योत्सवायुता ग्राह्या षण्मुख्योरिति युग्मवाक्यात् । पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यादिति वचनादस्य च दैवकर्मत्वादियमेव योगविशेषेण चम्पेत्युच्यते । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे मल्लारिमाहात्म्ये-"मार्गे भाद्रपदे

मार्गको शुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठी हो भनेर महाराष्ट्रमा प्रसिद्ध छ । षण्मुख्यो यो षष्ठी र सप्तमीको वचन छ । पूर्वाह्णमा देवकर्म गरोस् यस वचन वाट र यो देवकर्म हुनाले योग विशेष द्वारा चम्पा भनिएछन् । त्यै ब्रह्माण्डपुराणमा मल्लारिमहात्म्यमा कहिएको छ-

वैधृति रविवारैले भएमा युक्त षष्ठी त्यो । मार्गको भाद्रशुक्लैको चम्पा भनि कहिन्छ यो ॥१६५६॥

मदनरत्नमा ग्रन्थमा यस्तो पाठ छ कि-

मार्गको भाद्रको षष्ठी विशाखा भौमवारले । मिलेको योग पर्दामा चम्पा षष्ठी प्रसिद्ध छ ॥१६५७॥
मार्गको शुक्ल षष्ठीमा होओस् आदित्यवार र । विशाखामा चन्द्र होऊन् देखिन्छ शिवलिङ्ग ता १६५८

यो योगवशले पहिलो वा पछिल्लो लिनु पर्दछ । चम्पाषष्ठी सप्तमीले युक्त लिनु पर्दछ भनी दिवोदास भन्दछन् । यही नै स्कन्दषष्ठी हो । यो पूर्वतिथि सँग मिल्दो नै लिनु पर्दछ किन भने ? भृगुले भनेका छन्—

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि चतुर्दशी । लिनु पैला सँगै मिल्दा पारणा गर्नु अन्तमा । १६५९॥

यो कुरो तवै जान्नु जब अर्धरात्री भन्दा पहिले नै पारणा हुन सक्त छ न भए पछिल्लै लिनु । यो दिवोदास भन्दछन्—वर्ष दिन सम्म षष्ठीहरुमा यो मन्त्रले चाँदीको स्कन्द बनाई पूजा गरेर ब्राह्मणलाइ देओस्—

सेनाविदारक स्कन्द महासेन महाबल । रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गंगागर्भ प्रणाम छ ॥१६६०॥

मार्गशुक्लको-त्रयोदशीमा पिशाचमोचन तीर्थमा श्राद्ध गर्नु भनी त्रिस्थली ग्रन्थमा भट्टहरुले कहेका छन् । त्यो श्राद्ध पिशाच भएका पिता आदिकानिमित्त गरिन्छ भने ता पार्वण हुन्छ । यसैकारण सायाह्न व्यापिनी लिनु पर्दछ । नाम था न भएका पिशाचहरुका निमित्तमा गरिएको श्राद्ध एकोद्दिष्ट हुन्छ । यसमा यो चाँहि मध्याह्न व्यापिनी नै लिनु पर्दछ । कुलधर्म व्रत आदिमा ता पछिल्लै लिनु उचित छ । मार्गशीर्षशुक्ल पूर्णिमामा दत्तात्रयको उत्पत्ति भएको हो । त्यै कुरो स्कन्दपुराणका सह्याद्रि खण्डमा कहिएको छ—

त्यो दर्शौं दिनमा मार्ग मासको अति उत्तम । मिल्दा मृगशिरा त्यस्तै बुधवार र पूर्णिमा ॥१६६१॥

शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता । रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥१६६२॥" इति । 'विशाखा भौमयोगेन सा चम्पेतीह विश्रुता' इति मदनरत्ने पाठः । "मार्गशीर्षेऽमले पक्षे षष्ठ्यां वारेऽशुमालिनः । शततारागते चन्द्रे लिंगं स्याद्दृष्टिगोचरम् ॥१६६३-१६६४॥ इति । इयं योगवशेन पूर्वा परा वा कार्या । चम्पाषष्ठी सप्तमीयुतेति दिवोदासः इयमेव स्कन्दषष्ठी सा पूर्वयुता । "कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥१६६५॥" इति भृगूक्तेः । परेऽह्नि रात्रावाद्यापा मध्ये पारणसम्भवे इदम् । अन्यथोत्तरैवेति दिवोदासः अब्दपर्यन्तं षष्ठीषु । "सेनाविदारक स्कन्द महासेन महाबल । रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गंगागर्भ नमोऽस्तुते ॥१६६६॥" इति राजतं स्कन्दं सम्पूज्य विप्राय दद्यादिति दिवोदासः । मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचमोचनतीर्थे श्राद्धं त्रिस्थलीसेतौ भट्टैरुक्तम् । तस्य प्राप्तपैशाच्यस्त्रियाद्युद्दिश्यकत्वे पार्वणत्वादपराह्णव्यापिनी ग्राह्या । अज्ञातनामपिशाचाद्युद्दिश्यत्वे त्वेकोद्दिष्टत्वान्मध्याह्नव्यापिनीति । कुलधर्मव्रतादौ तूत्तरैव । मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः । तदुक्तं स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे—"मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽह्नि सुनिर्मले । मृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां ह्यत्र्य च वासरे ॥ जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् । तद्विष्णुमागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाकरोत्स्वयम् ॥ दत्तवान् स्वस्य पुत्रत्वादत्तात्रेय इतीश्वरः ॥१६६७-१६६९॥" इति । ईयं प्रदोषव्यापिनी निशुद्धाः ।

जनमाइन् सतीले ती देदीप्यैमानको सुत । आपका विष्णुको नाम राखियो अत्रिले स्वयम् ॥१६६२॥
आपनु नै पुत्रको निस्ति दिनाले नै हजूरको । नाम हो शुभ यो साक्षात् श्रीदत्तात्रेय ईश्वर ॥१६६३॥

यो प्रदोषव्यापी लिनु पर्दछ । यसो वृद्धहरु भन्दछन् । मार्गका पूर्णिमाका पछिको अष्टमी अष्टका हुन्छ । यस्तै प्रकार पौष आदि तीनै मासको अष्टमी अष्टका जान्नु । किन भने आश्वलायनले भनेका छन् कि-हेमन्त र शिशिरका चार महिनाको अथवा एकमासको कृष्णाष्टमी अष्टका हुन्छ । एक अष्टमीमा यौटा अष्टका गर्नु भनी हरदत्त भन्दछन् । कहीं पाँचोटा अष्टका पनि कहिएका छन् । किन भने ? पद्मपुराणका वचन छ कि-

त्यो भाद्रपद-मासैका अष्टकाहरु ता पुनः । पितृका लोकमा मात्र हुन आउँदछन् शुभ ॥१६६४॥

तिनीहरु भन्दा पहिलेका सप्तमी र अघिल्ला नवमीहरु अन्वष्टका हुन्छन् । तिनमा पनि कालादर्शमा श्राद्ध कहिएको छ-

मार्ग-पौष तथा माघ-भाद्र-फाल्गुनमासमा । श्रेष्ठ अन्वष्टका हुन्छ अष्टमीका अघी-पछी ॥१६६५॥

फेरि विष्णुले पनि भनेका छन् कि-अमावास्या तीन अष्टका तीन अन्वष्टका । यता कूर्म पुराणमा कहिएको छ-

अमावास्या अनी पौष आदि ती तीनमासमा । तीन अन्वष्टका हुन्छन् तिनोटै अष्टका तथा ॥१६६६॥

त्यो चौथो अष्टकाको आवश्यक छैन । किन कि-वायु र ब्रह्मपुराणका वचन बाट चौथो अष्टकालाई पनि प्रयत्न पूर्वक गरोस् । विष्णुले पनि भनेका छन्-

भनेका तिथिमा यस्ता श्राद्ध गर्दैन जो नर । अवश्यमेव त्यो जान्छ मरेमा नरकै तिर ॥१६६७॥

यस्तो त्रिशूलपाणि भन्दछन् । यसमा शाखाभेदले तत्त्वभेद जान्नु । वायु र ब्रह्माण्ड पुराणमा कहिएको छ-

पहिलो अष्टका चाहि पूर्वले गर्नु पर्दछ । त्यो दोश्रो मामको चौंहि मामुले गर्नु पर्दछ ॥१६६८॥
तेश्रोमा शास्त्रले गर्नु यही ती पौष आदिमा । क्रमैले द्रव्यको जान्नु विधि उत्तम हो पछी ॥१६६९॥

मार्गपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका । एवं पौषादिमासत्रयेऽपि । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । 'एकस्यामष्टम्यां वै कार्या' इति हरदत्तः । क्वचित्पंचयुक्ताः 'प्रौष्ठपद्याष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ॥१६७०॥" इति पाद्मवचनात् । तत्पूर्वसप्तमीषु पूर्वेद्युः । तत्परनवमीष्वन्वष्टकासु च श्राद्धमुक्तं कालादर्शे । "मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने । कृष्णपक्षे च पूर्वेद्युरन्वष्टक्यं तथाष्टका ॥१६७१॥" इति । यत्तु विष्णुः—'अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका' इति । यच्च कौर्मे–'अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ॥ १६७२ ॥" इति । तच्चतुर्थ्या अनावश्यकत्वार्थम् । 'या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्यात्प्रयत्नतः' इति वायुब्रह्माण्डपुराणात् 'श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥१६७३' इति विष्णूक्तेरिति शूलपाणिः । शाखाभेदाद्व्यवस्थेति तत्त्वम् । वायुब्रह्माण्डयोः —"आद्या पूर्वैः सदा कार्या मांसैरन्या सदा भवेत् । शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥१६७४-१६७५॥" पौषादिक्रमः । अन्वष्टका तु प्रागेव निर्णीता । तत्राष्टम्यपराह्णव्यापिनी ग्राह्या । 'अथाच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ॥१६७६॥' इत्याश्वलायनकारिकोक्तेरपराह्णकालत्वाच्च पार्वणस्य । पूर्वेद्युरन्वष्टकाश्राद्धयोस्तु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः । अत एव सूत्रम्—'पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् । अपरेद्युरन्वष्टक्यम्' इति च । अत्र च कामकालौ विश्वेदेवौ । इष्टिश्राद्धे

अन्वष्टकाको निर्णय ता पहिले नै गरि सकेको छ । त्यसमा अपराह्णव्यापिनी अष्टमी लिनु पर्दछ । किन भने:—

त्यो आच्छादन पर्यन्त अष्टकामा यथाविधि । पार्वणै सरिको श्राद्ध हुन आउँछ वास्तव ॥१६७०॥

यो आश्वलायनका वचन बाट पार्वणको अपराह्णकाल मानिएको हुनाले । पहिलो दिन अन्वष्टका श्राद्धमा त अष्टमीका अनुरोधले निर्णय जान्नु । यसर्थ यो सूत्र पनि छ कि—पहिलो दिन पितृहरुलाई देओस् र पछिल्लो दिन अन्वष्टका गरोस् । यसमा काल र काम विश्वेदेव हुन्छन् किन कि ? सायणीय ग्रन्थमा शंखको वचन छ कि:—

त्यो इष्टि श्राद्धमा त्यस्तै अष्टमी श्राद्धमा पनि । काल काम यिनै हुन्छन् विश्वेदेवा छ यै विधि ॥१६७१॥

यसमा श्राद्ध न गरेमा ता ऋग्विधानमा प्रायश्चित्त कहिएको छः-

शून्य अन्वष्टका श्राद्ध हुँदा एभिः घुभिः पढो । सय पल्ट पढोस यल्ले सर्वथा पूर्ण ब्रन्दछ ॥१६७२॥

असक्तिमा त आश्वलायनले यसो पनि भनेका छन् कि अघिल्लो दिन पशु वा स्थालीपाकले अन्वष्टका गरोस् अथवा साँढेलाइ खवाउन (यव) घास आदि ल्याओस् किता आगोले साढ़ेको कोखा पोकी देओस् । यसो गरे मा अष्टका नष्ट हुँदैन । मार्ग आदि नैहामा मलमास परेको छ भने ता अष्टका गर्नु हुदैन । यसो नारायण वृत्तिमा भनेको छ । काठकगृह्यमा पनि भनेको छ—

अष्टका र उपाकर्म ती महालय आदिक । प्रसिद्ध कर्म मासैका न गरोस् मलमासमा ॥१६७३॥

मार्गशिर महिनाका रवि आदि वारमा काम्यव्रत कहिएको छ । त्यसमा खान योग्यका पदार्थहरू सौरधर्ममा पदार्थ संग्रहबाट भनेका छन्—

तुलसीका पात तीन घिउ तीन पला तथा । तीन मुट्ठो तिलै भो र दही तीन पला यता ॥१६७४॥
त्यस्तै तीन पला दूध त्यो तीन पल गोबर । मरीच तीन पानी भो अँजुली तीन वास्तव ॥१६७५॥
तथा तीन पला सत्तू भो गोमूत्र तिनै पला । शक्खरै र पला तीनै श्रेष्ठ हवि तिनै पला ॥१६७६॥

क्रतुदक्षावष्टम्यां कामकालकाविति ॥१६७७॥ सायणीये शंखोक्तेः। अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने–'एभिर्यु भिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने । आन्वष्टक्यं यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वथा" इति । अशक्तौ त्वाश्वलायनः–'अथ श्वोभूतेष्टकाः। पशुना स्थालीपाकेन वाथ्य-नड्वाहो यवसमाहरेदग्निना वा कर्त्तमुपोषेदेषामष्टकेति न त्वेवानष्टकः स्यात्' इति। मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या। चतुर्णामिति ग्रहणादित्युक्तं नारायणवृत्तौ। काठकगृह्येऽपि–"महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्मयत्। स्पष्टमासविशेषाख्यांविहितं वर्जयेन्मले ॥१६७८॥" इति। मार्गादिरविवारेषु काम्यं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ। तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे सौरधर्मे–"पत्र त्रित्वं तुलस्यास्त्रिपलमथ घृतं मार्गशीर्षादिभक्ष्यं मुष्टीनां त्रिस्तिलानां त्रिपलदधि तथा दुग्धकं गोमयं च। त्रित्वं तोयांजलीनां त्रिमरिचयमथोत्रिः पलाः सक्तवः स्युर्गोमूत्रं शर्करासद्मविरिति विधिना भानुवारे क्रमेण ॥" इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ मार्गशीर्षमासः।

धनुः संक्रमे पराः षोडशघटिकाः पुण्याः। अन्यत् प्राग्वत्। अत्रोत्सर्जननिर्णयो वक्तव्यो-ऽप्युपाकर्मप्रसंगात्प्रागेवोक्तेः। कल्पतरौ भविष्ये––"पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ॥ मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकं भवेत्

मङ्सीर आदि मासैका परेका रविवारमा। क्रमैले भक्षणै गर्नु भनेर भन्छ नै यहाँ ॥१६७७॥

इति श्री निर्णयसिन्धौ मार्गशीर्षमासः।

धनुः संक्रान्तिमा पछिल्ला सोह्र घडी पुण्यकाल हुन्छन्। अरू निर्णय पहिले जस्तो जान्नु। यहाँ उत्सर्जनको निर्णय गर्नु थियो त्यो उपाकर्मका प्रसङ्गबाट पहिले नै गरी आएको छ। कल्पतरू ग्रन्थमा भविष्यको वचन छ—

हे देवि! पौष शुक्लैको अष्टमी बुधवारमा। गयो पर्व भने त्यसमा स्नान होम तथा जप ॥१६७८॥

विप्रभोजन इत्यादि तर्पणै साथमा जति। गर्छन मनै खुशी पार्नु हुन्छ लाखै गुना बढी ॥१६७९॥

त्यसमा यदि रोहिणी वा आर्द्राको योग हुन्छ भने ता अत्यन्त पुण्यदायी नै हुन्छ। त्यो कल्पतरू ग्रन्थबाट नै जान्नु। पौषशुक्ल एकादशी मन्वादि हो। त्यसलाइ माथि नै भनेर आई सकिएको छ। पौष वा पूर्णिमा पछिको सप्तमी अष्टमी नवमी अष्टका आदि पनि माथि नै भनि सकिएको छ। पौष का औंसीमा अर्धोदयनामको योग विशेष हुन्छ। त्यै कुरो मदनरत्नमा महाभारतका वचन बाट कहिएको छः—

रविवार व्यतीपात श्रवणैयुक्त पौषको। माघको औंसि पर्दामा त्यो अर्धोदय जाननु ॥१६८०॥
पर्ने गो यदि यो यस्तो योग केही गरे भने। सूर्यको ग्रहणै कोटीको बराबर पुण्य छ ॥१६८१॥

भट्टहरू त यसो भन्दछन् कि पौष र माघका मध्यको पौषको पूर्णिमा र त्यसभन्दा अघिको औंसी लिनु पर्दछ। फेरि मदनरत्नमा यस्तो लेखिएको छ––हे माद्रिका विरोधले पौष र माघ दुवैको लिनु। त्यो ठीक छैन किन भने त्यहाँ माघ नै कहिएको छ—

यस्तै प्रकार यो योग दिन मै अतिश्रेष्ठ छ। कुनै हालतमा हुन्न रातबीच त श्रेष्ठ को ॥१६८२॥

यो अर्थ पनि अरू ग्रन्थमा न हुनाले र केवल निर्णयामृतमा मात्र हुनाले निर्मूल छ। वसर्थ हेमाद्रि आदिका मतबाट रात्रीमा पनि अर्धोदय योग हुन्छ। कुनै त यसो भन्दछन् कि––त्यही केही कम भइ भयो भने महोदय योग हुन्छ। त्यो पनि निर्मूल छ। हेमाद्रि र मदनरत्नमा स्कन्दपुराणका वचनबाट कहिएको छ—

॥१६८४ १६८५ " अत्रैव रोहिण्यार्द्रायोगे पुण्यतमत्वं तत्रैव ज्ञेयम् । पौषशुक्लैकादशी यस्यादिः । सा चोक्ता प्राक् । पौषपौर्णिमानन्तरा सप्तम्यष्टमीनवम्योऽष्टकाद्याः प्रागुक्ताः । पौषामावास्यायामर्धोदयो योगविशेषः । तदुक्तं मदनरत्ने महाभारते–"अमार्कपातश्रवणैर्युक्ता चेत्पौषमाघयोः । अर्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥१६८६-१६८७॥" इति । पुष्यमाघयोर्मध्यवर्तिनी पौषी पौर्णमास्युत्तरामावास्येत्यर्थ इति भट्टाः । पुष्यस्य माघस्य चेत्यर्थ उक्तो मदनरत्ने । तन्न । हेमाद्रिविरोधात् । तत्र हि माघ एवोक्तः । तथा । 'दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ॥१६८८॥' इति । इदमर्थमन्यनिबन्धेष्वभावान्निर्णयामृतमात्रोक्तं निर्मूलमेव । तेन हेमाद्र्यादिमते रात्रावर्धोदयो भवत्येव । केचित्तु–'किंचिदूनो महोदयः' इत्याहुस्तन्निर्मूलम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कान्दे– "माघामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते । अर्धोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः समम् ॥१६८९॥ तत्रैव–"माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने । वैष्णवेन तु ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे ॥१६९०॥" व्रतं कुर्यादित्यग्रेऽन्वयः । तत्रैव–'ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णीः पलसंख्यया । प्रतिमास्तु प्रकर्त्तव्यास्तदर्धेन द्विजोत्तम ॥ साग्रं शतत्रयं शम्भोर्द्रोणानां तिलपर्वतः । कर्त्तव्या पर्वता विष्णुरुद्रयोः पूर्वसंख्यया ॥१६९१–१६९२॥" शम्भुरत्र ब्रह्मा । 'शय्यात्रयं ततः कुर्यादुपस्करसमन्वितम् ॥१६९३॥ तिलैर्होमं कृत्वा प्रतिमां दद्यादित्युक्तम् स्कान्दे–"अर्धोदये तु संप्राप्ते सर्वे गंगासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवन्ति ब्रह्मसम्मिताः । यत्किंचिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसन्निभम् ॥१६९४-१६९५॥" इति । अत्र दान-

---

रविवार व्यतीपात श्रवणै माघ-औंसिमा । परे अर्द्धोदये हुन्छ सूर्यग्रहण लाख झैं ॥१६८३॥

त्यही यसो पनि भनेको छ--

रविवार व्यतीपात श्रावणै माघ-औंसिमा । परे दुर्लभ त्यो दिन्मा व्रत वस्तु त श्रेष्ठ छ ॥१६८४॥

फेरि त्यहीं नै यसो पनि भनेको छ—

शिव-विष्णु र ब्रह्माको सुनको एक-आध वा । पलकै प्रतिमा श्रेष्ठ बनाउनु र श्रेष्ठ को ॥१६८५॥

त्यो साढ़े तीन द्रोणैका तिलको पार्नु पर्वत । भगवान् विष्णुको पार्नु ब्रह्माको पनि त्यत्तिको ॥१६८६॥

मूलको शम्भु शब्दले यहाँ ब्रह्मा लिनु पर्दछ ।

यती गरि सकी फेरि सब सामग्रि-सज्जित । पार्नु शय्या पनी तीनै उनको विधि पूर्वक ॥१६८७॥

त्यस पछि तिलले होम गरेर प्रतिमा दान गरोस् । स्कन्द पुराणको वचन छ कि:—

त्यो अर्द्धोदय आएमा गंगाकै तुल्य छन जल । सम्पूर्ण विप्र ता फेरि शुद्धात्मा ब्रह्म तुल्य छन् ॥१६८८॥

त्यसमा शक्ति अनुसार जति दान दिइन्छ जो । हुन्छ आखिरमा तेही मेरुकै तुल्य ठीकको ॥१६८९॥

यसमा दान विशेष पनि निर्णयामृतमा स्कन्द पुराण का वचनले भनिएको छ:—

चौसट्टी कि त चालीस पलाको किंत पत्तिस । बनाओस् काँसको भाँडो पवित्र अति शुद्धत ॥१६९०॥

राखेर त्यसमा खीर आठोटै दलमा सब । स्वयम् पद्मदलै लेखोस् रात्ररी विधि पूर्वक ॥१६९१॥

कर्णिकाबीच पद्मैको कर्षको एक अर्धवा । त्यसको पनि आधा वा बनाओस् स्वर्णपात्र त्यो ॥१६९२॥

यतातिर धराबीच शुद्ध चामलले पुनः । बिधिले उत्तमै रात्रा बनाओस् अष्ट नै दल ॥१६९३॥

त्यसका बीचमा राखोस् शिव-ब्रह्मा र विष्णुको । त्यस्तो अघि बनाएको सुनको पात्र योग्यको ॥१६९४॥

गरोस् पूजा तिनोटैको सेता सुन्दर फूलले । सिंगारी वस्त्रले अर्पोस बिप्रलाइ पछाडि ता ॥१६९५॥

त्यसको मन्त्र यही हो—

ब्रह्मा विष्णु शिवैरूप खीरको पात्र स्वर्णको । ताकं आपद हे विप्र ! यस्लाइ महणै गर ॥१६९६॥

विशेषो निर्णयामृते स्कान्दे—"चतुःषष्टिपलं मुख्यममत्रं तत्र कारयेत्। चत्वारिंशत्पलं वाथ पञ्चविंशतिरेव वा ॥" अमत्रं पात्रम्। तच्च कांस्यमयमित्युक्तं तत्रैव। 'एवं सुघटितं कार्यं कांस्यभाजनमुत्तमम्' इति। तथा। "निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत्। पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं सुवर्णकम् ॥ तदभावे तदर्द्धं वा तदर्द्धं वापि कारयेत्। भूमौ तु तण्डुलैःशुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ॥ अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्। तेषां पूजा ततः कार्या श्वेतमाल्यैस्तु शोभनैः॥ वस्त्रादिभिरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥१६९६-१७०१॥" मन्त्रस्तु—"सुवर्णपायसामत्रं यस्मादेतत्त्रयीमयम्। आपन्नोस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम ॥ समुद्र मेखलां पृथ्वीं सम्यग्दातुश्च यत्फलम्। तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥१७०२-१७०३॥" इति। इति श्री निर्णयसिन्धौ पौषमासः।

अथ माघस्नानम्। तत्र विष्णुः— "तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत्। हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नानं महत्फलम् ॥१७०४॥" इति सौरमास उक्तः। ब्राह्मे तु सावनमास उक्तः। "एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत्। द्वादश्यां पौर्णिमायां वा शुक्लपक्षे समापनम्॥१७०५। इति। पाद्मे ऽपि—"पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः। मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥ त्रिकालमर्च्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः। माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विधावरोत्तमम् ॥१७०६-१७०८॥" इति। त्रिकालस्नानं मासोपवासविषयम्। निराहार इत्युक्तेः। पृथ्वीचन्द्रोदये त्वन्यथोक्तम्। विष्णुः—"दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्। पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥१७०९॥" इति। अत्र दर्शमिति। शुक्लादिमुख्यचान्द्रामिप्रायेण। अयं तु पक्षो नेदानीं प्रचरति। अत्राधिकारिणो भविष्ये—"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा

समुद्र सम्मकी पृथ्वी दिदामा फल हुन्छ भो। मर्त्य त्यो दान यो गर्दा त्यसिकै फल पाउँछ ॥ १६९७ र १७०३ ॥

इति निर्णयसिंधौ पौषमासः।

अब माघस्नान कहिन्छ। त्यसमा विष्णुको वचन छः—

प्रातः स्नान ब्रह्मचर्य हविष्य भोजनै गरोस्। तुला-माकर-मेषैका संक्रान्तिमा यथाविधि ॥१७०४॥

माघस्नानको तूलो फल छ। यहाँ सौरमासै कहिएको छ। ब्रह्म पुराणमा त सावनमासै कहिएको छः—

एकादशिविषे पौष शुक्लको गर्नु त्यो शुरू। द्वादशी कि त पूर्णेमा सक्नु त्यस्लाइ राम्ररी ॥१७०५॥

पद्मपुराणको वचन पनि छः—

पौषको शुक्ल त्यो एकादशी देखि लिईकन। खालि पृथ्वीविषे सुत्नु निराहार रहीकन ॥१७०६॥
त्रिकाल स्नान नै गर्नु त्रिकालै विष्णुको पुजा। जितेन्द्रिय रही छाड्नु भोग भोग्न सबै तदा ॥१७०७॥
हे विद्याधरमा श्रेष्ठ! यो सबै गर्नु पर्दछ। माघको शुक्ल त्यो एकादशी सम्म बराबर ॥१७०८॥

यो वचन त्रिकाल स्नान मासोपवासकै विषयमा हो। किन कि? निराहार रहनु कहिएकोछ। पृथ्वीचन्द्रोदयमा त अरु योकै कहिएको छ। त्यसमै विष्णुको वचन छः—

गर्नु आरम्भ औंसी वा पूर्णिमा देखि त्यो व्रत। दिन ती सबकै न्याओस् सूर्य मकरमा हुँदा ॥१७०९॥

यस वचनमा औंशी भन्नु शुक्लादि मुख्य भएको चान्द्रमासकै अभिप्रायले हो। परन्तु यो पक्ष अचेल प्रचारै छैन। यसका अधिकारी पनि भविष्य पुराणमा कहिएका छन्:—

वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। बालवृद्धयुवानश्च नरनारीनपुंसकाः॥ स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥१७१०-१७११॥" पाद्मे—'सर्वेऽधिकारिणो यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ॥१७१२॥ ब्राह्मे—"उष्णोदकेन वा स्नानमशक्ये सति कुर्वते। दृढेषु सर्वा गात्रेषु उष्णोदं न विशिष्यते ॥१७१३॥" वैष्णवामृते गौडनिबन्धे—"पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पौर्णिमा। माघमासस्य तावद्धि पूजा विष्णोर्विधीयते। पितॄणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत्। ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ अन्यथा याति नरकं क्षत्रविट्शूद्र एव च। वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरोपमम् ॥१७१४-१७१६॥" यदा तु माघो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वयं स्नानं तन्नियमाश्च कर्त्तव्याः। मासोपवासपदं चान्द्रायणादि तु मलमास एव समापयेत्। तदुक्तं दीपिकायाम्—"नियतत्रिंशदिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत्। मलिने मासोपवासव्रतम्' इति। मासोपवासपदं चान्द्रायणादेरुपलक्षणं। स्नानारम्भे च मन्त्रा विष्णुनोक्ताः-"तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम्। माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येहं देव माधव ॥ तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतसि ॥१७१७-१७१८॥" इति। प्रत्यहं मंत्रश्च पाद्मे—"दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च। प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापविनाशनम् ॥मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव। स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥ इमं मंत्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनसमन्वितः ॥१७१९-१७२२॥" इति। प्रत्यहं सूर्यार्घ्यं।

ब्रह्मचारी गृहस्थी वा वान प्रस्थी र भिक्षुक। नर-नारी युवा वृद्ध नपुँसक र बालक ॥१७१०॥
पवित्र माघ महिना गएरै शुभतीर्थमा। गरेमा स्नान भोग्नेछन् मनमाफिकको फल ॥१७११॥

पद्मपुराणको वचन पनि छः—

ए राजा ! अधिकारी छन् विष्णुका भक्तिमा सब। जस्तो त्यस्तै सबै यस्का अधिकारी ठहर्दछन्१७१२

ब्रह्म पुराणको वचन पनि छः—

शीतलै जलले स्नान न सक्ता गर्न हे नृप !। न्वाउँदा जलले तातो बिगार्दैन शरीरता ॥१७१३॥

वैष्णवामृत गौडनिबन्धमा यस्तोलेखिएको छः—

पवित्र पूर्णिमा होओस् व्यतीतै पौष मासको। माघको पूर्णिमा सम्म गर्नु श्रीविष्णुको पुजा ॥१७१४॥
न देओस् कहिल्यै मूला देवता अनि पितृमा। विप्र खान्छ भने मूला चान्द्रायण व्रतै गरोस् ॥१७१५॥
नगर्दा नरकै जान्छन् वैश्य क्षत्रिय शूद्र त। मदिराकै सरी हो त्यो मूला छोड्नोस् प्रयत्नले ॥१७१६॥

जब माघमा मलमास पर्दछ तब काम्यकर्मका समाप्तिको त्यसमा निषेध छ यस कारण दुवै महिनामा स्नान र त्यसका नियम गर्नु पर्दछ। चन्द्रायण आदि महिना भरका उपवास छन् भने त मलमास मै समाप्त गरी दिनु पर्दछ। त्यही कुरो दीपिकामा कहिएको छ कि तीस दिनको नियम हुनाले शुभमासमा आरम्भ गरेर मासका उपवासलाई मलमास मै समाप्त गरी देओस्।

स्नानारम्भको मन्त्र विष्णुले भनेका छन्—

उठेर विधिले पैले नियम ग्रहणै गरोस्। माघमास भरी स्नान म स्वयम गर्छु माधव ! ॥१७१७॥
तीर्थको जलले पुण्य पट्टी नै म सँधै भरी। माघमास तकै गर्छु स्नान सँकल्प यो गरोस् ॥१७१८॥

प्रतिदिनको मन्त्र पद्मपुराणमा कहिएको छन्—

दुःख-दारिद्र नाश्ने र लक्ष्मी सहित विष्णुको। ठूलो प्रसन्नता निम्ति आज यो माघ-मासमा ॥१७१९॥

मंत्रश्च पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्मे —"सवित्रे प्रसवित्रे च परं धाम जले मम। त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥१७२३॥" इति। स्नानकालश्च सूर्योदयः। त्रिस्थलीसेतौ—"सम्प्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवल्लभे। क्रोशन्ति सर्वतीर्थानि समुद्रच्छति भास्करे। पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः॥१७२४-१७२५॥" इति नारदीयोक्तेः।

'मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यभ्युदिते रवौ' इति। 'माघमासे रटंत्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ॥१७२६-१७२७॥" इति च पाद्मवचनात्। "यो माघमास्युषसि सूर्यकरामितप्ते स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे। उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृमातृवंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥१७१८-१७२९॥" इति भविष्योत्तरवचनाच्च। ब्राह्मे त्वरुणोदय उक्तः। "अरुणोदये तु सम्प्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः। माधवांघ्रियुगं ध्यायन् यः स्नाति सुरपूजितः" इति। तथा "अरुणोदयमारभ्य प्रातः कालावधि प्रभो। माघस्नानव्रतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधारणा। उत्तमं तु सनक्षत्रं लुप्ततारं तु मध्यमम्। सवितर्युदिते भूप ततो हीनं प्रकीर्तितम् ॥१७३०-१७३३॥" इति। तेनात्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था। इदं च स्नानं प्रशस्तम्। "काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गंगायमुनसंगमे। सहस्रगुणिता सापि भवेत्पश्चिमवाहिनी ॥पश्चिमाभिमुखी गंगा कालिंद्या सह संगता। हन्ति कल्प-

---

पाप नाशक यो स्नान म गर्दछु रमापते !। हुँदा मकरमा सूर्य गोविन्द प्रभु हे हरि ॥१७२०॥
गरेको स्नानले मैले यो माघभर अच्युत !। भने झैं शास्त्रले देउ ममा फल स्वयम् अब ॥१७२१॥
यही मन्त्र गरी बारम्बार उच्चारणै अब। नियमैले गरोस् स्नान गरेरै मौन धारण ॥१७२२॥

प्रतिदिन सूर्यका अर्घ्यको मन्त्र पृथ्वीचन्द्रोदयमा पद्मपुराणका वचनबाट कहिएका छन्—

रचना पालना गर्छौं छौ परंधाम सूर्य हे !। हट्योस् भ्रष्ट सबै मेरो पाप तिम्रै त तेजले ॥१७२३॥

स्नानको समय सूर्योदय होस्। यो त्रिस्थली सेतुमा कहिएको छन्—

तपस्वीजनको प्यारो आथमा माघ-मास त्यो। श्रीसूर्योदयको बेला शब्द गर्छन् सबै जल ॥१७२४॥
तीनै प्रकारका सारा पापलाइ निरन्तर। शान्त गर्न समर्थ छौ यसमा छैन संशय ॥१७२५॥

नारदीयमा पनि भनेको छ। पद्मपुराणमा कहिएका छन्—

पुण्ये मकर राशीमा जाँदामा सूर्य देवता। गर्दैन स्नान जो मर्त्य बेला सूर्योदयै हुंदा ॥१७२६॥
त्यही मकर मासैमा श्रीसूर्योदय कालमा। गर्छन् जलहरू शब्द निरन्तर मनोहर ॥१७२७॥

भविष्य पुराणको उत्तर वचनबाट पनी लेखिएका छन्—

सूर्योदयै समयमा शुभ माघमा जो श्रीसूर्यका किरणले अति तातिएको।
अत्यन्त सुन्दर नदी हरूमा गएर जो मर्त्य न्याउछ प्रवाह विषे रमेर ॥१७२८॥
माता-पिता सकलका निज वंशका ती पुर्खाहरू कन त सात स्वयम् सजीलै।
उद्धारगर्दछ र देवस्वरूप धारी आखिर जान्छ उ पनी सुरलोक तर्फ ॥१७२९॥

ब्रह्म पुराणमा त अरुणोदयका समयमा स्नान कहिएको छन्—

अरुणोदय बेलामा न्याउदा बुद्धिमान् जन। कृष्णपाद संझि न्याए देवले हुन्छ पूजित ॥१७३०॥
अरुणोदय देखी ली प्रातः कालतकै जन। माघमा न्याउछन् तिन्को छ यही पुण्यको क्रम ॥१७३१॥
बेला तारा भएको मा स्नान गर्नु छ उत्तम। अस्ताए पछिको तारागण हुन्छ उ मध्यम ॥१७३२॥
श्रीसूर्योदयको बेला गरेको स्नान वास्तव। ती दुवैहरू भन्दामा हीन नै कहिइन्छ यो ॥१७३३॥

यसर्थ यहाँ शक्तिको अपेक्षाले व्यवस्था छ। यो स्नान पद्म पुराणका वचन हरूले श्रेष्ठ कहिएका छन्—

कृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥१७३४-१७३६॥" इत्यादिपाद्मादिवचोभ्यः । विस्तरस्तु पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः ब्राह्मे—"यत्र कुत्रापि वा माघे प्रयागस्मरणान्वितः । करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्गांगमज्जनम् ॥१७३७॥" तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे—"माघे मासि च यः स्नायान्नैरंतर्येण भारत; । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥१७३८॥"माघस्नानं काम्यमेवेति केचित् । विष्ण्वादिवाक्ये सदावश्यशब्दान्नित्यकाम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यंतं स्नानासम्भवे तु त्र्यहमेकाहं वा स्नायात् । 'महामाघी पुरस्कृत्य सस्नौ तत्रदिनत्रयम्'॥१७३९॥"इति लिंगात् ।"अस्मिन् योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादत्रि दिनत्रयम् । प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नानस्य यत्फलम्॥नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि॥१७४०-१७४१॥"इत्यादि पाद्मादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमरथसप्तमी माघीति त्र्यह इत्येके । माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये । मकराद्यत्र्यह इत्यपरे । माघस्याद्यत्र्यह इति केचित् । त्रयोदश्यादीति बहवः । 'महामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ॥१७४२॥"इति पाद्मोक्तेः । एतस्यार्थवादत्वाद्यत्किंचिद्दिनत्रयमिति भट्टाः।

संगमै बिचको स्नान गङ्गा र यमुनाजिको । दिनेछ काशिमा भन्दा पुण्य नै सौगुनी बढी ॥१७३४॥
पक्कने छ भने देखि पश्चिमैतिर त्यो यदि । त्यसभन्दा बढी हुन्छ पुण्यै हज्जार नै गुनी ॥१७३५॥
पश्चिमै बहने गंगा कालिन्दी सँग पाइए । नाश्छ कल्प कृतै पाप न्वाएमा माघ-मासमा ॥१७३६॥

यसको विस्तार त पितामहले बनाए का प्रयागसेतु ग्रन्थमा कहिएको छ । ब्रह्मपुराणमा लेखिएकोछ—संगी प्रयागलाई नै माघमा होस् जहाँ कहीं । गंगा-स्नान फलै भोग्छ स्नान गर्छ भने नर ॥१७३७॥

यस्तै प्रकार समुद्र-स्नान पनि अत्यन्त श्रेष्ठ छ । त्यही कुरो पृथ्वी चन्द्रोदय का प्रभास खण्डमा लेखिएका छन्—

माघमा प्रीतिले स्नान गर्ने मर्त्य निरन्तर । पौण्डरीक यज्ञको नै भोग्ला दिन-दिनै फल ॥१७३८॥

कुनै त यसो भन्दछन् कि माघको स्नान काम्य नै हो नित्य होइन । तर विष्णु-आदिका वाक्यमा त सदा र अवश्य शब्दका प्रयोगले नित्य र काम्य प्रतीत हुन्छ । वक्री युक्त पनी छ । यदि माघभर स्नान गर्न सक्तैन भने ता तीन वा एक दिन स्नान गरोस् । किन कि ? यहाँ तलको यो वचन प्रमाण छन्—

महामाघी दिनै देखि लिएर दिन तीन ता । सुचारु नियमै साथ न्वाएका थे क्रमै सित ॥१७३९॥

यो वचन लिङ्ग पुराणको हो ।

पद्मार्मा योग यो ठूलो दिन तीन भए पनि । गरोस् स्नान अवश्यै नै असक्त पनि मानिस ॥१७४०॥
प्रगाय बिच माघैमा न्वाएमा दिन तीनको । फल जो मिल्छ त्यो हुन्छ हजारौं अश्वमेध भैं॥१७४१॥

यस्तो वचन पद्मपुराणमा पनि छ । यहाँ कुनै त यसो भन्दछन् कि-मकरका सँक्रान्तिका सप्तमी लाइ माघी भन्दछन् त्यसै दिन देखि लिएर तीन दिन स्नान गरोस् । अरू त यसो भन्दछन् कि-माघ शुक्ल दशमी देखि लिएर तीन दिन स्नान गरोस् । मकर संक्रान्ति देखि लिएर तिन दिन स्नान गरोस् यसो अरू भन्दछन् । माघका आदि का तीन दिन स्नान गरोस् यसा कुनै भन्दछन् । धेरै जसो त त्रयोदशी देखिका तीन दिन स्नान गरोस् भन्दछन् माथिभनेकोः—

महामाघी दिनैदेखि लिएर दिन तीन ता । सुचारू नियमै साथ न्वाएका थे क्रमै सित ॥१७४२॥

यो पद्मपुराणको वचन अर्थवाद भएको हुनाले जुन सुकै किन नहोस् तीन दिनको ग्रहण छ । यस्तो भट्टहरूको भनाई छ । सिद्धान्त त यस्तो छ कि-संग्दिग्ध वाक्यमा वाक्यशेष द्वारा निर्णय गरोस् यो न्यायले त्रयोदशी आदि तीन दिन लिनु पर्दछ । प्रयागलाइ छोडीकन पनि पद्मपुराणका वचन ले स्नान गर्नु भनेको छः—

तत्त्वं तु संदिग्धेषु वाक्यशेषादिति न्यायात्त्रयोदश्याद्येवेति । प्रयागं निवापि पाद्मे—'अस्मिन् योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् ॥१७४३॥' माघस्नाने नियमास्तु नारदीये—"न वह्निं सेवयेत्स्नातो ह्यस्नातोपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्वह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥ अहन्यहनि दातव्या-स्तिलाः शर्करयान्विताः । त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ॥ अनघ्यंगी वरारोहे सर्वं मासं नयेद्व्रती ॥" तथा "अप्रावृतशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् । पदेपदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥" तथा "शङ्खचक्रधरं देवं माधवं नाम पूजयेत् । वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥ भूशय्या ब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् । अशक्तौ ब्रह्मचर्यादौ स्वे-च्छा सर्वत्र कथ्यते ॥ तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी । तिलभुक् तिलदाता च षट्-तिलाः पापनाशनाः ॥१७४४–१७५२॥ इति ।

तथा प्रयागासम्भवेकाश्यां दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवमिति ॥१७५३॥" स्ना-नोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः—"काष्ठमौनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् । अवश्यमेव कर्त्तव्य माघस्नानमिति श्रुतेः ॥" भविष्ये—"तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । ततः प्रज्वालये-द्वह्निं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्द्विजदांपत्यं भूप-येद्वस्त्रभूषणैः ॥ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटा-स्तथा ॥ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौपाप मोचकौ।अनेन विधिना दद्यान्माधवःप्रीयतामिति॥१७५५–

पर्दामा योग यो दुर्लो दिन तीन भए पनि । गरोस् स्नान अवश्यै नै असक्त पनि मानिस ॥१७४३॥

माघस्नानका नियम ता नारद पुराणमा यस्ता कहेका छन्–

न्वाएको वा न न्वाएको नतापोस् अग्नि ता कवै । होमनिम्ति अग्नि सेकोस् चीसो नाएन न तापनु ॥१७४४॥
दिनै दिन गरोस् दान शक्खरै साथका तिल । तिन भाग तिलै हो ओस् होस् चारै खण्ड शक्खर ॥१७४५॥
तेल लाउनु ता हुन्न व्रत बस्ने मनुष्यले । यसै गरी सबै मास बिताउनु प्रयत्नले ॥१७४६॥
कपड़ा देहमा केही न पैह्रीकन जो जन । जान्छ न्वाउन त्यो भोग्छ अश्वमेध फलै सब ॥१७४७॥
गरोस् माधवको पूजा शङ्ख चक्र गदाधर । पछाडि अग्निमा होम गरोस् त्यो विधिपूर्वक ॥१७४८॥
दिनमा एकटै पल्ट गरोस् भै शुद्ध भोजन । सुतोस् त्यो भूमिमा शुद्ध व्रत बस्ने मनुष्यता ॥१७४९॥
यस्तो प्रकारले फेरि त्यो समर्थ मनुष्य ता । ब्रह्मचर्य धरी आफैं गरोस् स्नान दिनै दिन ॥१७५०॥
तिल द्वारा गरोस् स्नान देहबीच मलोस् तिल । तिलले नै गरोस् होम तथा तर्पण दिन्दिन ॥१७५१॥
फेरि त्यो तिल नै खाओस् तिलको दान नै गरोस् । छओटै तिल यी पुण्य पाप नाश्छन् भने किन ? १७५२

त्यस्तै दशाश्वमेध प्रयाग स्नान पाईदैन भने–

काशीमा स्नान गर्नाले दशोटा अश्वमेधको । फल नै उनमा हुन्छ संदेह छैन येसमा ॥१७५३॥

मदन पारिजातमा विष्णुको वचन छ फेरि श्रुतिको वचन पनि छः–

काष्ठमौनि हरूलाइ नमस्कार गरीकन । अवश्यै माघमा न्वाओस् विष्णुपूजा गरीवरी ॥१७५४॥

तस्मात् माघ स्नान अवश्यमेव गर्नु पर्दछ भन्ने वेदको वचन छ । भविष्यपुराणमा लेखिएको छ–

तीर्थमा नित्य नै दान गरून् ती अमला तिल । ताम्रविप्र हरूलाई, बालास् अग्नि स्वयम पुनः॥१७५५॥
स्नानका अन्तमा फेरि नाना भोज्यान्न द्रव्य ती । दिनु ती विप्रमा भक्ति–श्रद्धा साथ यथाविधि ॥१७५६॥
विप्रलाई सपत्नीक खुवाओस् तदनन्तर । वस्त्रभूषणले नाना पारी भूषित वास्तव ॥१७५७॥

१७५६॥" पाद्मे --'भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम्।' तथा "अन्नं चैव यथा शक्त्या देयं माघे नराधिप। सुवर्णं रक्तिकामात्रं दयाद्वै दक्षिदे तथा ॥१७६०-१७६१॥" माघांते तु विशेषो नारदीये —"माघावसाने सुभगे षड्रसं भोजनं स्मृतम्। सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरंजनः॥ दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते। त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः ॥१७६२-१७६३॥" इति। अत्र एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा ॥१७६४॥" इति पाद्मवचनात्। पूर्वेह्नि उपवासपूजनादि कृत्वा परेह्नि तिलचर्वाज्यसप्तोत्तरशतम होमं कृत्वा सवित्रे चेति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा "दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकरनमोऽस्तु ते। परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुपः पते ॥१७६५॥" इति समापयेदिति संक्षेपः मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते पञ्चचत्वारिंशद्घटिकाः पुण्याः। त्रिंशत्कर्कटकेनाह्नो मकरे तु दशाधिकाः॥१७६६॥" इति ब्रह्मवैवर्तात्। माधवमते तु विंशतिः। 'त्रिंशत्कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः परा ॥१७६७॥ इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। यदा तु सूर्यास्तात्पूर्वं संक्रांतिर्भवति तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम्। "यद्यस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः। प्रदोषे वार्द्धरात्र वा स्नानं दानं परेहनि॥१७६८॥"इति वृद्धगर्गवचनात्। अस्तमयः प्रदोषः। प्रदोषे पूर्वरात्रे।

नाना प्रकार का वस्त्र कम्बलै रत्न आदि र। चोलो ओढ्ने तथा जुत्ता अरु द्रव्य पनी सब ॥१७५८॥
गुप्तमोचक औ पापमोचकै दान यी पनि। माधव प्रीतिका निम्ति देओस् विधि सँगै अनि ॥१७५९॥

पद्मपुराणमा पनि कहिएको छ—

मनुष्य व्रत बस्ने त्यो खाजि भूमिविषे सुतोस्। तिलले घिउले फेरि गरोस् होम पनी नित ॥१७६०॥
शक्ति अन्सारले आफ्ना देओस् अन्न नराधिप!। रत्ती भर सुनै देओस् जानेको वेद विप्रमा॥१७६१॥

माघका अन्तमा विशेष नारदीय पुराणमा कहिएको छ—

षड् रसै खानु सुभगे! अन्तमा माघ-मासको। ममा खुश हुऊन् भन्नु सूर्य तो विष्णुरूपका ॥१७६२॥
सप्तधान्य सूक्ष्म वस्त्र विप्रका युग्ममा दिनु। तिल शक्खरका तीस दिनु मोदक नै पनि ॥१७६३॥
एकादशी व्रतैको नै त्यो पवित्र विधानले। उद्यापन सबै गर्नु व्रतकै त्यो यहाँ पनि ॥१७६४॥

यस पद्मपुराणको वचन बाट पहिलो दिन उपवास पूजन आदि गरेर पछिल्लो दिन तिल चरू घिउ आदिले एक सए आठ दिएर सवित्रे प्रसवित्रे .यो माथि भनीइसकेको मन्त्र पढेर तलका मन्त्रले क्षमा मागोस्—

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर प्रणाम छ। माघस्नान कनै मेरो परिपूर्ण स्वयमगर ॥१७६५॥

अनि समाप्ति गरोस्। इति संक्षेपः। मकर संक्रान्तिमा हेमाद्रिका मतमा पछिल्ला चालीस घडी पुण्यकाल छन्। किन भने? ब्रह्म-वैवर्तको वचन छ कि:—

कर्क-संक्रान्तिमा तीस घडी नै पुण्यकाल छ। त्यही मकरमा किन्तु हुन्छन् दश घडी बढी ॥१७६६॥

माधवाचार्यका मतमा त बीस घड़ी पुण्यकाल छ। किन कि? वृद्ध वसिष्ठले भनेका छन्:—

कर्क संक्रान्तिमा पैला तीस घड़ी पुण्यकाल छन्। मकरैबिच ता बीस घडी नै पुण्यकाल छन् ॥१७६७॥

जब सूर्यास्त भंदा पहिले होस् तब दुवैका मतले पहिलो नै पुण्यकाल रात्रीमा त प्रदोष वा अर्ध रातमा मकर संक्रान्ति होस् ता माधवका मतले दोश्रो दिन पुण्यकाल हुन्छ। किन भने? वृद्ध गर्गको वचन छ कि—

प्रदोष अर्ध रातैमा बेलामा सूर्य अस्तको। मकरैमा गए सूर्य भोली नै स्नान दान होस् ॥१७६८॥

"कार्मुकं तु परित्यज्य भर्क्षं संक्रमते रविः। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥१७६६॥" इति भविष्योक्तेश्च। 'तदा भोगः परेऽहनि' इति हेमाद्रौ पाठः। कालादर्शनिर्णयामृतमदनरत्नपारिजातादयोऽप्येवमूचुः। दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियन्ते। यत्तु हेमाद्रिणाद्यो वा शब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे तथा प्रदोषे पूर्वेद्युस्तथार्द्धरात्रे परेह्नीत्युक्तम् तस्मै नमोऽस्तु। तेन परेह्नि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्द्धरात्रग्रहणम्। हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानन्तभट्टादिमते तु निशीथात्पूर्वं पश्चाच्च संक्रांतौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम्। "धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा ॥ दिनान्ते पंचनाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः। उदयेपि तथा पंच दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥१७७०-१७७२॥" इति स्कान्दवचनात्। पूर्वापरविभागेनेति मकरकर्कभिन्नविषयम्। पूर्वोक्तवचोविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम्। 'षडशीतिमुखेतीते अतीते चोत्तरायणे' इत्यादिविरोधाच्च। तेन पूर्वैकवाक्यतयायमर्थः। रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽह्न्युदये पंचनाड्यः पुण्याः। रात्रावपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनान्ते पञ्च नाड्याइति। एवं सर्वेषामविरोधः। मकरे सामान्येन परदिने पुण्यत्वेपि पुण्यातिशयार्थमिदम्।

यहाँ अस्तमय वेला प्रदोष र प्रदोष भन्दा अगाडि पूर्वरात्र लिनु पर्दछ किन कि ? भविष्य पुराण को वचन छः—

धनराशि कनै छोडी प्रदोषै अर्धरातमा। मकरैमा गए सूर्य भोली होस् स्नान दान ता ॥१७६९॥

हेमाद्रिमा यस्तो पाठ छ कि—त्यस वेला भोग पछिल्ले दिन हुन्छ। कालादर्श निर्णयामृत मदन रत्न पारिजात आदि ग्रन्थहरू पनि यस्तै प्रकारले भन्दछन्। फेरि दक्षिणतिरका पनि यसैको आदर गर्दछन। जो हेमाद्रिले यस्तो भनेकाछन् कि-वा शब्दको यथा र अर्को वा शब्द को तथा अर्थ हो। जस्तो प्रदोषमा पहिलो दिन त्यस्तै अर्धरातमा पछिल्लो दिन पुण्यकाल छ। तो हेमाद्रिलाई नमस्कार छ अर्थात् हेमाद्रिको भनाई ठीक छैन। यसर्थ पछिल्ला दिन पुण्यकाल मन्त्रलाइ प्रदोषे यस पदको र दुवै दिन पुण्य निरासका निमित्त 'अर्ध रात्रे' यस पदको ग्रहण हो। हेमाद्रि स्मृत्यर्थसार अनन्तभट्ट आदिका मतमा त निशीथ भन्दा पहिले नै र पछी संक्रान्ति होस् ता पूर्व दिन र पर दिनमा क्रमैले पुण्यकाल हुन्छन्। किन भने ? स्कन्द पुराणको वचन छ कि—

धनु मीन तथा कन्या भित्रौ मिथुनराशको। अघि वा पछि रातैको परे संक्रान्ति क्यै गरी ॥१७७०॥

दिनका अन्तका पाँच घड़ी तो पुण्यकाल छन्। उदयैका पनि पाँचै घड़ी नै पुण्यकाल हुन् ॥१७७१॥ ॥

काममा पितृ-यौता को गर्दामा शुभ कर्म ती। पाँच पाँच घड़ी मात्र मानिन्छन् पुण्यकाल ता॥१७७२

अघिल्लो र पछिल्लो भाग मकर र कर्कट संक्रान्ति देखि भिन्न अरू संक्रान्तिहरुमा जान्नु पर्दछ। किन कि ? पूर्वोक्त वचनको विरोध भएकोले। यस्तो मदन रत्नमा लेखिएको छ। फेरि यो वचनको पनि विरोध छ कि—'षडशीतिमुख नामको संक्रान्तिमा र उत्तरायण बितेमा' यस बाट पूर्व वचनका विरोधको एक वाक्यताले यस्तो अर्थ छ कि-रात्रीका पूर्व भागमा मकरको संक्रान्ति होस् ता पछिल्लो दिन उदयको पाँच घड़ी पुण्यकाल हुन्छन्। रात्रीका पछिल्लो भागमा कर्कको संक्रान्ति होस् ता पूर्व दिनका अन्तमा पाँच घड़ी पुण्यकाल हुन्छन्। यसरी यी सबै वचनको अविरोध हुन्छ। मकरमा सामान्य भन्दा पर दिनमा पुण्यकाल हुन्छ ता पनि यो वचन अधिक पुण्यकै निमित्त हुन्छन्। देवल र यज्ञ पार्श्वले यस्तो भनेका छन्—

यत्तुदेवलयज्ञपार्श्वौ—"आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनर्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिवा ॥१७७३-१७७४॥" इति। अत्र माधवः। अयने दिवा जाते तदर्द्धं पुण्यम्। कर्के पूर्वं मकरेऽन्त्यम्। एतन्मध्यंदिनायनपरमिति। हेमाद्रिस्तु रात्रौ विषुवत्यासन्नदिनार्द्धं पुण्यमयने त्वासन्ने दिने पुण्यम्। दिने इति पाठे उभयत्र दिनार्द्धं पुण्यमित्याह। एतदेवोक्तं दीपिकायाम्—'अथायनमधः पश्चान्निशीथाद्भवेत् यद्यासन्नमहस्तदर्द्धमथवा पुण्यम्' इति। तत्त्वं तु आसन्नसंक्रममित्यस्य विषुवत्येवान्वयः। अयने रात्रौ सति दिने पुण्यम्। कस्मिन्नित्यपेक्षायां कर्के पूर्वेह्नि मकरे परेह्नीति वाक्यान्तरवशादर्थे उच्यमानेन कोपि विरोधः। यत्त्वनन्तभट्टः—"अथ संक्रमणं भानोर्निशीथात्पश्यदा भवेत्। अयनं विषुवं पत्र प्राग्दिनांतिमनाडिकाः ॥ पंच पुण्यतमाः पश्चान्निशीथाच्चोद्भवेत्तथा। आद्याः परदिनस्यापि तद्वदित्येष निर्णयः ॥१७७५-१७७६॥" इति। अपरार्केऽप्येवम्। "अस्तंगते यदा सूर्ये झषं याति दिवाकरः। प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम्॥१७७७॥ इति बौधायनवचनात् दिनद्वयं वा पुण्यकालः। 'तदा पुण्यं दिनान्तरम्' इति मदनरत्ने पाठः। गुर्जरप्राच्योदीच्यास्त्विदमेवाद्रियन्ते। अत्रापि पूर्वविद्धयाष्ठयेयम् तिथितत्त्वादिगौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्द्धरात्रभिन्ने रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिनेऽपर भागे च परदिने पुण्यभन्यसंक्रांतिवत्। विशिष्यतयोर्निशात्। प्रदोषास्तभयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते' ॥१७७८॥" इति

दिनको भाग त्यो आधा कुनै संक्रान्ति-कालको। स्नान-दानादिमा ब्यादै छ हुने पुण्य उत्तम॥१७७३॥

रात्रीमा सूर्य संक्रान्ति पर्दामा फेरि वास्तव। विषुवै अयनेमा ता दिनमा पुण्यकाल छन् ॥१७७४॥

यसमा माधव यसो भन्दछन् कि-अयन दिनमा होस् ता त्यसको पछि पुण्यकाल हुन्छ। कर्कट मा पहिले र मकरमा पछाडि। यो मध्याह्नका अयनमा सम्झनु पर्दछ। हेमाद्रि त यसो भन्दछन् कि-रात्रीका विषुवत् संक्रान्तिमा नजीकको आधा दिन पुण्य छ। दिन यस्तो पाठ छ भने ता दुवैमा आधा दिन पुण्य छ। यही कुरो दीपिकामा कहिएको छ कि अर्धरात्र भन्दा अगाडि वा पछाडि अयन छ भने ता जुन नजीकको दिन त्यसको आधा पुण्यकाल हुन्छ। सिद्धान्त त यस्तो छ कि-संक्रान्ति का समीपको अन्वय विषुवत्मा हुन्छ। अयन रात्रीमा छ भने ता दिनमा पुण्यकाल हुन्छ। कुन दिन? भन्ने अपेक्षा भयो भने ता कर्कमा पहिलोदिन र मकरमा पछिल्लो दिन। यो वाक्यान्तरका वशले अर्थ कहिन्छ भने ता कुनै विरोध हुँदैन। अनन्त भट्ट यसो भन्दछन् कि:—

परेमा सूर्य-संक्रान्ति आधारात अगाडिनै। हुन्छ पुण्य घडी पाँच पहिलो त्यो दिनान्तको ॥१७७५॥

विषुवै अयनै त्येही छ पछी अर्धरातको। भने ता भोलिको पाँच घडी भो पुण्यकाल त्यो ॥१७७६॥

अपरार्कमा पनि यस्तै भनेको छ:—

प्रदोष-अर्धरातैमा वेलामा साझको कि वा। जाँदा मकरमा सूर्य भयो पुण्य दुवै दिन ॥१७७७॥

मदनरत्नमा यस्तो पाठ छ कि अरू दिनमा पुण्यकाल हुन्छ। माथिका बौधायनका वचनले दुवै दिन पुण्यकाल मानिन्छ। गुर्जर प्राच्य र उदीच्य पनि यसैको आदर गर्दछन्। यसमा पनि अगाडिकै सरी व्याख्या गर्नु पर्दछ। तिथितत्व आदि गौड ग्रन्थ त यसो भन्दछन् कि-प्रदोष र अर्धरात्रीले भिन्न रात्रीका पूर्व भागमा अयन संक्रान्ति छ भने ता पूर्वदिनमा, पछिल्लो भागमा छ भने ता परदिनमा अरू सक्रान्तिकै समान पुण्यकाल हुन्छ। किन कि? ती दुवैको पृथक् नाम लिएर उपादान (ग्रहण) गरिएको छ। प्रदोष त वत्स ऋषि यस प्रकार भन्दछन् कि—

भगवान् सूर्य अस्ताए पछिका घडि ती दुई। भन्छन् प्रदोषको वेला त्यसैलाइ समस्त थी ॥१७७८॥

वत्सोक्त इत्याहुः । तन्न । अस्तंगते इति त्रितयवैयर्थ्यापत्तेः । अतः प्रदोषपदेन तद्भिन्न एव रात्रिरुच्यते । अत एव 'यावन्नोदयते रविः' इति वृद्धगार्ग्यादिभिर्दक्षिणायने पूर्वत्र रात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । वत्सोक्तिरप्यध्ययनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः । मकरे दानविशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—"धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यश्चोत्तरायणे । सर्वान्कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥१७७९॥" विष्णुधर्मे—"उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् । तिलपूर्णमनड्वाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥१७८०॥" इति । शिवरहस्येऽपि—"तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोर्द्वर्तनं शुभैः । तिला देयाश्च विप्रेभ्यः सर्वदैवोत्तरायणे ॥ तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवगृहे शुभाः ॥१७८१-१७८२॥" कल्पतरौ कालिकापुराणे—"होमं तिलैः प्रकुर्वीत सर्वदैवोत्तरायणे । तान् यो देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् । उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ॥१७८३-१७८४॥" तथा मकरे रात्रावपि श्राद्धादि भवतीत्युक्तं प्राक् । माघामायां योगविशेषोद्भवोदयः प्रागेवोक्तः । माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तम् हेमाद्रौ यमेन—"अनर्कोद्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीम् । स्नातः सन्तर्प्य तु यमं सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥१७८५॥" इति । माघशुक्ल चतुर्थी सा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । "माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां दुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्घ्याः स्युरसुरद्रुहाम् ॥१७८६॥" इति काशीखण्डात् । "माघमासे चतुर्थ्यां तु

तर यो पनि ठीक होइन । किन कि 'अस्तङ्गते' इत्यादि पूर्वोक्त ती वचन व्यर्थ हुन्छन् । यसर्थ प्रदोष पदले प्रदोष देखि भिन्नको रात्री कहिएको छ । यसै कारण वृद्ध गार्ग्य आदिले दक्षिणायनमा पूर्व रात्रीमा संक्रान्ति छ भने ता पूर्वदिन नै पुण्य यस वचन ले कहेका छन् कि-जब सम्म सूर्य उदय हुँदैनन् । यता वत्सको भनाई पनि अध्ययन आदिमा छ । यहाँ त तीनै मुहूर्तको प्रदोष छ । मकरमा दान विशेष हेमाद्रिमा स्कन्दपुराणका वचनबाट भनेको छ—

उत्तरायणमा दिन्छ तिलको धेनु मर्त्य जो । त्यस्को पुग्छ सबै इच्छा त्यो ठूलो सुख पाँउछ ॥१७७९॥

विष्णु धर्ममा पनि कहिएको छः-

उत्तरायणमा वस्त्र-दानको छ महाफल । तिलयुक्त दिंदा साँढे रोगले सब छुट्दछ ॥१७८०॥

शिवरहस्यमा पनि लेखेको छः—

त्यसमा देहमा मल्नु काला तिल छ उत्तम । विप्रमा दिनु ती नील उत्तरायणमा सदा ॥१७८१॥
तिलको तेलले फेरि बनाई दीप उत्तम । जलाउनु स्वयम नित्य शिव-मन्दिर मै पुनः ॥१७८२॥

कल्पतरूमा कालिका पुराणको वचन छः-

उत्तरायणमा फेरि विशेष सब कालमा । होम गर्नु तिलै द्वारा मर्त्यले विधिपूर्वक ॥१७८३॥
देव-विप्र कनै दिन्छ तिल जो स्वर्ण साथको । उत्तरायणमा शोक गर्दै मर्दैन व्यक्ति त्यो ॥१७८४॥

मकरमा श्राद्ध आदि रातमा पनि हुन्छन् । यो कुरो माथि नै भनि सकिएको छ । फेरि माघका औंसीको अर्धोदय योग पनि माथि नै भनिएको छ । माघ कृष्ण चतुर्दशीमा यमराजको तर्पण हेमाद्रिमा यमले भनेका छन्-

चतुर्दशीविषे माघकृष्णको उदयै अघि । पापले छुट्छ न्वाएर तर्पण यमको गरे ॥१७८५॥

माघ शुक्लको चतुर्थी संकटाचतुर्थी हो । त्यसलाइ लिंदा प्रदोष व्यापी नै लिनु पर्दछ । किनभने ? काशीखण्डमा लेखिएका छन्-

माघ शुक्ल चतुर्थीमा दुण्ढीराजकनै जुन । नक्तव्रत लिई पुज्छन् हुन्छन् ती पूज्य देवकै ॥१७८६॥

तस्मिन् काल उपोषितः । अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत् ॥१७८७॥" इति त्रिस्थलीसेतौ लैंगाच्च । इयमेव कुन्दचतुर्थी सा प्रदोष व्यापिनी ग्राह्या । 'माघशुक्लचतुर्थ्यां तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् । सम्पूज्य यो हि नक्ताशी स प्राप्नोति श्रियं नरः ॥१७८८॥" इति कालादर्शे कौर्मोक्तेः । माघशुक्लपञ्चमी । तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे—"माघशुक्लचतुर्थ्यां तु वरमाराध्य च श्रियः । पंचम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥१७८९॥"

इयं माधवमते पूर्वा । हेमाद्रिमते परा चैत्रशुक्ले श्रीपञ्चमीति दिवोदासः । मघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी सा अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । "सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥१७९०॥" इति चन्द्रिकायां विष्णुवचनात् । "अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥१७९१॥" इति वचनाच्च । यत्तु दिवोदासीये—"अचला सप्तमी दुर्गा शिवरात्रिश्च भारत । द्वादशी वत्सपूजायां सुखदा प्राग्युता सदा॥१७९२॥" इति षष्ठीयुतत्वमुक्तम् । तद्यदा पूर्वेऽह्न घटिकाद्वयं षष्ठी सप्तमी च परेद्युः क्षयवशादरुणोदयात् पूर्वं समाप्यते तत्परं ज्ञेयम् । तत्र षष्ठ्यां सप्तमीक्षयं प्रवेश्यारुणोदये स्नानं कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे—"माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्कराः । कुर्युः स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥१७९३॥" अत्र विधिर्हेमाद्रौ भविष्ये—"कृत्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् । रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥" तथा अलं प्रक्रम्य "न केन चाल्यते यावत् तावत्स्नानं समाचरेत् । सौवर्णे राजते पात्रे ताम्रे वाला-

---

त्रिस्थलीसेतुमा लिङ्ग पुराणको वचन छ कि–

माघशुक्ल चतुर्थीमा उपवास बसीकन । गराओस् देवि ! जाग्राम पूजा ठूलो गरीकन ॥१७८७॥

यही कुन्द चतुर्थी हो । यसलाइ लिदा प्रदोषव्यापिनी नै लिनु पर्दछ किन भने ? कालादर्शमा कूर्म पुराणको वचन छ किः-

माघशुक्ल चतुर्थीमा शिवमा कुन्दपुष्पले । पूजेमा भइ नक्ताशी लक्ष्मी पाउँछ त्यो नर ॥१७८८॥

माघको शुक्ल पक्षको पञ्चमी श्रीपञ्चमी भन्दछन् । त्यै कुरो हेमाद्रिमा वाराह पुराणका वचनले भनेको छः-

माघशुक्ल चतुर्थीमा श्रीको रात्रो पुजा गरी । दिन्मा सम्पत्तिका निम्ति पुजोस् ती कुन्द पुष्पले ॥१७८९॥

माधवका मतमा यसलाइ लिदा पहिलो नै लिनु पर्दछ । त्यस्तै हेमाद्रिका मतमा पछिल्लो लिनु पर्दछ । चैत्रशुक्लमा श्रीपञ्चमी हुन्छ दिवोदास यसो भन्दछन् । माघशुक्ल सप्तमी रथ सप्तमी हुन्छ । त्यो अरुणोदयव्यापी लिनु पर्दछ । किन भने ? चन्द्रिकामा विष्णुको वचन छः—

सूर्यग्रहण तुल्यै छ सप्तमी माघ शुक्लको । अरुणोदय वेलामा न्वाए हुन्छ महाफल ॥१७९०॥

फेरि यो वचन पनि छ–

अरुणोदय वेलामा माघको शुक्ल सप्तमी । प्रयागमा मिल्छ भने छ सूर्यग्रह कोटि झैं ॥१७९१॥

जो दिवोदासीयमा षष्ठीले युक्त लिनु भनेको छः —

अचला सप्तमी दुर्गा शिवको रात्रि भारत ! । यी पूर्व तिथिले युक्तलिदा छन् सुख दायक ॥१७९२॥

त्यो त्यस वेला जान्नु जब पहिलो दिन षष्ठी दुइ घडी होस् र अघिल्लो दिन सप्तमी क्षयको वश अरुणोदय भन्दा पहिले नै समाप्त होस् । त्यहाँ षष्ठीमा सप्तमीका क्षयको प्रवेश गरेर अरुणोदयमा स्नान गरोस् मदन रत्नमा भविष्योत्तर पुराणको वचन छ किः—

सप्तमी माघ शुक्लैको छ सूर्यग्रह कोटिझैं । सूर्य आरोग्य सम्पत्ति दिन्छन स्नानार्घ्य दानले ॥१७९३॥

नुमयेऽथवा ॥ तैलेन वर्त्तिर्दातव्या महारजनरंजिता ॥"महारजनं कुसुम्भम् । "समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकम् । भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत् ॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये ननः । वरुणाय नमस्तेऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ॥ जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा सन्तर्प्य देवताः । चन्दनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्र सकर्णिकम् । मध्ये शिवं सपत्नीकं प्रणवेन च संयुतम् ॥१७९४-१८००॥" पूर्वादिदलेषु रविमानुविवस्वद्भास्करसवित्रर्कसहस्रकिरणसर्वात्मकान् सम्पूज्य गृहं गच्छेदिति । स्नानमन्त्रश्च काशीखण्डे—"यद्यज्जन्मकृतं पापं मया जन्मसु सप्तसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥ एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् । मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥ इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके । सप्तव्याधिसमायुक्त हर माकरि सप्तमि ॥ एतन्मान्त्र त्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः । केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥१८०१-१८०५॥" दिवोदासीये मदनरत्ने च—'इक्षुदण्डेन जलं चालयित्वा सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्मंत्रैः स्नात्वा तिलपिष्टमयापूपे हैमं सूर्यं संपूज्य विप्राय दद्यात् ।' अर्घ्यमन्त्रो मदनरत्ने– "सप्तसप्तिवहप्रीतसप्तलोकप्रदीपन । सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥१८०६॥" ततः "जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्त सप्तिके सप्तव्याहृतके देवि नमस्ते सूर्यमंडले ॥१८०७॥" इति प्रार्थयेत् । सौरागमे—अर्कपत्रैः सदर्भैः, दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।

यसको विधि हेमाद्रिमा भविष्य पुराणको वचन बाट कहिएको छः-

एकभक्त बसी षष्ठीतिथिमा सप्तमीदिने । निश्चले जलको माझि जलाउ राखि दीपक ॥१७९४॥
परिक्रमा गरी फेरि जलको विधिपूर्वक । स्नान आदि गरोस् आफैं कसैले छुनुको अगि ॥१७९५॥
सुनको यदिको यद्वा तुम्बीका पात्रमा कि ता । कुसुम्भ रङ्गले वत्ती रँगाइकन राख्नु त्यो ॥१७९६॥
शिरमा दीप त्यो राखी सावधान भई पुनः । गरी हृदयमा ध्यान जपोस् यो मन्त्र सूर्यको ॥१७९७॥
प्रणाम रुद्ररूपैमा रसका पतिमा नमः । वरुणैमा नमस्कार हरिवास प्रणाम छ ॥१७९८॥
अनि त्यो जलमा छोडीस् देवको ध्यान तर्पण । गरेर कर्णिका लेखोस् पद्म अष्टदलै सँग ॥१७९९॥
त्यसका बीचमा फेरि पार्वती साथका स्वयम् । महादेवकनै लेखोस् ॐकारै साथ गन्धले ॥१८००॥

ती अष्टदलमा पूर्व आदि क्रमले रवि भानु विवस्वान् भास्कर सविता अर्क सहस्रकिरण र सर्वात्मक लेखोस् र पूजा गरी घर जाओस् । स्नानको मन्त्र काशी खण्डमा लेखिएको छः-

गरेका सात जन्मैमा ती मेरा पापलाइ र । रोग-शोक कनै नाशोस् यही मकर सप्तमी ॥१८०१॥
यो जन्ममा गरेको र अघिल्ला जन्ममा जति । पाप मैले गरेको छु कायले मन-वाक्यले ॥१८०२॥
न जानी अनि जानी वा यसरी सातरूपका । म बाट जति भो पाप देवि हे सप्त-सप्तिके ! ॥१८०३॥
ती सातै व्याधिका साथ शुक्ल की माघ सप्तमी ! । स्नानले यो स्वयम् नष्ट गरी देउ प्रणाम छ ॥१८०४॥

जपेर तीन यो मन्त्र न्वाई पादोदकैविच । केशवादित्य देखेमा निष्पापै हुन्छ मानिस ॥१८०५॥

दिवोदासीय र मदनरत्नमा पनि लेखिएको छन्-इक्षुदण्डले जल चलाएर सातोटा आँकका पत्र हल्लाइ शिरमा राखेर पूर्वोक्त मन्त्रले स्नान गरी तिलका पीठोका पुवामा सुवर्णका सूर्यको पूजा गरेर ब्राह्मणलाइ देओस् । अर्घ्यको मन्त्र मदन रत्नमा यस्तो लेखेको छन्-

घाइते सात घोडाले हुने खुशी दिवाकर । सप्तमी साथमा अर्घ्य गर ग्रहण देव हे ! ॥१८०६॥
हे सप्तलोककी माता सातै व्याहृति साथ यी । सूर्यमण्डलमा साक्षात् तिमीलाइ प्रणाम छ ॥१८०७॥

यसरी प्रार्थना गरोस् । सौरागममा पनि लेखेको छः-

अष्टांगविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥१८०८॥" अत्र दानविशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—"ताम्रपात्र तथाशक्त्या मृण्मये वाथ भक्तिमान्। स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा ॥ कांचनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजम्। संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् ॥१८०९-१८१०॥"

दानमन्त्रस्तु—"आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च। दुष्टदौर्भाग्यदुःस्वप्नं मया दत्तं तु तालकम् ॥१८११॥" तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम्। दीपपात्रमिति हेमाद्रौ। तत्रैव भविष्योत्तरे-"एवंविधं रथवरं रविवाजियुक्तं हैमं च हेमशतदीधितिना समेतम्। दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः सो संगच्चक्रगतिरेव महीं भुनक्ति ॥१८१२॥" इयं मन्वादिरपि। इयं च शुक्लपक्षस्थत्वात् पौर्वाह्णिकी ग्राह्या यदा माघो मलमासो भवति तदा मासद्वये मन्वादिश्राद्धं कुर्यात्। 'मन्वादिकं तैथिकं च कुर्यान्मासद्वयोपि च। १८१३॥" इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः। माघशुक्लाष्टमी। तदुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे—"माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणम्। श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिनः ॥१८१४॥" इति। भारतेऽपि—"शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम्। संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥१८१५॥" इति। धवलनिबन्धेस्मृतिः—"अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम्। अन्नं च विधिवद्दद्युःसर्वे वर्णा द्विजातयः ॥१८१६॥ सर्ववर्णोक्तेः 'द्विजातयः' इति सम्बोधनम्। तर्पणमन्त्रस्तत्रैव-"भीष्मःशान्तनवो वीरः

सूर्यका खुशिको निम्ति अर्घ्य अष्टाङ्ग ली विधि। दिनु आँक र दूबोले अक्षता-चन्दनादिले ॥१८०८॥

यसमा दान विशेष पनि हेमाद्रिमा भविष्य पुराण का वचनले भनेको छ-

ताँबाको पात्रमा यद्वा माटाको पात्रमा कि ता। घिउ औ तिल साथैको गुड राखोस् मनुष्य त्यो ॥१८०९॥

कर्णफूल बनाएर सुन्को वा तिल-पिष्ठको। छोपेर रक्त वस्त्रैले पूजोस् त्यो पुष्प-धूपले ॥१८१०॥

दानको मन्त्र यही हो-

आदित्यको प्रसादैले फलले प्रातस्नानको। ताल मैले दिए नाश्ने दुष्ट-दुर्भाग्य-दुःखयो ॥१८११॥

तालक कर्णाभरण हो भनेर त्यही ने भनेको छ। हेमाद्रिले त ताल दीपक पात्रलाइ भनेका छन्। त्यहीं नै भविष्योत्तर पुराणको वचन पनि छ।

घोडा र सूर्ययुत यो सुनको अनौठो फेक्ने हजार किरणै रथ दिव्य राम्रो।

जो दिन्छ सप्तमिविषे शुभ माघको त्यो भै चक्रवर्ति पृथिवीकन भोग गर्छ ॥१८१२॥

यो सप्तमी मन्वादि पनि हो। यो शुक्लपक्षको हुनाले पूर्वाह्णव्यापिनी नै तिनु पर्दछ। यदि माघ मलमास छ भने ता दुवै मैहामा मन्वादि श्राद्ध गरोस्। किन भने? स्मृतिचन्द्रिकामा भनेको छ कि-

गरिन्छन् जति मन्वादि तिथिमा श्राद्ध आदि ली। तीर्थश्राद्ध पनी दोटै गरून् ती मलमासमा ॥१८१३॥

माघशुक्ल पक्षको अष्टमीलाई भीष्माष्टमी भन्दछन्। त्यै हेमाद्रिमा पद्मपुराणका वचनले कहिएको छ-

माघशुक्लाष्टमीवीच भीष्मको तील-तर्पण। तथा श्राद्ध भने गर्छन् तिनै सन्तान पाउँछन् ॥१८१४॥

भारतमा पनि लेखेको छ-

माघशुक्लाष्टमीबीच भीष्ममा जल-अन्न जो। विधिले दिन्छ त्यस्को ती पाप नाशिन्छ वर्षको ॥१८१५॥

धवल-निबन्धमा स्मृतिको वचन पनि छः-

माघशुक्लाष्टमीबीच भीष्मलाइ तिलोदक। तथा अन्न पनी देऊन् विधिले सब वर्ण ती ॥१८१६॥

यहाँ 'सर्वे वर्णा' यस्तो भन्नाले 'द्विजातयः' यसलाइ सम्बोधन सम्झनुपर्छ तिहीं नै तर्पणमन्त्र पनि कहिएको छ-

सत्यवादी जितेन्द्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥ वैयाघ्रपदगोत्राय सांकृत्य-प्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥ वसूनामवताराय शंतनोरात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबालब्रह्मचारिणे ॥१८१७-१८१९॥" एतच्च जीवत्पितृनिर्णये पितृचरणैरुक्तम् । एतच्चापसव्येन कार्यामिति दिवोदासीये अत्र श्राद्धं काम्यम् । तर्पणं तु नित्यम् । "ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम ।१८२०। इति मदनरत्ने वचनात् । माघशुक्ला द्वादशी भीष्मद्वादशी । "त्वया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति । सा भीष्मद्वादशी ह्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥१७२१॥" इति हेमाद्रौ पाद्मवचनात् । इयं पूर्वयुता युग्मवाक्यात् । माघी पूर्णिमा परेत्युक्तं प्राक् । तथा हेमाद्रौ ब्राह्मे —'मघास्थयोश्च जीवेंद्वोर्महामाघीति कथ्यते ॥१८२२॥" तत्रैव ज्यौतिषे "मेषपृष्ठ यदा सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः । भास्करः श्रवणर्क्षे च महामाघीति सा स्मृता ॥१८२३॥ तथा भविष्ये—"वैशाखी कार्त्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः । स्नानदान विहीनास्ता न मेयाः पाण्डुनन्दन ॥" तथा तिलपात्राणि देयानि कंचुकाःकम्बलास्तथा॥१८२४-१८२५॥" इति । माघपौर्णिमानन्तराष्टमी माघी अष्टका तन्निर्णयः । सर्वेद्युरन्वष्टकानिर्णयश्च पूर्वमुक्तः । मलमासे चैता न भवन्तीत्येतत्सर्वं मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहितम् । तथा चतसृष्वष्टकास्वशक्तावेषा आवश्यकी । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा, इत्याश्वलायनोक्तेः । तथा 'माघाष्टकां प्रक्रम्य तनेका-

वीर शन्तनुका छोरा सत्यबोल्ने जितेन्द्रिय । भीष्म यो जलले पाऊन् पौत्र-पुत्रोचिता क्रिया ॥१८१७॥
वैयाघ्रपद्य गोत्रैका सांकृत्य प्रवरै हुने । अपुत्र भीष्म वर्मामा म दिन्छु जल यो शुभ ॥१८१८॥
वसुका अवतारै र छोरा शन्तनुभूपका । आबाल ब्रह्मचारी ती भीष्ममा अर्घ्य दिन्छु यो ॥१८१९॥

यो जीवत्पितृक निर्णय ग्रन्थमा मेरो पिताजीले भन्नु भएको छ । यो अपसव्यले गर्नु भनी दिवोदास भन्दछन् । यसमा श्राद्ध काम्य र तर्पण नित्य छ । किन भने ? मदन रत्नमा यस्तो वचन छ कि—

ब्राह्मणादिक जो वर्ण दिदैनन् भीष्ममा जल । तिन्को संवत्सरै भर्को पुण्य नाशिन्छ सत्तमः॥१८२०॥

माघशुक्ल द्वादशीलाइ भीष्म द्वादशी भन्दछन् । किन कि ? हेमाद्रिमा पद्मपुराणको वचन छ—

होला प्रसिद्ध तेरो नै नामले यो तव-व्रत । सम्पूर्ण पाप नाश्ने छ शुभ यो भीष्मद्वादशी ॥१८२१॥

यो युग्म वाक्यले पूर्व तिथि सँग युक्त भएको लिनु पर्दछ । माघको पूर्णिमा पछिल्लै लिनु पर्दछ भनेर माथि नै भनि सकेको छ । त्यै कुरो हेमाद्रिमा ब्रह्मपुराणका वचनले भनेको छ—

मघानक्षत्रमा हुन् ता माघकै पूर्णिमाविषे । बृहस्पति तथा चन्द्र महामाघी भनिन्छ त्यो ॥१८२२॥

यै कुरो ज्योतिषमा पनि भनिएको छ ।

श्रवणमा सूर्य मेषेमा शनि हुन् गुरु चन्द्र ता । सिंहमा भो महामाघी पूर्णिमा माघको तदा ॥१८२३॥

त्यस्तै भविष्यमा पनि भनिएको छ—

वैशाख कार्तिकै माघ पूर्णिमा पूज्य छन् अति । न बिताउनु यी तस्मात् हीन भै स्नान-दानले॥१८२४॥
मरेका तिलले रात्रा दिनु भाडा पवित्र र । कम्बलै कंचुकै आदि विप्रमा दिनु वस्तुतः ॥१८२५॥

माघका पूर्णिमाको पछिका अष्टमी अष्टका हुन्छ । त्यसको निर्णय र अष्टकानिर्णय पहिले नै भनि सकेको छ । मलमासमा यिनीहरू हुदैनन् भन्ने कुरो पनि मार्गशीर्ष प्रकरणमा भनिएको छ । फेरि ती माथि का चारै ओटा अष्टका गर्न सकिए न भने यिनमा गर्नु आवश्यक छ । त्यसको निर्णय आश्वलायन र आपस्तम्ब का वचनले प्रयोग पारिजातमा छ कि पहिलो दिन अष्टका र चारै महिनाका कृष्ण।-

ष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तम्बवचनञ्चेत्यादि प्रयोगपारिजाते ज्ञेयम्। इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ माघप्रासः।

कुम्भे पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्याः। शेषं प्राग्वत् फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां विशेषः कल्पतरौ—"फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते, इत्युपक्रम्य "ज्ञाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी। उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा॥ रामपत्नी च सम्पूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥१८२६-१८२७॥" इति। फाल्गुनी चतुर्दशी शिवरात्रिः। सा च केषुचिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तम्। केषुचिन्निशीथव्यापिनी। तत्राद्या माधवीये—"त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥१८२८॥" स्मृत्यन्तरेऽपि। "प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिश्चतुर्दशी। रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥१८२९॥" अत्र प्रदोषो रात्रिः। उत्तरार्धे तस्यां हेतुत्वोक्तेः। कामिकेऽपि—"आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्वचतुर्दशी तद्रात्रिः शिवरात्रि-स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा ॥१८३०॥" इति। द्वितीयापि तत्रैव नारदसंहितायाम्—"अर्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥१८३१॥" स्मृत्यन्तरेऽपि—भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महादिशा। शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥१८३२॥" इति ईशानसंहितायाम्—"माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि।

ष्टमी मा वा यौटै महिनाको अष्टमीमा अष्टका हुन्छ। फेरि माघका अष्टकाको प्रकरणमा त्यसैलाई अष्टका भनेका छन्।

इति निर्णय सिन्धौ माघमासः

कुम्भका संक्रान्तिमा पहिलेका सोह्र घडी पुण्य काल छन्। अरु निर्णय पहिले कै ठीक जान्नु कल्पतरु ग्रन्थमा फाल्गुन कृष्णाष्टमीमा विशेष लेखिएको छ—

फाल्गुनै मासको कृष्णप क्षको अष्टमीविषे। भगवान रामकी पत्नी जानकी निस्किइन् नृप ॥१८२६॥
सिन्धुका तटमा राम बसे व्रत त्यही दिन। तस्मात् त्यै दिनमा पुज्नु सीता जनकनन्दिनी ॥१८२७॥

फाल्गुन कृष्ण चतुर्दशीलाइ शिवरात्री भन्दछन्। त्यसलाइ लिंदा कसैका वचनले प्रदोष व्यापिनी र कसैका वचनले अर्धरात्र व्यापिनी लिनु पर्दछ। यस्तो भनिएको छ। माधवीय ग्रन्थमा वायु पुराणका वचनले प्रदोष व्यापिनी कहिएको छ—

त्यो त्रयोदशिका दिन्मा वेला सूर्यास्तको हुँदा। भेटयो भने घडी चार शिवरात्री व्रतै गरोस्॥१८२८॥

स्मृत्यन्तरमा पनि भनेको छ—

शिवरात्रि लिनू साँझ भेटेको ने चतुर्दशी। बस्तु जाग्राम रात्रिमा व्रत गर्नु त्यसै दिन ॥१८२९॥

यहाँ श्लोकका पछिल्ला दुइ पाउले रात्रीलाइ नै कारण मानिएको छ यसैले प्रदोष शब्दले रातै लिइन्छ। कामिकमा पनि लेखिएको छ—

सूर्य अस्ताउने वेला छ भने त्यो चतुर्दशी। त्यो रात्रि सबै रात्रीमा उत्तमै शिवरात्रि हो ॥१८३०॥

दोश्रो पनि यो नारदसंहिताको वचनले त्यही नै कहिएको छ—

छ भेट्ने अर्धरात्री नै माघकृष्ण चतुर्दशी। शिवरात्री व्रतै त्यै हो फल भो अश्वमेध झैं ॥१८३१॥

अरु स्मृतिमा पनि भनेको छ—

छ जो त्रयोदशी बीच अर्धरात्मा चतुर्दशी। त्यस्मा नै रात्रि जाग्राम शिवरात्री व्रतै गरोस ॥१८३२॥

ईशान—संहितामा पनि लेखेको छ—

शिवलिंगतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतं कुर्या दायुरैश्वर्यहानितः ॥१८३३-१८३७॥" अर्धरात्रश्च द्वितीययामाँत्यघटी, तृतीयया माघघटी द्वीतीयरूप इति माधवः । वचनं तूक्तं प्राक् । एवं सति पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ पूर्वैव । "त्रयोदशी यदा देवि दिनमुक्तिममागतः । जागरे शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते ॥१८३८-१८३९॥" इति स्कान्दाच्च । दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तु हेमाद्रिमते पूर्वा । "अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियै ॥१८४०॥' इति पाद्मवचनात् । मदनरत्नेऽप्येवम् । गौडा अप्येवमाहुः ।

निर्णयामृते तु सर्वापि शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिन्येव अर्धरात्रवाक्यानि कैमुतिकन्यायेन प्रदोषस्तावकानीत्युक्तम् । तन्न । अर्धरात्रस्य पूर्वा कर्मकालत्वोक्तेः । परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तित्वात्परैवेति तु माधवः । इदमेव च युक्तं प्रतीमः । परेद्युः प्रागुक्तार्धरात्रस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युः सम्पूर्णतद्व्याप्तौ च सत्यां परेद्युः । प्रदोषनिशीथोभययोगे पूर्वोक्तसम्पूर्णव्याप्तेः पूर्वत्र । "यथार्धरात्रे यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी । तस्यामेव व्रतं कार्यं सत्यसादार्थिभिर्नरैः । तदूर्ध्वाधोन्विता मूता सा कार्या व्रतिभिः सदा॥१८४१-१८४२॥" इति माधवमते ईशानसहितोक्ते पूर्वेद्युर्निशीथस्य

चतुर्दशीविषे माघकृष्णको अर्धरातमा । करोडौं सूर्यको कान्ति हुने ती आदि देव नै ॥१८३३॥
अकस्मात निस्किए आफैं लिङ्गरूपी भई शिव । तस्मात भेटने लिनै पर्छ त्यो वेला त चतुर्दशी॥१८३४
यसर्थ त्यस रात्रीमा व्रत बस्ने मनुष्यता । बसी जाग्राम रात्रीमा शिवरात्री व्रतै गरोस् ॥१८३५॥
तिथिमा जुन त्यो आधारात भन्दा अघी पछि । चतुर्दशी छैन भने त्यसमा न गरोस् व्रती ॥१८३६॥
भने किन व्रतै गर्दा त्यसमा त्यस व्यक्ति को । हानि हुन्छ स्वयम आपनो आयु ऐश्वर्य आदिको ॥१८३७॥

यहाँ अर्धरात्रले द्वितीय प्रहरका अन्तको घड़ी लिन्छन् । तेश्रो प्रहर आदिको घडी ता दोश्रा प्रहर कै समान छन् । यसो माधव भन्दछन् । वचन त माथि नै भनिएको छ । यस प्रकार यदि पहिलो दिन चतुर्दशी प्रदोष र निशीथ व्याप्त गर्ने छ भने ता पहिलो नै लिनु पर्दछ । किन कि स्कन्दपुराणको वचन छ

त्रयोदशी छ ता देवि ! क्यै गरे दिन मै यदि । व्रत बस्ने त्यसै बीच बसोस् जागम रात्ररी ॥१८३८॥
शिवरात्री व्रतै चाँहि द्वादशी र त्रयोदशी । मिलेको नै अवस्थामा व्रतीले लिनु पर्दछ ॥१८३९॥

यदि दुवै दिन अर्धरात्र व्यापिनी छ भने ता हेमाद्रिका मतले पहिलो नें लिनु पर्दछ । किन कि ? पद्मपुराणको वचन छ—

अर्धरात्र अगाडी नै जयायोग पऱ्यो भने । लिनु त्यै पूर्व विद्धामा शिवका प्रियले व्रत ॥१८४०॥

मदनरत्नमा पनि यस्तै लेखेको छ । गौडहरू पनि यस्तै भन्दछन् ।

निर्णयामृतमा त यस्तो लेखेको छ कि—सम्पूर्ण शिवरात्री प्रदोष व्यापिनी लिनु पर्दछ । अर्धरात्रको वाक्य त कैमुतिक न्यायले प्रदोषका स्तुतिकै विषयमा हो । यो ठीक होइन । किन भने ? पहिले अर्धरात्रलाई कर्मकाल भनेको हुनाले । माधव त यसो भन्दछन कि—पछिल्लो दिन प्रदोष र निशीथ यी दुवैका योगमा यदि माथि भनिएको सम्पूर्ण अर्धरात्रीको व्याप्ति होस् ता पछिल्लो नै लिनु पर्दछ । यही हामीहरूलाई पनि ठीक लाग्दछ । पछिल्लो दिन पूर्वोक्त अर्धरात्रीको एक भागमा व्याप्ति होस् ता पहिलै दिन गरोस् । यदि सम्पूर्ण अर्धरात्रीको संग व्याप्ति होस्ता पहिलै दिनगरोस् । यदि सम्पूर्ण अर्धरात्रीको संग व्याप्ति होस्ता पछिल्लै दिन गरोस् । प्रदोष र निशीथ यी दुवैका योगमा यदि सम्पूर्ण अर्ध रात्रीको व्याप्ति होस् ता पहिलो नै लिनु पर्दछ । यस्तै प्रकार माधवका मतले ईशान संहिताको वचन छ—

वेलामा अर्धरातैको तिथिमा जो चतुर्दशी । मिल्छ त्यस्मै बसोस मेरो खुशीको निम्तिमा व्रत ॥१८४१॥
अर्धरात अगाड़ी वा पछाडि तिथिमा जुन । चतुर्दशी हुन्छ त्यस्मै व्रत बस्ने बसोस् व्रत॥१८४२॥

परेद्युः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्तौ तु पूर्वैव । जयायोगस्य प्राशस्त्यात् । तच्चोक्तं नागरखंडे—"माघफाल्गुनयोमध्ये असिता या चतुर्दशी । अनंगेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथिः ॥१८४३॥" इति । पाद्मे ऽपि —"अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥१८४४॥" इति । स्कान्देऽपि—"भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा" इति । "महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृति पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुसां ॥ यदि पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्तापरेद्युश्च निशीथादर्वागेव समाप्ता तदा परेद्युरेकव्याप्तिसत्त्वात्परैव । "माघासिते श्रुतदिनं हि राजन्नपैति योगं यदि पञ्चदश्याः । जयाप्रयुक्तं न तु जातु कुर्याच्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥ १८४७ ॥" इति वचनात् । एवं दिनद्वयेप्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात्पूर्वैव तेन दिनद्वये निशीथव्याप्तौ प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ निशीथेन निर्णयः । एकैकव्याप्तौ प्रदोषव्याप्त्या तु निशीथेन निर्णय इति । इयं च रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता । हेमाद्रौ तीर्थखण्डे लैंगे—फाल्गुनस्य चतुदश्यां कृष्णपक्षेसमाहिताः । कृत्तिवासेश्वरं लिंगमर्चयन्तिशिवं शुभे ॥ ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥१८४८-१८४९॥"

शिवरात्रिपारणे तु विरुद्धवाक्यानि दृश्यन्ते । स्कान्दे—"कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रि-

---

जुन पहिलो दिन अर्धरात्रीको र पछिल्लो दिन प्रदोषको यस प्रकारले एकेकको व्याप्ति छ भने ता जयायोगको प्रशंसाले पहिले लिनु पर्दछ । त्यही नागरखण्डमा कहिएको छः—

माघ–फाल्गुनका बीच जो छ कृष्णचतुर्दशी । गनुं पर्दछ त्यो नित्य मिल्दो साथ त्रयोदशी ॥१८४३॥

पद्मपुराणमा पनि लेखेको छ—

अर्धरात अघी योग जयाको पर्छ ता भने । त्यो शिव प्रियले गनुं पूर्व विद्धा चतुर्दशी ॥१८४४॥

स्कन्द पुराणमा पनि लेखिएको छ—

छ जो त्रयोदशीबीच अर्धरातमा चतुर्दशी । त्यस्मा नै रात्रि जाग्राम शिवरात्री व्रतै गरोस् ॥१८४५॥
देखिएको छ सम्पूर्ण पापको शान्ति वास्तव । गर्नेको व्रत यो, छैन देखेको अरुको भने ॥१८४६॥

यदि पहिलो दिन अर्धरात्र भन्दा पछाडि प्रवृत्त भएको छ र पछिल्लो दिन अर्धरात्र भन्दा अगाडि समाप्त भएको छ भने त पछिल्लो दिन यौटाको व्याप्ति भएको हुनाले पछिल्लै लिनु पर्दछ ।

त्यो माघको कृष्ण शुभै चतुर्दशी औंसी मिलेको यदि पाइयो भने ।
राजन् ! जयायुक्त चतुर्दशीकन लिंदै न लेओस् शिवको प्रियै जन ॥१८४७॥

यस्तै प्रकार यदि दुवै दिन प्रदोषको योग छैन भने ता अर्धरात्रको व्याप्तिले पहिलो नै लिनु पर्दछ । यसर्थ यदि दुवै दिन अर्धरात्रव्यापी छ ता प्रदोषका व्याप्तिले निर्णय गरोस् । अर्थात् जुन दिन प्रदोषमा पनि चतुर्दशीको योग छ त्यसै दिन व्रत गरोस् । यदि दुवै दिन प्रदोष व्यापी छ ता अर्धरात्र वाट निर्णय गरोस् एक एक कै योग छ ता प्रदोष र निशीथद्वारा निर्णय गरोस् । यो रवि मंगल र सोमवारमा तथा शिवयोगमा अतिश्रेष्ठ हुन्छ । हेमाद्रिका तीर्थखण्डमा लिङ्ग पुराणको वचन छ कि—

चतुर्दशीविषे श्रेष्ठ फाल्गुनै कृष्णपक्षको । कृत्तवासेश्वरै लिङ्गमा गै भै सावधानको ॥१८४८॥
महादेव कनै पूजा गर्छन् जो हे शुभे ! तिने । परमस्थानमा जान्छन् सदाशिव अनामय ॥१८४९॥

शिवरात्रीका पारणामा यी विरुद्ध वचन देखिन्छन्—

चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्" इति। "जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या तिथिमान्ते च पारणम् ॥१८५०-१८५१॥" इति। तिथिमध्येऽपि पारणं स्कान्दे उक्तम्—"उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम्। कृतेः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथ वा न वा ॥ ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै। संस्नातानि भवन्तिह भूतायां पारणे कृते ॥ तिथिनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु। तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥१८५२-१८५४॥" इति। अत्र यामत्रयादवाक् चतुर्दशीसमाप्तौ तदन्ते तदूर्ध्वगामिन्यां तु प्रातस्तिथिमध्य एवेति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः। तन्न। "तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम्। यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा" इत्यादिसामान्य वचनैरेव व्यवस्थासिद्धे रुभयविधवाक्यवैयर्थ्यस्य दुःपरिहरत्वात् वयं तु तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति कृष्णाष्टम्यादिविषयमेव न तु शिवरात्रिविषयम्। तदुपादानं तु पूर्वयुतत्वामात्रकथनार्थम्। कथमन्यथा स्कान्दे एवशून्यहृदयवाक्यवत्तिथिमध्ये पारणविधानं घटते। तस्माद्विनाशिवचतुर्दशीमिति पर्युदस्तं शिवरात्र्याः सर्वप्रकारेषु तिथिमध्य एव पारणेति ब्रूमः। शिष्टाचारोप्येवमेव। दीपिकायां तु रात्रावपि तिथ्यन्ते एवोक्तम्। व्रततिथेरन्ते निशीथेऽपि वारुणीयादिती। मदनरत्नकालादर्शयोस्तु—"साह्नस्तमयपर्यंतव्यापिनी चेत्परेऽहनि। दिवैव पारणं कुर्यात्पारणे नैव दोषभाक् ॥१८५५॥" इत्युक्तम्। तन्न। तिथिमध्ये पारणाविधानान्निषिद्धफलयोगाच्च। तिथ्यन्ता-

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्री चतुर्दशी। यी पूर्वविद्ध नै गर्नु पारणा तिथिकै पछि ॥१८५०॥
गर्नु यी पूर्वविद्धा नै जन्माष्टमी र रोहिणी। शिवरात्री तथा गर्नु पारणा तिनकै पछि ॥१८५१॥

तिथिका मध्यमा पनि पारणा गर्नु भनी स्कन्द पुराणमा कहिएको छ–

चतुर्दशीकै दिन्मा त्यो उपवास र पारणा। गरेका लाख पुण्यैले प्राप्त हुन्छन् यथार्थतः ॥१८५२॥
यो चतुर्दशिका दिन्मा गर्नेमा पारणा शुभ। ब्रह्माण्ड भरका तीर्थ स्नानका फल मिल्दछन ॥१८५३॥
तिथिका उपवासैमा तथा ती व्रत आदिमा। शिवरात्री कनै छोडी पारणा गर्नु अन्तमा ॥१८५४॥

यहाँ हेमाद्रि र माधव पनि यस्तै व्यवस्था गर्दछन् कि-यदि तीन प्रहर भन्दा पहिले चतुर्दशीको समाप्ति भएको छ भने ता त्यसका अन्तमा पारणा गरोस्। तथा तीन प्रहर पछि सम्म व्याप्त भएको छ भने ता त्यहाँ प्रातःकाल तिथिका मध्यमा नै पारणा गरोस्। त्यो ठीक होइन किन भने ? तिथिका अन्तमा वा तिथि र नक्षत्रका अन्तमा जहाँ पारणा गर्नु भनेको छ यदि उहाँ तिथि तीन प्रहरले बढेको होस् ता प्रातःकालमा नै पारणा गर्नु भनिएको छ। इत्यादि सामान्य वाक्यले व्यवस्था सिद्धै थियो, परन्तु दुवै प्रकारका वाक्यको व्यर्थताको परिहार हुनै सक्तैन। हामीहरू त यसो भन्दछौं कि-तिथिका अन्तमै पारणा हुन्छ। यो कृष्णाष्टमी कै विषयमा हो न कि शिवरात्रिको निम्ति। त्यसको ग्रहण त पुर्वविध्वा कै निमित्त छ। न भए स्कन्दपुराणमा मूर्खका वाक्य कै ठीक तिथिका मध्यमा पारणा कहिनु कसरी घट्न सक्ला र ? तस्मात् शिव चतुर्दशीको विना, यस वचनले निषेध गरिएको पारणा शिवरात्रीमा सबै प्रकारले तिथिका मध्यमा नै हुन्छ। तथा शिष्टाचार पनि यस्तै प्रकार को छ। दीपिकामा ता तिथिका अन्तमा पनि पारणा गर्नु भनेकोछ कि-व्रत वस्ने मनुष्य तिथिका अन्तमा वा आधारातमा भोजन गरोस्। मदनरत्न र कालादर्शमा त यस्तो कहिएको छ–

छ त्यो सूर्यास्त सम्मैको भने ता दिनमा पनि। पारणा गर्नु नै पर्छ गरेमा दोष हुन्न क्यै ॥१८५५॥

यो ठीक छैन। तिथिका मध्यमा पारणा कहिएको छ र निषिद्ध फलका योगले तथा तिथिका अन्त

नपेक्षणादोषप्रसक्तौ चतुर्थपादासङ्गतेः । तेनेदं शिवरात्रिव्रतपरं ज्ञेयम् । इदं व्रतं संयोगेपृथक्त्वन्यायेन नित्यं काम्यं च । तथा च माधवीये स्कान्दे--"परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् । न पूजयति भक्तेशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् । जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्रसंशयः ॥१८५६-१८५७॥" इति अकरणे प्रत्यवाय श्रुतेः । वर्षे वर्षे महादेवि नरोनरी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥१८५८॥" इति वीप्सा श्रुतेः । "अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयते हिमवानपि । चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥१८५९॥" इति वचनाच्च नित्यता । "मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः । गणत्वमक्षयं दिव्यभक्षयं शिवशासनम् ॥ सर्वान् भुक्त्वा महाभोगान् ततो मोक्षमवाप्नुयात्॥१८६०-१८६१॥"इति स्कान्दात् । 'द्वादशाब्दिकमेतस्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा ॥१८६२॥" इति तत्रैवेशानसंहितावचनात्काम्यता । तत्रैव—"शिवरात्रिव्रतं नामसर्वपापविनाशनम् । आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥१८६३॥" अत्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं न तु प्रत्येकम् समुदितानां फलसम्बन्धात् । यत्तु 'अथवा शिवरात्रिं च पूजाजागरणैर्नयेत् ।' तथा "अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥१८६४-१८६६॥" इत्यादि स्कान्दं तदनुकूल्यत्वादशक्तपरम् । माघेतरा प्रतिमास-

---

को अपेक्षाके अभावले कुनै दोषको प्रसक्ति हुँदैन । यस बाट चौथो वादको असङ्गति भइ हाल्दछ । फेरि यसलाइ शिवरात्रि देखि भिन्न अरूकै विषयमा जान्नु । यो व्रत संयोग र पृथक्त्व न्याय (शुद्धा अथवा विद्धा) बाट नित्य र काम्य छ । त्यै कुरो माधवीयमा स्कन्द पुराणका वचनले कहिएको छ ।

श्रेष्ठ भन्दा श्रेष्ठैन पर भन्दा पनी पर । परन्तु शिवरात्री छ उत्तमोत्तम वास्तव ॥१८५६॥
शिवको ईशका ईश पूजा गर्दैन भक्तिले । भने त्यो जन्म हज्जारौं घुमीरन्छ असंशय ॥१८५७॥

यस वचनले न गरेमा प्रत्यवाय सुनिन्छ ।

वर्षिनै हे महादेवी ! नर नारी पतिव्रता । भक्तिले शिवको पूजा गरोस् त्यो शिवरात्रिमा ॥१८५८॥

यस वाक्यले पुनरुक्ति सुनिहनाले र तलका वाक्यले यो शिव पूजा नित्यै छ ।

हिमाचल हओस् नष्ट सुकोस् सिन्धु पनी सब । यी चलून् कहिले किन्तु कदाचित् चल छैन त्यो ॥१८५९॥
शिवरात्री व्रतै वस्ने मेरो भक्तकनै म त । बनाउँछु गणै मेरो शिक्षा छ शिवको यही ॥१८६०॥
पृथिवी भरका सारा भोगी भोगहरूकन । दिनेछु अन्तमा मोक्ष म देवी ! त्यसलाइ त ॥१८६१॥

यस्तो स्कन्द पुराणको पनि छ-

बाह्र वर्षतकै यस्तो विधि पूर्वक रात्रिरी । गरोस् यो व्रत ता विद्वान् चौविसै वर्ष सम्म वा ॥१८६२॥

त्यहीको ईशान संहिताका यसवाक्यले यो व्रतको काम्यता पनि छ फेरि त्यही नै लेखेको छः—

सब पाप विनाश्नेछ व्रत यो शिवरात्रिको । भुक्ति मुक्ति पनी दिन्छ चाण्डालैतक मर्त्यमा ॥१८६३॥

यसमा जागरण उपवास र पूजा गर्नु व्रत छ, खालि एउटा मात्र गर्नु उचित छैन । किन भने ? यी सबै एकै पटक भए भने फलको रात्रो सम्बन्ध छ । कसैले भनेको छ—

गरी पूजा र जाग्राम बिताओस् शिवरात्रि ती । व्रत यो शिवरात्रीको अखण्डित गरी गरोस् ॥१८६४॥
यसरी व्रत यो गर्ने मर्त्यका कामना सब । पुग्दछन् अन्तमा भोग्छ आनन्द शिवकै सँग ॥१८६५॥
व्रतहीन पनी मर्त्य कुनै पुण्य विशेषले । शिवरात्री व्रतै गर्छ भने त्यो रुद्र तुल्य भो ॥१८६६॥

शिवरात्रिस्तु शिवरात्रिशब्दस्य माघकृष्णचतुर्दश्यामेव रूढत्वात्। "माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च। कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥१८६७॥" इति हेमाद्रौ वचनाच्च नायं निर्णयस्तत्रेति। रात्रौ यामचतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन् दिनेऽधिका रात्रिव्याप्तिः सा ग्राह्या। साम्ये तु पूर्वेवेति हेमाद्रिरूचिवान्।

वस्तुतस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि 'सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यांशिवव्रतम्' इत्युपक्रम्य 'चतुर्दशाब्दं कर्त्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभम्॥१८६८-१८६९॥" इति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात्कौंडपाचनाग्निहोत्रनित्याग्निहोत्रधर्मा इव तद्धर्मप्राप्तिः स्यादेव। अतः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्त्यैव निर्णय इति वयं प्रतीयः। अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे-"आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा। गृह्णीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत्॥ एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान्॥" वरयेदिति शेषः। चतुर्दश वा विप्रानाचार्यं च वृत्वा "कुम्भोपरि न्यसेद्वसुमया सहितं शिवम्। सौवर्णेऽप्यथ वा रौप्ये वृषभे संस्थितं शुभे॥१८७१-१८७२॥" इत्युक्तं। हैमीं

इत्यादि स्कन्द पुराणको वचन छ र यसको अनुकूल भएकोले असक्तकै विषयमा छ। माघ देखि भिन्न अरू महिनामा जो महिनै पिच्छेका शिवरात्री छन् तिनमा यो निर्णय छैन। किन भने? शिवरात्री शब्द माघ कृष्ण चतुर्दशीमा रूढ इ र हेमाद्रिमा यस्तो वचन पनि छ-

शेषमा माघमासैको पैलो फाल्गुन मासको। छ जो चतुर्दशी कृष्ण शिवरात्रि भनिन्छ त्यो ॥१८६७॥

यसमा रात्रीका चारै प्रहरमा पूजा कहिएको छ। जुन दिन अधिक रात्री व्यापिनी छ त्यही लिनु पर्दछ। दुवै दिन तुल्य छ भने त पहिलो नै लिनु पर्दछ। यो हेमाद्रिमा कहिएको छ।

सिद्धान्त त यस्तो छ कि-महिने पिच्छेका चतुर्दशीमा पनि प्रदोष र अर्धरात्रीका व्यापिले नै निर्णय छ। यो हामीलाइ पनि ठीक जँचतछ।

सम्पूर्ण कामनालाइ दिने फाल्गुनमासको। शिवको व्रत हो कृष्ण चतुर्दशी विषे हुने ॥१८६८॥

यस्तो हेमाद्रि कालोत्तरका वचनबाट प्रारम्भ गरेर:—

चोध वर्षंतकै गनुं रात्रिरी विधि पूर्वक। शिवको व्रत यो कृष्णचतुर्दशीविषे हुने ॥१८६९॥

यस्तो भनिएको छ। यसमा शिवरात्री शब्दका प्रयोगले कुण्डको र पाचन अग्निमा अग्निहोत्र र नित्याग्निहोत्रको धर्मका समानता उसका फलको प्राप्ति भई हाल्दछ। तस्मात् प्रदोष र निशीथ का व्यापिले नै निर्णय हुन्छ भनी हामी भन्दछौं यसको आरम्भ हेमाद्रिमा स्कन्दपुराण का वचन बाट यसरी गरिएको छ-

दीपोत्सव-दिनैमा वा मार्ग वा माघ-मासमा। उपवास गरोस् बाह्र पैलो आरम्भ गरीनै ॥१८७०॥
यै ठीक बाह्र वर्षैमा बाह्रौं औ चौध वर्षमा। योपोटै गनुं वरण विप्र आचार्यकोकित ॥१८७१॥
बसेका सुन-चाँदीको साँढेबीच शिवैकन। गरोस् पार्वतीकै साथ घटको माथि स्थापना ॥१८७२॥

मदनरत्नमा त यस्तो पान कहिए को छ कि-सुवर्णका शिवमूर्तिको पूजन गरोस्। फेरि स्थिर अथवा चल लिङ्गलाई पञ्चामृतले भरेका हजार वा सए अथवा पचास घडाले स्नान गराई पूजा गरी जागरण गरोस्। फेरि पछिल्ला दिन तिलका हजार अथवा सए आहुतिले होम गरोस्। त्यस पछि ब्राह्मणहरूलाइ वस्त्र र गाइ दिएर आचार्यलाइ गाइ शय्या आदि देओस् र ब्राह्मणहरूलाइ भोजन गराओस्। माघको औंसी युगादि पनि हो। त्यै कुरा माघमासमा औंसी युगादि हो इत्यादि माथि भनी सकिएको छ। अरू माथिकै जस्तो जान्नु पर्दछ। यस्तै प्रकार विष्णु पुराणमा विशेष पनि भनेको छ-

मूर्त्तिं सम्पूज्य स्थिरं चलं वा लिंगं पंचामृतसहस्रशततदर्द्धान्यनरकुम्भैः संस्नाप्य सम्पूज्य जागरणं कृत्वा परेद्युस्तिलान् सहस्रं शतम् वा हुत्वा विप्रेभ्यो वस्त्राणि द्वादश गाश्च दत्त्वाचार्याय धेनुं शय्यां च दत्त्वा विप्रान् भोजयेदिति मदनरत्ने उक्तम्। माघामावास्या युगादिः। तदुक्तम्—माघमासे त्वमावास्या' इति। अन्यत् प्राग्वत्। तथान्योऽपि विशेषो विष्णुपुराणे—"माघासिते पंचदशी कदाचिदुपैतियोगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स परः पितृणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृपलभ्यतेऽसौ ॥१८७३॥" इति। वारुणं शतभिशा। इदं च कुम्भादित्ये ज्ञेयमिति हेमाद्रिः। भारते—"काले धनिष्ठा यदि नाम यस्मिन् भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः। दत्तं तिलान्नं प्रददाति तृप्तिं वर्षायुतं तत् कुलजैर्मनुष्यैः ॥१८७४॥" इति। फाल्गुनी पौर्णमासी होलिका। सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या। सायाह्ने होलिकां कुर्यात् पूर्वाह्णे क्रीडनं गवाम् ॥१८७५॥" इति वचनादिति निर्णयामृते उक्तम्। ज्योतिर्निबन्धे तु—"प्रतिपद्भूतभद्रासु यार्चिता होलिका दिवा। संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम् ॥ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पौर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रासुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे "१८७६-१८७७॥" इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये—"अस्यां निशागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे। गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहांगणे ॥१८७८॥" इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च तेनेयं पूर्वविद्धा। "श्रावणी दुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी ॥ पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥१८७९॥" इति

त्यो माघको औंसिविषे कदाचित् नक्षत्र मै वारुण योग पर्दा।
हो उत्तमैकाल ति पितृको र पाइन्न पुण्यै यदि थोर होस् ता ॥१८७३॥

यो कुम्भमा सूर्य गएमा जान्नु भनेर हेमाद्रि भन्दछन्। भारतमा लेखेको छ—

वेलाविषे त्यै यदि ता धनिष्ठा पऱ्यो भने पितृकनै निजीता।
दिदा तिलान्नादिक अन्न त्यो नै हज्जार वर्षेतक तृप्त पार्छ ॥१८७४॥

फाल्गुन पूर्णिमालाइ होलिका पूर्णिमा भन्दछन्। त्यो सायाह्नव्यापिनी लिनु पर्दछ। यो निर्णयामृतमा तलका वचन द्वारा कहिएको छः—

पूर्णिमाबिच त्यै शुद्ध हुन्छ फाल्गुन मासको। पूर्वाह्णविचगोक्रीडा होली ता साँझ साँझमा ॥१८७५॥

ज्योतिर्निबन्धमा त नारदका यस वचनले प्रदोष व्यापिनी लिनु भनिएको छ—

चतुर्दशी तथा भद्रा प्रतिपद्मा पुज्यो भने। होली त्यो वर्ष सम्मै नै नाश्छ देश-पुरै सब ॥१८७६॥

सदा फाल्गुनको पूर्ण्या प्रदोषै व्यापिनी लिनु। छोडी भद्रामुखैपुज्नु त्यसलाइ त साँझमा ॥१८७७॥

हेमाद्रि र मदनरत्नमा भविष्य पुराणको वचन छ—

गोबर्ले लिपिएको त्यो चौकोशे घर भित्रमा। साँझमा पूर्णिमाको त्यो शिशुको गर्नु रक्षण ॥१८७८॥

इत्यादि वचन बाट त्यस समयमा पूजाको विधान कहिएको छ यस कारण यसलाइ लिंदा पूर्वविद्धा नै लिनु पर्दछ। बृहधर्म र ब्रह्मपुराणमा पनि कहिएको छ।

श्रावणी दुर्गानवमी होली दूर्वाष्टमी तथा। पूर्वविद्धा लिनु शिवरात्री र बलिको दिन ॥१८७९॥

यदि दुवै दिन प्रदोष व्यापिनी छ यता पहिलो दिनमा भद्रा छ भने वा त्यसमा होलीका निषेधले पछिल्लो नै लिनु पर्दछ त्यै कुरो निर्णयामृत र मदनरत्नमा पुराण समुचयका वचन बाट कहिएको छ—

बृहद्यमब्रह्मवैवर्तोक्तेश्च । दिनद्वये प्रदोषव्याप्ता परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् । तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये—"भद्रायां दीपिता होला राष्ट्रभंगं करोति वै । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥" तथा "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी॥"तथा "दिनार्धात्परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पौर्णिमा यदि रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥१८८०-१८८२॥ इति । यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च पूर्णिमा क्षयवशात् सायाह्नात् प्रागेव समाप्यते । तदा पूर्वदिने सम्पूर्णरात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽह्नि प्रतिपद्येव कुर्यात् । "सार्धयामत्रयं वा स्याद्द्वितीयदिवसे यदा । प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥१८८३॥ इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु 'वह्नौ वह्निं परित्यजेत्' इति भविष्ये । वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः । तदुक्तं भिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वेति । "प्रदोषव्यापिनी न स्याद्यदा पूर्वदिने तदा । भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इतिनारदवचनात् । "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः । न दिवा पूजयेत् दुंढां पूजिता दुःखदा भवेत् ॥१८८४-१८८५॥" इति दिवोदासीये वचनात् । "यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः । भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिः ॥१८८६॥" इति विद्या-

---

पोल्दामा होलि भद्रामा राष्ट्र नै नष्ट गर्दछ । इष्ट हुन्न पुरैलाइ छोडनु त्यस्लाइ ता अतः ॥१८८०॥

भद्रामा श्रावणी होली नगर्नु यो दुबैकुरा । श्रावणी नाश्तछे राजा होली गाँउ उढाँछ ॥१८८१॥

आधा दिन पछी पूर्ण छ ता फाल्गुनमासको । भद्रान्तबिच रात्रीमा होलीकन जलाउनु ॥१८८२॥

यदि पहिलो दिनमा चतुर्दशी प्रदोष व्यापिनी छ र पछिल्लो दिन पूर्णिमा क्षयका वशले पहिले नै समाप्त भएको होस् र अघिल्लो दिन सम्पूर्ण रात्रीमा भद्रा होस् ता त्यसमा त्यसको निषेध हुनाले पछिल्लो दिन प्रतिपदामा नै जलाओस् । यसो निर्णयामृतकार भन्दछन् किन भने भविष्य पुराणको वचन छ—

दोश्रो दिन बढेको त्यो प्रतिपद् तिथि नै यदि । साढे तीन प्रहर होस् ता होली हो त्यहि भन्दछन् ॥१८८३॥

यस्तै प्रकार मदनरत्नमा पनि लेखेको छ । भविष्यमा जो लेखेको छ कि होलिका प्रतिपदामा न गरोस् । यो भनिएको देखि भिन्नकै विषयमा हो । अरुहरु त यसो भन्दछन् कि नारद र दिवोदासका यस वचनले भद्राको मुख छोडेर पहिलै दिन गरोस् ।

प्रदोषव्यापिनी पूर्ण छैन पैलो दिनै भने । भद्रामुखकनै छोडी जलाओस् होलिकाकन ॥१८८४॥

होलिकाको गरोस् पूजा सायङ्काल भए पछि । दिनमा न गरोस् गर्दा दिन्छे त्यो होलि दुःखता ॥१८८५॥

विद्याविनोदमा पनि कहिएको छ—

प्रतिपद् आएपूर्णेमा यदि तीन प्रहर बढी । विद्वानले होलिका पूज्नु भद्रामुखकनै त्यजी॥१८८६॥

यही भद्रामुख छोडेर पहिलो दिनमा नै पुज्नु यसो भन्दछन् । फेरि भद्रामुख त रत्नमालामा यस्तो कहिएको छ । भद्राका पहिला पाँचघडीलाइ मुख र एकघडीलाइ गला भन्दछन । शिष्टाचार पनि यस्तै छ । दिवोदास र चन्द्रकाश त यसो भन्दछन् कि यदि पूर्णिमामा ग्रहण छ ता पूर्वरात्रिमा जुन वेला भद्रारहित छ त्यसै वेला होली जलाओस् । यदि पछिल्लो दिन प्रस्तै भएर उदय भयो भने ता पहिलो दिन भद्रा रहित रात्रीका चौथा प्रहरमा भद्राका अन्त घडीमा होली जलाओस् । किन भने ग्रहण का पछि प्रतिपदा आउने हुनाले र अगाडि दिन हुनाले यी दुवैमा निषेध छ । सिद्धान्त त यस्तो छ कि-पछिल्लो दिन

विनोदेऽभिधानाच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिने एव कार्येत्याहुः। भद्रामुखं तु—'नाड्यस्तु पंच वदनं गलकस्तथैका' इति रत्न मालोक्तं ज्ञेयं। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ् निशि भद्रावर्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम्। अथ परेऽह्नि ग्रस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रावर्जं रात्रि-चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्या। यद्दोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्वं च दिवा होला निषेधा-दिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासी सत्त्वे कर्मकालस्पर्शे चतुर्थयामा-दिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाल एव होला कार्या। "न च सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्त्रं विवर्जयेत् ॥१८८७॥" इति निषेधात् कथं सुतके होलिकेति वाच्यम् तस्योत्तरार्द्ध शेषत्वात्। पूजामन्त्रस्तु—"असृक्य भयसंत्रस्तैः कृता त्वं होलि बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव ॥१८८८॥" इति। यत्तु वार्तिक-कारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्युदाहृतभविष्यवचनान्यसिद्धानि कृत्वा चिन्ता ज्ञेया। आर्त्यधिकरणवत्। हुताशनी मलमासे न भवति। इयं मन्वादिरपि। सा तु पूर्वाह्णिकी ग्राह्या। मलमासे सति मन्वादिश्राद्ध मासद्वये कार्यमित्युक्तं प्राक्। कृत्यचिन्तामणौ ब्राह्मे—"नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम्। फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्१८८९ चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः। सा चौदयिकी ग्राह्या। 'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ ॥१८९०॥" इति भविष्योक्तेः। दिनद्वये तथात्वे पूर्वा। "वत्सरादौ बलिराज्ये तथैव च। पूर्व-

---

यदि प्रदोषमा पूर्णमास होस् ता त्यसमा कर्मकालको स्पर्श हुनाले भद्रा का अभावमा ग्रहण के वेलामा होली जलाउनु। किनकि जब मुख्यकर्मकाल पाइन्छ तब गौण चतुर्थ यामादि कालको ग्रहण गर्नु प्रामा-णिक हुँदैन। कदाचित् कुनै शङ्का गर्छन् भने कि—

राहु-दर्शनमा सारा वर्णका लाग्छ सूतक। न्वाई कर्म गरून् सारा पाकेका अन्न नै त्यजून् ॥१८८७॥

यस निषेधले सूतकमा होली कसरी हुने? वास्तवमा यो ठीकछैन किन कि– त्यस वाक्यको न्वाई यो निषेध उत्तरार्धकै शेष हो। नकि सर्वेषां यसको। यसर्थ ग्रहण वेलामा होली जलाओस् कुनै दोष वा बाधक छैन। यसको पूजाको मंत्र त यही हो।

राक्षसीले डराएका सिर्जियाँ तिमि मूर्खले। तस्मात् पुज्छु तिमीलाई भूते! भूति दिने हउ ॥१८८८॥

वार्तिककारले जो यसो भनेका छन् कि–होली शिष्टाचारले नै सिद्ध छ। यसमा हेमाद्रिमा कहिएका भविष्य पुराणका वचनलाइ अ सिद्ध मानेर नै चिन्ता लिनु परेको हो ठिक दुःखीकै जस्तो भएर। यो होली मलमासमा हुँदैन। यो मन्वादि पनि हो। यसलाइ पूर्वाह्णव्यापीनी नै लिनु पर्दछ। मलमास पच्यो भने ता मन्वादि श्राद्ध दुवै महिनामा गर्नु पर्छ भनेर माथि नै भनि आइसकेको छ।

गोविन्दकन दोलामा झुलेका देखित्यो दिन। गोविन्दपुर मै जान्छ मर्त्य संयत नै छ ता॥१८८९॥

यो कुरा कृत्यचिन्तामणिमा ब्रह्म पुराणका वचन बाट कहिएको छ।

चैत्रकृष्ण परेवाको दिन वसन्तोत्सव हुन्छ। त्यो उदयकै लिनु पर्दछ किन भने? भविष्य पुराणको वचन छ कि।

आएमा मास त्यो चैत्र परेवाको दिनैविषे। भोसूर्योदय वेलामा वसन्तोत्सव नै गरोस् ॥१८९०॥

यदि दुवै दिन उदयकाल भेटने छ भने ता पहिलो नै लिनु पर्दछ। किने भने? वृद्धवसिष्ठको वचन छ

विद्धैव कर्त्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ॥१८९१॥" इति वृद्धवशिष्ठवचनात्। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये–"चैत्रे मासि महाबाहो पुण्ये तु प्रतिपद्दिने। यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः॥ न तस्य दुरितं किंचिन्नाधयो व्याधयो नृप" इति। तथा प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ। कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः। वन्दयेद्वोलिकाभूतिं सर्वदुःखोपशान्तये ॥१८९२–१८९३॥" मन्त्रश्च—"वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च। अतस्त्वं पाहि नो देवि विभूतिर्भूतिदा भव ॥१८९४॥" इति। अत्र चूतकुसुमप्राशनमुक्तं तत्रैव पुराणसमुच्चये–"वृत्ते तुषारसमये सितपंचदश्यां प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च। संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन सत्यं हि पार्थ पुरुषोऽथ समाः सुखी स्यात् ॥१८९६॥" मन्त्रस्तु—"चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्दकुसुमं तव। सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥१८९७॥" इति। चैत्रामावास्या मन्वादिः। सापराह्णव्यापिनी ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात्। इति फाल्गुनः। एवं निरूपितमिदं गहनं तु कालतत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक्। तद्दोषदृष्टिमपहाय विवेचनीयं विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु ॥ मया सद्वासद्वा यदिह गदितं मन्दमतिना किमेतच्छक्यं वाध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना। तदेवं यत्किंचिद्वदितमिह विख्यातमहिमा प्रतापोऽयं सर्वो विकसति तु पित्रोश्चरणयो ॥ यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्ममेत्ता। योऽत्र श्रमः किल कृतः

सत्सरै र वसन्तैका आदिमा बलिराज्यमा। प्रतिपद् पूर्वविद्धा नै गर्दछन् तीसुधीजन् ॥१८९१॥

यसमा विशेष हेमाद्रिमा भविष्य पुराणको वचनले कहिएको छ।

चैत्रको त्यो महाबाहो! परेवा दिनमा शुभ। छोई चाण्डाल न्वाएमा छुटतछन् आधि-व्याधिता ॥१८९२॥
शुरूमा चैत्रमासैको प्रतिपद् दिनमा शुभ। आवश्यक गरोस् कर्म वेला सूर्योदयै हुँदा ॥१८९३॥
पितृ-द्यौताकनै फेरि गरोस् तर्पण वन्दन। होली-भस्मकनै ढोगोस् दुःख शान्ति गराउन ॥१८९४॥

त्यसको मन्त्र यही हो।

इन्द्रले ढोगिएकी छौ ब्रह्माले रुद्रले पनि। रक्षा गर तिमि मेरो ती ऐश्वर्य दिने हउ ॥१८९५॥

त्यहीं नै पुराण समुच्चयका वचनले त्यसै दिन चूत कुसुम प्राशन पनि कहिएको छ—

वित्ता तुषार समयै सित पूर्णिमामा वेला वसन्त शुभ प्राप्त भए पछी त्यो
त्यो आम्रपुष्पकन चन्दनसाथ मर्त्य खान्छन् त साल भर भोग-सुखै त भोग्छन् ॥१८९६॥

त्यसको मन्त्र यही हो—

कामना-अर्थ सिद्धीकै निम्ति आज वसन्त हे! आम्र-माकन्दका पुष्प चन्दनै साथ खान्छुम ॥१८९७॥

यो चैत्रको औंसी मन्वादि पनि हो। यो कृष्णपक्षको हुनाले अपराह्णव्यापिनी लिइन्छ।

इति फाल्गुनमास।

वाक्यै र युक्तिहरूले यसरी विचारी मैले निरूपण गरें शुभ कालतत्व।
त्यो दोषदृष्टि छोडि सुधी विचारून् गर्छु प्रणाम भइ नम्र निरन्तरै म ॥

असत्यै सत्यै वा म मति-गतिको थोर जनले भने जो त्यो जान्नै समरथ हुँदैनन् खल जन।
कहेका मैले यी गहन विषयै छन् जति यहाँ पिता-माताका ती चरण-महिमा नै प्रकट भो ॥

कमलाकरेण प्रीतोऽधुना तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥१८९८-१९००॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ संवत्सरकृत्यं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

ती आहतन्त्रगहनार्णवकर्णधार सम्पूर्ण शास्त्रहरूका पनि मर्म जान्ने ।
जो जो गरे भ्रम यहाँ कमलाकरैले त्यस्बाट हुन खुश स्वयम् बुध रामकृष्ण ॥१८९८-१९००॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकर महानुजकमलाकरभट्टकृते
निर्णयसिन्धौ संवत्सरकृत्ये नाम द्वितीय परिच्छेद ।

निर्णयसिन्धु

भाषाटीका सहित

तृतीय परिच्छेद

अथ प्रकीर्णकनिर्णयः। श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः। निरूप्य तिथिकृत्यं तु प्रकीर्णं वक्तुमुद्यतः॥१॥तत्रादौ संस्कारेषु गर्भाधानम्। तत्र प्रथमरजोदर्शने दुष्टमासग्रहणसंक्रमादि फलं तत्र शान्त्यादि च पितृकृतप्रयोगदीपिकायां भट्टकृतप्रयोगरत्ने च ज्ञेयम्। किञ्चित्तूच्यते। मदनरत्नेनारदः—"अमारिक्काष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि। परिघस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृतौ॥ संध्यासूपप्लवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्त्तवम्। रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी॥ पतिव्रता क्लेशमोक्ता सूर्यवारादिषु क्रमात्। वैधव्यं सुतलाभश्च मैत्र्यं शत्रुविवर्द्धनम्॥ मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलर्द्धिर्बंधुनाशनम्। मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः॥ तेजश्च सुतनाशश्च कुलहानिस्थितिक्रमात्॥२-८॥" गर्गः—"सुभगा चैव दुःशीला वंध्या पुत्रसमन्विता। धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसन्तानमोदिनी॥ सुपुत्रा चैव दुष्पुत्र पितृवेश्मरता सदा। दीना प्रजावती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी॥ साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी। स्वकर्मनिरता हित्वा पुण्यपुत्रादिसंयुता॥ नित्यं धनचयासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता। मूर्खा चाज्ञा पुण्यवती

अब प्रकीर्णक विषयको निर्णय गर्दछन्।

श्रीरामकृष्णका छोरा कमलाकर भइ ती। तिथिकृत्यसकी भन्छन् प्रकीर्ण विषयै जति॥१॥

संस्कारहरूमा पहिले गर्भाधानको निर्णय गर्दछन्। त्यसमा दुष्टमहिना र ग्रहण संक्रान्ति आदिमा पहिलो रजोदर्शनको फल र शान्ति आदि पिताजीले बनाएको प्रयोगदीपिकामा र भट्टकृत प्रयोग रत्नमा जान्नु पर्दछ। केही यहाँ पनि भनिन्छ। मदनरत्नमा नारदको वचन छ कि—

अमावस्या तथा रिक्ता अष्टमी द्वादशी तथा। षष्ठी परिघपूर्वार्ध प्रतिपद् व्यतिपात॥
वैधृति ग्रहणै सन्ध्या भद्रामा रज दर्शन। पहिलो पटकै होस् ता शुभ हुन्न कसै गरे॥
रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी। तथा पतिव्रता नाना क्लेश औ दुःखभागिनी॥
रजोदर्शन त्यो पैलो भएमा यो क्रमैसित। सूर्यादि वारमा सातै जान्नु पर्दछ वास्तव॥
त्यस्तै प्रकारले सारा तिथिमा ती पनी स्वयम्। रजोदर्शनको पैलो यही नै फल जाननु॥
वैधव्य सुतको लाभ मित्रता वृद्धि शत्रुको। मित्रलाभ शत्रुवृद्धि बन्धु नाश् कुलवृद्धि र॥
मरणै वंशको वृद्धि निराहार कुलक्षय। तेज औ पुत्रको नाश कुलको हानि हुन यति॥२-८॥

यहाँ गर्ग यसो भन्छन्—

अश्विनी आदि नक्षत्रहरूमा पनि वास्तव। रजोदर्शनको पैलो फल जान्नु त्यही ठिक॥

दस्तर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥६-१३॥" नारदः -"कुलीरवृषचापांत्यनृयुक्कन्यातुलाघटाः। राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्त्तवे ॥१४॥" गर्गः —"सुभगा श्वेतवस्त्रा स्यात् दृढवस्त्रा पतिव्रता। क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यान्नववस्त्रा सुखान्विता ॥ दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्रोगिणी रक्तवाससा। नीलाम्बरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः ॥ वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात्। समारक्ते-त्कन्यका चेति फलं स्यात्प्रथमार्त्तवे ॥१५-१७॥

अत्र स्त्रीसंगवर्जनमाह वसिष्ठः —"प्रभूतदोषे यदि दृश्यते तत्पुष्पं तदा शान्तिककर्म कार्यम्। विवर्जयेदेव तदेकशय्यां यावद्रजोदर्शनमुत्तमेह्नि ॥१८॥" ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—"आद्यर्त्तौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याश्वयुक्पापवारा रिक्तापर्वाष्टषष्ठ्यः पितृपरसदने रात्रिसंध्यापराह्णे। मिश्रोग्रामूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाल्पाधिकास्रं च राष्ट्रोत्पातः पापस्य लग्नं न सदरुणजरत्कीलरक्ताम्बरं च ॥ आद्यर्त्तौ दुर्भगा नारी विष्कुम्भे चेद्रजस्वला। बन्ध्या चैवातिगण्डे च शूले शूलवती भवेत् ॥ गण्डे तु पुंश्चली नारी व्याघाते चात्मघातिनी। वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी ॥ परिधे मृतबंध्या च वैधृतौ पतिमारिणी। शेषाः शुभावहा योगा यथानाम फलप्रदाः ॥१६-२७॥" शान्तिमाह प्रयोगपारिजातेः—"सार्त्ववानां तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि

सुभगा अनि दुःशीला बन्ध्या पुत्रवती तथा। धर्मयुक्ता व्रतघ्नी र परसन्तानमोदिनी ॥
दीना प्रजावती त्यस्तै पुत्राढ्या चित्रकारिणी। साध्वी र पतिकी प्यारी सुपुत्रा कष्टचारिणी ॥
स्वकर्मनिरता हिंस्रा युक्तकी पुण्यपुञ्जले। संधै धन बटुल्ने र पुत्रले युक्त रूपकी ॥
धान्यादि वस्तुले युक्त सारै नै पटमूर्ख औ। केही पनि न जान्ने र हुन्छन् पुण्यवती तथा ॥६-१३॥

नारदले यसो भनेका छन्—

तुला कुम्भ वृषै मीन कन्या मिथुन औ धन। कर्कमा रज त्यो पैलो नारीको हुन्छ उत्तम ॥१४॥

गर्गको वचन छ कि—

वेलामा ऋतुको सेतो दृढ क्षौम नवीन र। जीर्ण रक्त तथा नीलो धरेको वस्त्र छन भने ॥
हुन्छे त्यो कमले नारी सुभगा र पतिव्रता। क्षितीशा सुखी दुर्भगा रोगिणी विधवा तथा ॥
वस्त्रमा ऋतुमा पैलो रक्तका विन्दु क्यै गरे। विषमै परे पुत्र हुन्छ हुन्छे कन्या समै परे ॥१५-१७॥

यहाँ स्त्री-संगको वर्जन कहन्छन्। त्यसमा वसिष्ठको वचन छ—

हुँदा रजोदर्शन धेर दोषमा ती शान्ति-कर्मादिक गर्नु पर्दछ।
त्यस्तो रजोदर्शनबीच वास्तव ओछ्यान यौटै पनि छोड्नु पर्दछ ॥१८॥

ज्योतिर्निबन्धमा वसिष्ठकै वचन छ—

पैलो रजोदर्शनमा पौष ज्येष्ठ र कार्तिक। चैत्र आषाढ़ औ भाद्र तथा आश्विनमास त ॥
पापवार तथा रिक्ता पर्व आदि र अष्टमी। षष्ठी यी तिथि औ रात्रि अपराह्ण र साँझ भो ॥
दिन ती वायु-आमाको अर्काको घर मिश्र र। उग्र तीक्ष्णक संज्ञाका नक्षत्रहरू ती सब ॥
विवरै जसमा रातो नभाको रगतै हओस्। थोरै थोरै हओस् रक्त देश उत्पात आदि होस् ॥
पापलग्न परेमा र फाटेको जीर्ण रक्त र। त्यस्ता खराब कपड़ा लाएमा श्रेष्ठ हुन्न त्यो ॥
विष्कुम्भ अतिगंडै र तथा शूल र गंडभो। व्याघात वज्र औ पात तथा परिघ वैधृति ॥
रजोदर्शन ता यिन्मा यदि पैलो भयो भने। रजदेखा हुने नारी क्रमैले तलकी भई ॥
दुर्भगा अति नै वन्ध्या हुने शूल र पुंश्चली। आत्मघातिनी स्वैरिणी तथा स्वपतिघातिनी ॥
मृतबन्ध्या पति मार्ने अरू ती शेष योग ता। हुन्छन् फल दिने रात्रो नामैका अनुरूपले ॥६-२७॥

शौनक । पंचमेऽह्नि चतुर्थे वा ग्रहा तिथ्यः पुरःसरम् ॥ द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् । कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥ पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक्पृथक् । सूक्तेनाथ नवर्चेन प्रसुव आप इत्यथ ॥ ऋचायाः प्रवतस्तद्वद्गायत्र्या च ततः क्रमात् । मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ॥ उदुम्बरकुशादूर्वा राजीवघटबिल्वकाः । विष्णुक्रान्ता च तुलसी बर्हिषं शङ्खपुष्पिका ॥ शतावर्यश्वगन्धा च निर्गुण्डी सर्षपद्वयम् । अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥ प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थ एव च । क्षीरं दधि च सर्पिश्च पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥ कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः । द्वात्रिंशदौषधानीह यथासम्भवमाहरेत् ॥ मृत्तिकारचौषधादीनि तन्मंत्रेण क्षिपेत्क्रमात् । कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यमृद्वेणुताम्रजम् ॥ भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् । जपेद्गायत्रीमाहोमाच्छ्रीसूक्तं च जपेत्ततः ॥ स्पृशन्वै दक्षिणं कुम्भमृत्विगेको जपेदथ । चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्मंत्रोत्तराणि च ॥ संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं श्रीरुद्रं रुद्रसंख्यया । शन्न इन्द्राग्निसूक्तं च तत्र वै संस्पृशं जपेत् ॥ कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् । दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥ तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैकाज्याहुतिर्भवेत् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ गायत्र्येव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः ॥ संततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् । अथाभिषेकं कुर्वीत प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥ आरोहिष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परम् । इंद्रो अंगं ऋचेनैव पावमानैः क्रमेण तु ॥ उभयं शृणुवच्चैनं स्वस्तिदाशिव एकया । त्रैयम्बकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया ॥

यसको शान्ति प्रयोग पारिजातमा शौनकले भनेका छन्—

रज देखा हुने नारोहरूको शान्ति भन्छु म । दिनमा चार वा पाँचौं ग्रहको गर्नु पूजन ॥
सए दुइ र छप्पन्न भार्सा चामलका मुने ! । राख्नु राशि तिनै भाग पार्नु त्यस्को त त्यस्पछि ॥
धागाले-बस्रले फेरि बेह्रिएका मजैसित । मथिल्ला भागमा तिन्का राख्नु तीन घडा पनि ॥
तिनलाइ पछी सारा पवित्रै भिन्न-भिन्न ती । तीर्थका जलले भर्नु स्वयम् पूर्ण गरी अति ॥
सूक्तले नौ ऋचाको र शुभै प्रसुव आयले । ऋ वा प्रवतले त्यस्तै गायत्रीले क्रमैसित ॥
ती तीन जलकुम्भैका बीचमा धान्य आदि र । हालोस् औषधि इत्यादि सुवर्ण पनि पास्तव ॥
उदुगम्बर कुशा दूर्वा कमलै वट बेल भो । विष्णुक्रान्ता र तुलसी बर्हिष् औ शंखपुष्पिका ॥
शतावरी अश्वगन्धा निगुण्डी दुइ सर्षप । अपामार्ग पलाशै भो कटैहर र जीवका ॥
प्रियङ्गु गहुँ औ व्रीहि तथा पीपलपत्र र । घिउ कमलका पात दही दूध र उत्पल ॥
कुरण्टक तिनै गुञ्जा वच भद्रक मुस्तक । ल्याइ हालोस् सके सम्म यत्ति औषधि ता त्यहीं ॥
मृत्तिकाहरूलाई र औषधिहरूलाइ ती । माथिका मन्त्रले हालोस् क्रमै साथ भनी पढी ॥
राखोस् ती घटका माथि माटो काँसो र बेणुको । ताँबाको पात्रलाई वा विधिपूर्वक तेसको ॥
गरोस् स्थापन फेरी त्यो त्यहीं नै भुवनेश्वरी । इन्द्राणि साथका साक्षात् पुरन्दर कनै पनि ॥
त्यसमा गर्नु पर्ने त्यो होम पर्यन्त बास्तव । लक्ष्मीसूक्त र गायत्रीहरूको नै गरोस् जप ॥
अथवा एउटा ऋत्विक् दक्षिणै-कुम्भलाइ त्यो । गर्दै स्पर्श जपोस् नित्य माथिकै मन्त्र बास्तव ॥
चारोटा रुद्रसूक्तै का चारोटै मन्त्र माथिका । एघारै रुद्रका सूक्त तथा ती शत्र इन्द्रका ॥
फेरि अग्निसूक्तै का पाठ उत्तरको घडा । गर्दै स्पर्श गरून् विद्वान् शान्ति-पूर्वक नै तदा ॥
दूवो तिल गहुँ खीर घिउले शान्तिहोम नै । गरून् फेरि स्वयम् भाग पश्चिमैतिर कुम्भको ॥
दूर्वाङ्कुर सँगै तीन देओस् एकेक आहुति । पवित्र आज्यक शुद्ध धाराले पनि त्यस्पछि ॥

समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्रमात् । इमा आपस्त्र्यृचेनैव देवस्य त्वेति मन्त्रतः ॥ मन्त्रेणार्थं तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ । नतुष्टहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं तथा ॥ याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः । इन्द्र त्वा वृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ॥ धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणैः । सदक्षिणमनड्वाहं प्रदद्याद्रुद्रजापिने ॥ महाशान्ति प्रजप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥२८-५७॥" इति मदनरत्ने नारदः—"तत्र शान्ति प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः । प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः । स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥५८-५९॥ प्रकारान्तरं मदनरत्ने ज्ञेयम् । विस्तरान्नोच्यते । ग्रहणे रजोदर्शने तु जातकर्मप्रस्तावे शान्ति वक्ष्यामः । प्रथमर्तौ पुष्पवत्या विधिविशेषः स्मृतिचन्द्रिकायाम्—"प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्त्रियः । अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥ हरिद्रां गंधपुष्पादीन् दद्युस्ताम्बूलकं स्रजम् । दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद् गृहे ॥ लवणं लफमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ॥६०-६३॥" इति । द्वितीयाद्यृतुषु तन्नियमानाह प्रयोगपारिजाते दक्षः—"अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् । न कुर्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥६४॥" अत्रिरपि—"वर्जयेन्मधुमांसं च पात्रे खर्वे च भोजनम् । गंधं माल्यं दिवास्वापं ताम्बूलं चास्यशोध-

---

अष्टोत्तर सहस्रै वा अष्टोत्तर शतै कि वा । गायत्री मन्त्रले देओस् ती चारथर आहुति ॥
समुद्राद् ऊर्मिसूक्तैले होम स्विष्टकृतै गरी । निरन्तर घृतैधाराद्वारा पूर्णाहुतिः गरोस ॥
फेरि तीन घडाका ती जलले शुद्ध वास्तव । अभिषेक गरून् विद्वान् पछी यस प्रकारत ॥
आपोहिष्ठेत्यादि नौ यी ऋचाले फेरि सूक्तले । इन्द्रो अङ्ग ऋचाले यी तीन ओटा क्रमैसित ॥
पावमानैः ऋचाले र त्यो वैदिक विधानले । उभयं शृणुवक्चैव स्वस्तिदाशिव येसले ॥
यजामहे त्रयम्बकले जातवेदसले तथा । समुद्रज्येष्ठा देखी ली त्रायन्तां सम्म तीनले ॥
इमा आप यि तीनैले देवस्यत्वादि मन्त्रले । तमीशानं यसैले र त्वमग्ने यस मन्त्रले ॥
न तुष्टहि यसैले र भुवनस्य पितरले । याते रूद्रादि मन्त्रैले शिवसंकल्प मन्त्रले ॥
इन्द्र त्वा वृषभं आदि पवित्रै पाँच मन्त्रले । अभिषेक गरून् विद्वान् यसरी यजमानको ॥
देओस् आचार्यमा गाई दिने दूध र भूषण । रूद्रको जप गर्नेमा साँढेकै साथ दक्षिणा ॥
गराएर महान् शान्तिको जपै तदनन्तर । सारा विप्रहरूलाई गराओस् शुद्ध भोजन ॥२८-५७॥

मदनरत्नमा नारदको वचन छ कि—

गरोस् शान्ति तिलै दूबो-घिउले अक्षतादिले । होमोस् एक सए आठ गायत्रीले क्रमैसित ॥
नाश्न सम्पूर्ण दोषै र तिनलाइ हटाउन । सुवर्ण गाइ औ भूमि देओस् विप्रहरूकन ॥५८-५९॥

अरू विधान मदनरत्न मै जान्नु । यहाँ विस्तारका भयले भनिदैन । ग्रहणका वेलामा रजोदर्शन भएकाको शान्ति जातप्रकरणमा भन्नेछन् । प्रथम ऋतुमा रजस्वलाको विशेष स्मृति चन्द्रिकामा लेखिएको छ—

पहिलो ऋतुकालैमा नारीलाइ रजस्वला । पतिपुत्रवती नारी अक्षताको शुभासन ॥
बनाएर त्यसैबीच राखून् रास्रो सँगै अनि । हलेदो गन्ध-पुष्पै र पान माला पनी दिउन् ॥
नीराजनहरू द्वारा गरून् आरति ती पुनः । वलेको बत्ति घरमा सुताऊन् त्यसलाइ ता ।
नारीहरू कनै त्यस्ता नारीले त्यो रजस्वला । फल मुद्गु तथा नून देओस् शक्तिसरी निज ॥६०-६३॥

दोश्रो पटकका रजस्वलाको नियम प्रयोग पारिजातमा दक्षले भनेका छन्-

नुहाउनु दाँत माज्नु तेल गाजल् लगाउनु । न गरून् ती कुरा यस्ति यह हेर्नु प्रवासिनु ॥६४॥

नम् ॥ दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् ॥६५-६६॥" मदनरत्ने हारीतः—'रजः प्राप्ता चेदधः शयीत भूमौ काष्णायसे पाणौ मृण्मये वाश्नीयात् ॥ ६७ ॥ विष्णुधर्मोत्तरे—"आहारं गोरसानां च पुष्पालङ्कारधारणम् । अञ्जनं कङ्कतं गन्धाः पीठशय्याधिरोहणम् ॥ अग्नि-संस्पर्शनं चैव वर्जयेच्च दिनत्रयम् ॥६८-६९॥" तथा प्रथमर्त्तौः पूर्वं स्त्रीगमनं न कार्यम् । "प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः । व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ७०-७१ इति तत्रैवाश्वलायनोक्तेः । तत ऋतौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः—'षोडशर्तुर्निशाःस्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ॥७२॥" इति अनृतावप्याह गौतमः—'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जनम् ॥७३॥" इति । मनुः—"ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः । तासामाद्याः चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ॥ त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥७४॥" मदनरत्ने देवलः—'तस्मात्त्रिरात्रं चण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ॥७५॥" तत्र तिथ्यादीनाह श्रीधरः—"पष्ठ्यष्टमीं पंचदशीं चतुर्थीं चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा । शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानाम् ॥" उभयत्र पक्षद्वये । आर्यो गुरुः । सितः शुक्रः । इन्दुजो बुधः । "विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्णमूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्ये । पूज्यानि पुष्यवसुशीतकरा-

---

अत्रिको वचन पनि छ—

धातुका सानु भाँडामा खानु औ मधु मांस र । दिनमा सुत्नु औ पान गन्ध-मालादि सेवनु ॥
छोडोस् रजस्वला नारी मुख शोधन ने पनि । माटाको पात्रमा खाओस् अञ्जुलीले पिओस् जल६५-६६
मदनरत्नमा हारीतको वचन छ कि-
रजस्वला भएमा स्त्री खाली भूमिविषे सुतोस् । हाथ वा लोह-माटोको गरोस् भोजन पात्रमा ॥६७॥
विष्णुधर्मोत्तरको वचन पनि छ—
हुँदैन गोरसँ खानु पुष्प-भूषण पैहनु । शय्या-आसनमा बस्नु हुन्न आगो छुने पनि ॥
अञ्जनै आदि लेपै र गन्धकंकत यी पनि । तीन दिनतकै छोडोस् हुने नारी रजस्वला ॥६८-६९॥
प्रथम रजस्वला हुनु भन्दा पहिले स्त्री-संग न गरोस् । किन भने विष्णुधर्मोत्तरमा आश्वलायनले भनेका छन्-
स्त्री-संग न गरून् विद्वान रजदर्शनको अनि । त्यस्तीको संग गर्दामा जान्छ त्यो नरकैविच ॥
आपनो अमूल्य त्यो वीर्य व्यर्थमा व्यर्थ पारद्दा । पार्ने मनुष्य ता भोग्छ ब्रह्महत्या कनै ठुलो ॥७०-७१॥
फेरि ऋतु भएमा गमन गर्नु याज्ञवल्क्य भनेकाछन्-
सोह्र रात्री रजै हुन्छ नारीको ती रजस्वला । त्यसमा युग्म रात्रीमा गरोस् गमन शुद्ध भै ॥७२॥
गौतमले ऋतुकाल न भएमा पनि गमन गर्नु भनेकाछन्-
नारीका ऋतुकालैमा अथवा अरूकालमा । वर्जितै तिथि छोडेर गरून् संग सदा नर ॥७३॥
मनुको पनि वचन छ-
स्त्रीको छ सोह्र रात्री त्यो काल स्वाभाविकै ऋतु । पैलो चार र एघारै तेह्रौं छन् रात्री निन्दित ॥७४॥
मदनरत्नमा देवलको वचन छ-
तस्मात् रात तकै तीन चण्डाली त्यो रजस्वला । छोडोस् नारीकने विद्वान् संग मै न गरीकन ॥७५॥
ऋतुमा तिथि आदि श्रीधरले कहेका छन्—
अष्टमी पूर्णिमा षष्ठी चतुर्थी दुइ पक्षका । चतुर्दशी कनै छोडी श्रेष्ठछन् अरू ती तिथि ॥
बृहस्पति तथा सोम शुक्र औ बुधवार ता । त्यो गर्भाधान गर्दामा मानिन्छन् श्रेष्ठ वास्तवा ।

शिवचित्रादित्याश्च मध्यमफलाः विफलाः स्युरन्ये ॥७६-८०॥" विष्ण्वादिदैवत्यनक्षत्राण्युक्तानि रत्नमालायाम्—"मेशा दस्रयमाग्निधातृशशिनः शर्वोदितिर्वाक्पतिः कद्रूजाः पितरो भगोर्यमरवीत्वष्टाह्वयो मारुतः। शक्राग्नीत्यथ मित्र इन्द्रनिर्ऋतिस्तोयं च विश्वे विधिर्गोविन्दो वसवोम्बुपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥८१-८४॥" उत्तराशब्देनोत्तरात्रयम्। अथ मूलस्य पूज्यत्वमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन तु—'एवं गच्छन् स्त्रियं श्यामां मघां मूलं च वर्जयेत् ॥८५॥" इत्युक्तम्। तेनात्र विकल्पः।

अत्र 'समासु पुत्रो विषमासु कन्या' इति ज्ञेयं 'युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥८६॥" इति हेमाद्रौ शंखोक्तेः। तत्रा युत्तरोत्तरा प्रशस्ता। तदाह आपस्तंबः—"तत्राप्युत्तरोत्तरा प्रशस्ता' इति। तत्रैव व्यासः—"रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः। पंचम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः॥ सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान्। नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः॥ एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः। त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः। प्रजायन्ते चतुर्दश्यां पंचदश्यां पतिव्रता॥ आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान् ॥८७-९४॥"

राब रोहिणी औ विष्णु अनुराधा समीर र। रेवती मूल नक्षत्र उत्तरा तीन वास्तव॥
शतभिषा पनी श्रेष्ठ मानिन्छन् यसमा पुनः। धनिष्ठा मृगशिरा औ पुष्य चित्रा र अश्विनी॥
पुनर्वसु यी नक्षत्र मानिन्छन् मध्यमै पुनः। अरू ता यस बाहेक हुन्छन् नक्षत्र निष्फल ॥७६-८०॥

विष्णु आदि देवताका नक्षत्र रत्नमाला यी कहिएका छन्—

मानिन्छन् कमले स्वामी अश्विनी आदिका यिनै। दस्रै यम अग्नि ब्रह्मा चन्द्रमा भगवान् शिव॥
अदिति नाग तो पितृ देवता भग अर्यमा। सूर्य त्वष्टा मारुतै औ इन्द्र अग्नि र मित्र ती॥
इन्द्रै निर्ऋति जल र विश्वेदेवा विरिञ्चिजी। गोविन्द वसु वरुण ती अजैचरण पनि॥
अहिर्बुध्न्य तथा पूषा यिनमा मूललाइ ता। कहिएको छ नै श्रेष्ठ गर्भाधान विषे सदा॥

याज्ञवल्क्यले भनेकाछन्—

भएकी रजले दुब्ली स्त्रीको संगम-कालमा। मनुष्यहरू ती छोड्नु मघा-मूल कनै पुनः ॥८५॥

यस वचनले यिनलाइ वर्जित लेखेको छ। यसै कारण मूलका विषयमा विकल्प सम्झनु पर्दछ। हेमाद्रिमा शंखको वचनले कहिएको छ—

नारीको ऋतुकालैका तिथिमा सम पुत्र र। विषमै तिथिमा कन्या जन्मिन्छन् नियमै छ यो ॥८६॥

ऋतुकालको पनि तिथि उत्तरोत्तर श्रेष्ठछन। त्यै आपस्तम्बले भनेकाछन कि—ती तिथिहरूमा पनि उत्तरोत्तर श्रेष्ठछन्। त्यहीं नै व्यासको वचन पनि छ—

गर्भैरजस्वला स्त्रीको चौथो रात्रीविषे रहे। पुत्र जन्मिन्छ थोरै नै आयुको अति निर्धन॥
त्यो पाचौं रातमा कन्या जन्मिन्छे पुत्र नै हुने। मझौला काटको हुन्छ छैटौं रातविषे सुत॥
सन्तानहीन नै कन्या जन्मिन्छे सात रातमा। आठौंमा पुत्र जन्मन्छ हुने ऐश्वर्य उत्तम॥
जन्मन्छे सुभगा कन्या त्यो नवौं रातमा पुनः। त्यो दशौं रातमा चाँहि पुत्र जन्मन्छ उत्तम॥
हुन्छे कन्या धर्महीन एघारौं रातमा तथा। बाह्रौंमा पुत्र जन्मन्छ अति उत्तम नै उता॥
जन्मिन्छे रातमा तेह्रौं पापिनी वर्णसंकर। कुल नै जलले गर्दा धिक्किइन्छ सरासर॥
जन्मिन्छ रातमा चौधौं धर्मज्ञानी कृतज्ञ र। हुने संकल्प बजियो बुद्धिमान् पुत्र वास्तव॥
हुन्छे पतिव्रता कन्या पन्ध्रौंमा सोह्र रातमा। जन्मिन्छ पुत्र साराको रक्षा गर्ने र आश्रय ॥८७-९४॥

इति । अत्र चतुर्थदिननिषेधेऽपि—'स्नातां चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः ॥९५॥" इति महाभारतोक्तेश्चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भं संदधातीति हारीतोक्तेर्विकल्पो ज्ञेयः । तत्रापि "स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते । गम्या निवृत्ते रजसि नानिवृत्ते कथंचन ॥९६॥" इत्यापस्तम्बोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया । प्रभासखण्डे मरीचिः—"शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला । दैवे कर्मणिपैत्र्ये च पंचमेऽहनि शुद्ध्यति ॥९७-९८॥" श्रौतकर्ममध्ये रजस्वला चेत्तत्र चतुर्थदिनेऽप्यधिकारः । 'अथ यदा त्रिरात्रिणी स्यादथैनामुद्वपेत् ॥९९॥" इत्यापस्तम्बसूत्रात् । 'चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राम्बुभिः स्नाता वासोयोक्त्रजालानि मन्त्रैर्धारयेत्' इति सोमेप्युक्तम् । एवं सर्वत्र श्रौतकर्मणीति धूर्तस्वामीरामांडारादयः । अत्र सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम् युग्मास्विति बहुवचननिर्देशादिति विज्ञानेश्वरः । तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम् । 'सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥१००॥" इति याज्ञवल्क्योक्तेः । इदं चर्त्तौ गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना गमनासम्भवे श्राद्धैकादश्यादावपि कार्यम् । 'ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥१०१ इति याज्ञवल्क्योक्तेः । व्याख्यातं चैदं मिताक्षरायाम् —'यत्र

यद्यपि यहाँ रजस्वला भएको चौथो दिन स्त्री संग निषेध छ ता पनि—

नारीको त्यो ऋतुस्नाता चौथो दिन भए पछि । रात्रीमा बुद्धिमान् मर्त्य गरोस् संगम रात्रमा ॥

यस महाभारतका वचनले चौथो दिन स्नान गरीसकेपछि युग्म (जोर) रातमा गर्भाधान गरोस् । यो हारीतका वचनले विकल्प जान्नु । त्यहाँ पनि आपस्तम्बका यस वचनले व्यवस्था जान्नु पर्दछ—

चौथो रजस्वला स्त्रीको दिनमा स्नान श्रेष्ठ छ । रजोधर्म हटेमा नै गमनै गर्नु योग्य छ ॥९६॥

प्रभास खण्डमा मरीचिको वचन छ—

हुन्छे रजस्वला नारी पतिका निम्ति वास्तव । त्यो चौथो दिनमा स्नान गरेरै मात्र शुद्ध त ॥

देवका पितृका कर्म गर्नका निम्तिमा भने । शुद्ध हुन्छे त्यही नारी पाचौं दिन भए पछि ॥९७-९८॥

वेदोक्तकर्मका मध्यमा रजस्वला भई भने चौथो दिनमा पनि अधिकार हुन्छ । किनभने ? आपस्तम्बको यो सूत्र छ कि-

जसै रजस्वला नारी हुन जान्छे त्रिरात्रिणी । अनिमात्र गृहस्थी ती बीज राखुन् यसै महाँ ॥९९॥

चौथो दिन गोमूत्र मिलेका जलले स्नान गरेर वस्त्रका ठाँउमा धागाको जालो मन्त्र पढेर धारण गरोस् । यो सोमयज्ञमा भनेको छ । यस्तै प्रकार सबै वेदोक्त कर्ममा जान्नु । यो कुरो धूर्तस्वामी र रामाण्डार आदि भन्दछन् । यहाँ ऋतुकालमा सबै युग्म रात्रीमा गमन गर्नु पर्छ भन्ने मूलमा युग्मासु भन्ने यो बहुवचन निर्देश गरिएको हुनाले भनी विज्ञानेश्वर भन्दछन् । परन्तु स्त्री-गमन ऋतुकालमा एउटै रातमा एकै पटकमात्र गर्नु पर्दछ । किन कि—

छन् भने रातमा त्यस्तो क्यै गरे अष्ट चन्द्रमा । यौटै पटकमा हुन्छ सुलक्षण हुने सुत ॥१००॥

याज्ञवल्क्यले यसो भनेका छन् । यो ऋतुगमन यदि कुनै प्रतिबन्ध आदिले अरू कालमा हुने सकेन भने श्राद्ध र एकादशी आदिमा पनि गर्नु पर्दछ । किन भने ? याज्ञवल्क्यले भनेका छन् कि--

रजस्वला भएका ती चारोय रातलाइ र । छोड्दा पर्व सबै हुन्छ ब्रह्मचारी सरी नर ॥१०१

मिताक्षरामा यसको व्याख्या लेखिएको छ कि-जहाँ श्राद्ध आदिमा ब्रह्मचर्य कहिएको छ, त्यहाँ ऋतुगमन गर्नाले ब्रह्मचर्य नष्ट हुन्छ भने त्या दोष छैन । पर्वाणि यस बहुवचनले अष्टमी र चतुर्दशी लिनु पर्दछ । मदनरत्नमा पनि यस्तै लेखिएको छ । फेरि जो हेमाद्रिमा शिवरहस्यको वचन छ कि-

श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः' इति। पर्वाणीति बहुत्वेनाष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणम्। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये—"दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती। श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोर्थी न च पर्वसु ॥१०२॥" इति तदनृतुविषयम्। 'ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥१०३॥ इति मनूक्तेः। दर्शादौ तु न भवत्येव पर्वणां पर्युदस्तत्वात्। "अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्। ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको द्विजः ॥१०४॥" इति विष्णुपुराणाच्च माधवीये तु—"ऋतुकाले नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित्। तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टं फलमेव तु ॥१०५-१०६" इति वृद्धमनूक्तेः। श्राद्धे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तम्। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम्। एतत्सति सम्भवे ज्ञेयम्।

अनेकभार्यस्य तु यौगपद्ये हेमाद्रौ कश्यपः—"यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत्। रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥१०७-१०८॥ इति। ग्रहणमृतुग्रहणम्। ऋग्विधाने—"विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिमिर्व्रती। गर्भाधानं ततः कुर्यात् सुपुत्रो जायते ध्रुवम् ॥१०९-११०॥" अगमन दोषमाह पराशरः—ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥१११॥ अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः—

जन्मका दिनमा दिन्मा खाई श्राद्ध गरेर वा। पर्वमा व्रतगर्ने ले अे योर्थी मैथुने त्यजोस् ॥१०२॥

यो वचन ऋतु देखि भिन्न अरू कालकै बारेमा सम्झनु पर्दछ। किन भने ? भनुले भनेका छन्—

बस्ने आश्रममा आफनो हुञोस् जुन सुकै, नर। हुन्छ नै ब्रह्मचारी त्यो जान्छ ता ऋतुकालमा॥१०३॥

अमावास्या आदिमा ता स्त्रीगमन गर्नु हुदैन। विष्णुपुराणको वचन छ,—जसले पर्वका दिनमा। निषेध गरेको छ।

चतुर्दशी-पौर्णमासी-अष्टमी-औंसिमा पनि। ऋतुले भिन्न कालैमा ब्रह्मचारी हुञोस् द्विज ॥१०४॥

माधवीयमा वृद्ध मनुका यस वचनले नियत ब्रह्मचर्य कहिएको छ—

प्रवृत्त श्राद्धमा मर्त्य स्त्रीको त्यो ऋतुकालमा। नारीका संगमा कैले न गरोस् गमनै पनि ॥
यदि गर्छ भने देखि मर्त्य वास्तव त्यो पछि। परिणामविषे त्यस्को अनिष्ट फल भोग्दछ ॥१०५-१०६

पृथ्वीचन्द्रोदयमा पनि यस्तै लेखिएको छ। यो सबै हुन सके मात्र जान्नु—

धेरै पत्नीहरू हुने पुरूषका स्त्रीहरू एकै पटक रजस्वला भए भने त हेमाद्रिमा कश्यपले यसो। भनेका छन्—

हुदाँमा सब स्त्री आफना एकै पल्ट रजस्वला। विवाहका क्रमैले वा रक्षाको निम्तिमा कि वा ॥
त्यसका संगमा जाञोस् छइनन् जसका सुत। अथवा ऋतुकालैका क्रमले गमनै गरोस् ॥१०७-१०८॥

ऋग्विधानमा लेखिएको छ कि—

गरेर स्पर्श योनीको तीनै पटक राम्ररी। विष्णुसूक्त जपोस् त्यस्तो व्रत बस्ने मनुष्य त ॥
गर्भाधान गरोस् फेरि यति काम सके पछि। छोरो जन्मन्छ पक्का नै अति सुन्दर उत्तम ॥१०९-११०॥

ऋतुकालमा गमन न गरेमा पराशरले दोष लेखेका छन्—

रजस्वला भएकी त्यो भार्याका संगमा जुन। पाप लाग्छ भने जान्न हत्याको भ्रूण घोर नै ॥१११॥

यसको अपवाद मदनरत्नमा व्यासले भनेकाछन्—

"व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु । ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥ वृद्धां बन्ध्यामसद्वृत्तां मृतापत्यां पुष्पिणीम् । कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥११२-११४॥" वृद्धां गतरजस्काम् । गर्भाधानांगहोमाकरणे प्रायश्चित्तमाह पारिजाते आश्वलायनः-"गर्भाधानस्यकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति । अकृत्वा गांद्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुं- सवनं पतिः ॥ ११५-११६ ॥" गर्भाधानं च मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यम् । 'उत्सवेषु च सर्वेषु सीमंत-ऋतुजन्मसु । सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥११७॥" इति ज्योतिर्निबन्धे भृगूक्तेः । ऋतौ गमने पराशरः—"ऋतौ तु गर्भशंकित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् । अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥११८-११९॥" स्त्रीणां तु न स्नानम् । "उभावप्यशुची स्यातां दम्पति शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥१२०॥" इति वृद्धशातातपोक्तेः । अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते । तत्र रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रि त्रिभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत्सूर्यादिनं ग्राह्यम् । परतस्तूत्तरमिति मिताक्षरायाम् । यत्तु 'प्रागर्द्ध रात्रात् प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वदिनम्'इत्युक्तम् ॥ तत्र देशाचाराद्व्यवस्था । तथा सप्तदशदिनपर्यंतं पुनः रजोदृष्टौ स्नानमात्रम् । अष्टादशे एकरात्रम् । ऊनविंशे द्वयहः । विंशति प्रभृतित्रिरात्रमिति तत एव ज्ञेयम् । यत्तु 'चतुर्दशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते' इति तत्रस्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतम् । एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तत्रैव यस्यास्त्वर्वाक्प्रायशो रजस्तत्रोक्तं स्मृत्यर्थसारे-"त्रयोदशदिनदूर्ध्वं प्रायो

रोगी कैदी र पर्देशी पर्वमा ऋतुकालमा । जान्नन् भने देखि पाप लाग्दै लाग्दैन माथिको ॥
वृद्धा वन्ध्या असद्वृत्ता मर्ने सन्तानकी तथा । धेरै छोरी भएकी र धेरै छोराहुने पनि ॥
न छुनी न हुने कैले यस्ता स्त्रीको त संगम । न गर्दामा भ्रूणहत्या लाग्दै लाग्दैन क्यै पुनः ॥११२-११४॥

यदि गर्भाधानको अङ्ग होम गरिएन भने ता आश्वलायनले यस्तो प्रायश्चित्त कहेका छन्-
गर्भाधानविषे होम गरेको छैन ता भने । त्यस बाट जन्मिएको पुत्र ता दुष्ट बन्दछ ॥
केही गरी परे देखि त्यस्तो कर्म विशेषतः । दिएर विप्रमा गाई पति पुंसवनै गरोस् ॥११५-११६॥

यो गर्भाधान मलमास र शुक्रास्तादिमा पनि गर्नु पर्दछ । किन भने ? ज्योतिर्निबन्धमा भृगुको वचन छ-

सम्पूर्ण उत्सवैमा र सीमन्त-ऋतु-जन्ममा । हुँदैन अस्तको दोष गुरु औ शुक्रको पनि ॥११७॥

ऋतुमा गमन गर्दामा पराशरले यसो भनेकाछन्-
ऋतुमा रहने गर्भ शंका पर्ने हुँदा यहाँ । मर्त्यले मैथुने गर्ने स्नान गर्नु त योग्य छ ॥
पत्नी रजस्वला आफ्नी नभाको समयैविषे । गर्दा गमन विष्ठा र मूत्रको सरिशौचहोस् ॥११८-११९॥

स्त्रीले त स्नान गर्नु पर्दैन भनेकाछन् । किन कि ? वृद्धा शातातपको भनाई छ-

हुन्छन् अशुद्ध जाँदामा ओछ्यानविच दम्पती । उठेमा शुद्ध हुन्छे स्त्री अशुद्ध पुरुषै भयो ॥१२०॥

यहाँ केही विशेष भनिन्छ कि-यदि रात्रीमा रजोधर्म होस् वा जन्म होस् ता रात्रीको तीन भाग गरेर पहिलो दुइ भागमा छ भने पहिलो दिन लिनु तेश्रो भागमा होस् ता दोश्रो दिन लिनु यो मिताक्षरामा लेखेको छ । जो कसैले यस्तो भनिएको छ कि-अर्धरात्रमा वा सूर्योदय भन्दा पहिले होसला पहिलो दिन लिनु । त्यसमा देशाचारले व्यवस्था लिनु पर्दछ । सत्र दिन सम्ममा फेरि रजोदर्शन भयो भने त स्नान मात्र नै गरोस् । अठ्ठारौं दिन एकमात्र उन्नाइसौं दिन दुइ दिन तथा बीसौं दिन आदिमा तीन दिन अशौच वानु भन्ने मिताक्षरामा कहिएको छ । जो कसैले यस्तो कहिएको छ चौथो दिन भन्दा पहिलो रजोदर्शनमा अशुद्धि हुँदैन । त्यसमा केवल स्नान मात्र गर्नु

रजोवतीनामेकादशदिनात्प्रागशुचित्वं नास्ति । एकादशे दिने एकरात्रं ऊर्ध्वं त्रिरात्रम्" इति । प्रयोगपारिजातेऽप्येवम् । रोगजे तु तत्रैव विशेषः संग्रहे—"रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्त्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतम् ॥१२१॥" इति । कर्माधिकारस्तु रजोनिवृत्तावेव । "साध्वाचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला । यावत्प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥१२२॥" इति श्राद्ध हेमाद्रौ शंखोक्तेः । तत्रापि स्वकाले अशुचिरेवेत्याह ऋष्यशृङ्गः—"रोगजे वर्त्तमानेऽपि काले निर्याति कालजम् । तस्मात्कालेऽप्रमत्तः स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥१२२-१२४॥" अन्यस्त्रलायाः रजस्वलांतरस्पर्शेऽकामतः स्नानम् । कामतः उपवासः । पञ्चगव्याशनं च । असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्रार्द्धपादोनकृच्छ्राः । क्षत्रियादिनां तु कृच्छ्रपाद एव ।

क्षत्रियादीनां हीनवर्णस्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः । वैश्यशूद्रयोः पूर्वायां स्पर्शेऽहोरात्रं द्विरात्रं वा । एतच्चकामतः । अकामतस्तु प्राक् शुद्धेरनशनम् । अकामतश्चांडालादिस्पर्शेऽप्यनशनमेव प्राक् शुद्धेः । कामतस्तु प्रथमेऽह्नि त्र्यहः । द्वितीये ह्यहस्तृतीये एकाहः । श्वस्पर्शे तु द्व्यह एकाहो वा । भुञ्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे षडरात्रम् । उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कृच्छ्र इत्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम् । स्मृत्यर्थसारे तु—'सर्वत्र बालापत्यायाः स्पर्शे स्नाने कृते शुक्तिः पश्चादनशनपत्याम्नायः' इति । स्नानविधिं चाह पराशरः—"स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन

इष्ट छ यो पनि त्यही नै भनेको छ कि-जुन स्त्रीलाइ बीस दिन पछि प्राय रजोधर्म हुन्छ तथा असलाई बीस दिन भन्दा पहिले प्राय रजोदर्शन हुन्छ त्यसमा स्मृत्यर्थसारमा यसो भनेको छ कि तेह्र दिन पछि प्राय रजोदर्शन हुने स्त्रीलाई अशौच हुन्छ तथा एघार दिन भन्दा पहिले अशौच हुँदैन । एघारौं दिनमा भए एकरात्र र त्यस पछि भए तीन दिनको अशौच लाग्दछ । प्रयोग पारिजातमा पनि यस्तै प्रकार लेखिएको छ । रोग बाट पैदा भएको रजोधर्ममा त संग्रहमा यस्तो विशेष लेखिएको छ-

रोगले दिन्दिनै स्त्रीको रजोधर्म त हुन्छ जो । हुन त्यस्ले अशुद्ध स्त्री विकारै बाट जो भयो ॥१२१॥

स्त्रीहरूलाइ कर्मको अधिकार त रजोदर्शनको निवृत्ति भएमा मात्र हुन्छ । श्राद्ध हेमाद्रिमा शंखको वचन छ-

न्वाए पनि न छूने स्त्री शुभाचरण गर्न ता । सकदिन त्यहाँ सम्म रज् हट्तैन जहाँ तक ॥१२२॥

रजोधर्म हुने वेलामा स्त्री अशुद्ध नै हुन्छ भन्ने ऋष्यशृङ्गको भनाइ छ-

रोगले रज पैदा त्यो भएमा समयैविषे । निस्कन्छ रक्त त्यो तस्मात् त्यस्मा होस् सावधान नै ॥
त्यस्ती रजस्वला स्त्रीको गर्दा संगम वास्तव । वर्णसंकर सन्तान हुन्छ होस् सावधान नै ॥१२३-१२४॥

यदि रजस्वला स्त्रीलाई अज्ञानले कुनै अर्की रजस्वला स्त्री स्पर्श गर्छे भने स्नान गरोस् । जानेर छुन्छे भने त उपवास र पञ्चगव्य भक्षण गरोस् । भिन्न जातिका स्त्रीहरूका स्पर्शमा त यस्तो छ कि ब्राह्मणीलाई क्षत्रिय वैश्या शूद्रा स्त्री छुन्छे भने ता ब्राह्मणी क्रमले आधाकृच्छ्र व्रत गरोस् तथा क्षत्रियादि ता कृच्छ्रपाद गरोस् ।

यदि क्षत्रिय आदिलाइ हीनवर्ण स्त्रीको स्पर्श भयो भने त त्रिरात्र उपवास गरोस् । यदि वैश्य र शूद्रा स्त्रीलाइ आफ्नु भन्दा पूर्वजातिका स्त्रीहरूले स्पर्श गरे भने ता अहोरात्र वा द्विरात्र उपवास गरोस् । यो प्रायश्चित्त जानीकन स्पर्श गरेमा मात्र छ । अज्ञानले स्पर्श भएमा त शुद्धि भन्दा पहिले अनशन व्रत गरोस् । अज्ञानले चाण्डाल आदिका स्पर्शमा पनि शुद्धि भन्दा पहिले

स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥ सिक्तागात्रा भवेदद्भिः सांगोपांगा कथंचन। न वस्त्रापीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥१२५-१२७" अथ रजस्वलास्नानम् दैवज्ञवल्लभः— "ब्राह्मानुराधाश्विनसौम्यभेषु हस्तानिलाखण्डलवासवेषु। विश्वार्यमर्क्षोत्तरभाद्रभेषु वरांगनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥" "ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता। कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥ चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम्। सा सचैलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वापुनः स्पृशेत् ॥ दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः। अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥१२८-१३३॥" इति इदं चातुरमात्रे ज्ञेयम्। आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥१३४॥" इति पराशरोक्तेः। रजसोऽज्ञाने तु पराशरमाधवीये प्रजापतिः-"अविज्ञाते मले सा च मलवद्दूषना यदि। कृतं गृहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥१३५॥" देवज्ञानीये कारिकायाम्— उच्छिष्टा तु द्विजातीनां रजःस्त्री यदि पश्यति। उपवासमधोच्छिष्टे ऊर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत्॥१३६॥'

अथ पुंसवनम्। प्रयोगपारिजाते जातूकर्ण्यः-"द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत्। व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथवा ॥१३७॥" बृहस्पतिः-"तृतीये मासि कर्तव्यं

अनशन व्रत कहिएको छ। जानेर छोएमा त पहिलो दिन तीन दिन, दोश्रो दिन दुइ दिन र तेश्रो दिन एक दिन उपवास गरोस्। कुत्तालाइ छोइयो भने दुइ अथवा एक दिन उपवास गरोस्। यदि भोजन गर्न लागेको रजस्वलालाई चाण्डाल आदिको स्पर्श भयो भने त छ दिन उपवास गरोस्। यदि उच्छिष्ट रजस्वला दुई अ-आफुमा स्पर्श गर्छन् भने त कृच्छ्रव्रत गरून्। इत्यादि प्रायश्चित्त मिताक्षरामा हेर्नु पर्दछ। स्मृत्यर्थसारमा यस्तो कहिएको छ कि-जुन स्त्रीको काखमा बालक छ त्यही छुन्छे भने त स्नान गर्नाले नै शुद्ध हुन्छे तथा भोजन गरी सके पछि छुन्छे भने त अनशन व्रत गर्नाले शुद्ध हुन्छे। स्नानको विधि पराशरले यस्तो कहिएको छ-

परे नैमित्तिक स्नान स्त्रीमा यदि रजस्वला। पात्रान्तरित पानीले लाईकन गरोस् व्रत ॥
कुने प्रकारले आफ्ना सबै अङ्गहरूकन। अलंका बिन्दुले शुद्ध गरोस् छिट्टकिइ र सेचन ॥
न वस्त्रकन ती आफ्ना धोओस् त्यो स्त्री रजस्वला। न ता अरूकुनै त्यस्ता गरोस् धारण वस्त्र ता १२५-१२०

अब रजस्वला स्नान कहन्छन्। त्यसमा दैवज्ञ बल्लभले भनेका छन्-

अश्विनी सौम्य नक्षत्र अनुराधा र रोहिणी। हस्ता स्वाती तथा ज्येष्ठा उत्तराषाढ औ मघा ॥
धनिष्ठा उत्तराभाद्र नक्षत्रहरूमा यिनै। त्यस्ता रजस्वला स्त्रीको कहियो स्नानको विधि ॥
स्त्रीको कै ज्वर आएको रजोधर्म भयो भने। शुद्धि हुन्छ कर्मले के कसरी शौच भो अनि ॥
स्त्रीलाइ न छुनी त्यस्ती चौथो दिन भए पछि। छोओस् स्त्री अरू कै शुद्ध न्वाओस् अनि लुगा सँग ॥
जल छोई अनी फेरि छोओस् रजस्वलाकन। दश बाह्र पल्टतकै छोओस् यसरी त्यो पुनः ॥
बारम्बार गरी फेरि स्वयम् आचमनै पनि। लुगाकन सबै त्यागे शुद्ध भै अनि त्यो पनि ॥१२८-१२९॥

यो सब कुरा रोगिनीहरूकै विषयमा जान्नु। किन भने ? पराशर भन्दछन-

स्त्रीलाइ रोगिनी त्यस्ती स्नान गर्नु पर्‍यो भने। दश पल्टतकै छोओस् कुनै मर्त्य अनातुर ॥१३४॥

रजको अज्ञान भयो भने ता पराशर र माधवीयमा यस्तो भनेको छ-

मलको न भए ज्ञान वस्त्रबीच छ ता मल। दुष्ट हुन्छ गृहस्नान शुद्धि हुन्छ त्रिरात्रले ॥१३५॥

देवज्ञानीय कारिकामा लेखेको छ कि—

उच्छिष्ट स्त्री द्विजातीकी रजदेखे भने यदि। पैले एक पछी तीन उपवास गरोस् स्वयम् ॥१३६॥

अब पुँसवन भन्दछन्। प्रयोग पारिजातमा जातु कर्ण्यको वचन छ कि-

हुन्छ पुंसवनै कर्म महिनामा दुइ तीन वा। गर्नु वा गर्भ था पाई सीमन्तै संग कर्म यो ॥१३७॥

गृष्टेरन्यत्र शोभनम् । गृष्टेश्चतुर्थमासे तु षष्ठे मास्यथवाष्टमे ॥१३८-१३९॥" सकृत्प्रसूता गृष्टिः । एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीतिज्ञायते । बहु चकारिकापि-"कर्त्ता स्याद्देवरस्तस्या यस्याः पत्युरसम्भवः । आवर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥१४०॥" ब्राह्मे —"गर्भाधानादिसंस्कर्त्ता पिता श्रेष्ठतमः स्मृतः । तदभावे कुलीनः स्याद्बांधवो वान्यगोत्रजः ॥१४१॥" मदनरत्ने सत्यव्रतः—"मृतो देशान्तरगतो भर्त्ता स्त्री यद्यतंकृता । देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥१४२॥" हेमाद्रौ यमः-'प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंनक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यादिति ॥१४३॥" वराहः—"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः । पुंसंज्ञकेषु कार्येष्वेतानि शुभानि विष्ण्यानि ॥१४४॥" अनुराधापि पुन्नक्षत्रम् । 'अनुराधान् हविषा वर्द्धयन्तः' इति श्रुतेः । गर्गोऽपि—"पुष्यो नाम श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः । अभिजित्प्रौष्ठपाच्चैव अनुराधा तथाश्वयुक् ॥ १४५॥ " नृसिंहः—'रिक्तां पर्व च नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभः ॥ १४६ ॥" ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—"मृत्युश्च सौरेस्तनुहानिरिन्दोर्मृतप्रजा पुंसवने बुधस्य । काकी च वंध्या भवतीह शुक्रे स्त्रीपुत्रलाभो रविभौमजीवैः ॥१४७-१४८॥" अनवलोभनस्याप्ययमेव कालः । दीपिकायां तु चतुर्थेऽनवलोभनमित्युक्तम् ।

बृहस्पति को वचन पनि छ—

पैलो गर्भ हुने भिन्न स्त्रीको पुंसवनै भने । तेश्रो मैहाविषे हुन्छ गर्नु अत्यन्त नै शुभ ॥
पैलो पटकनै गर्भ रहेकी नारिको भने । चौथा छैठौं तथा आठौं मैहामा शुभ हुन्छ त्यो ॥१३८-१३९॥

यो कर्म सबै गर्भहरूमा हुन्छ । यो पनि यसै बाट जानिन्छ । बहु च कारिकामा लेखिएको छ कि-

पतिनै न हुने स्त्रीको गरोस् देवर कर्म त्यो । मर्यादा छ यही हुन्छ कर्म यो प्रतिगर्भमा ॥१४०॥

ब्रह्म पुराणको वचन छ—

गर्भाधानादि संस्कार गर्न योग्य छ बाबु नै । कुलको अन्य गोत्रैको गरोस् मर्त्य उ छैन ता ॥१४१॥

मदनरत्नमा सत्यव्रतले भनेकाछन्-

लोग्ने विदेशिएको होस् मरेको होस् छ स्त्री यता । असंस्कृत भने वंश्य गरून् देवर वा गुरू ॥१४१॥

हेमाद्रिका यमराजको वचन छ-

गरून् पुंसवनै कर्म पैलो दोश्रो कि मासमा । हुऊन् पुरूष नक्षत्रबीचका चन्द्रमा तर ॥१४३॥

वराहपुराणको वचन छ-

मूल श्रवण औ हस्ता पुनर्वसु मृगैशिरा । पुष्य यी हुन् शुभै कार्यविषे पुरूषसंज्ञक ॥१४४॥

अनुराधा पनि पुरूषनक्षत्र हो । अनुराधालाइ हविले देवताहरूले बढाए भन्ने श्रुति छ । गर्गको वचन पनि छ-

पुष्य श्रवण् हस्ता र अभिजित् औ पुनर्वसु । पुंनक्षत्र हुन् अश्विनी अनुराधा र प्रौष्टपाद् ॥१४५॥

नृसिंहको वचन छ-

यी पुंसवनकर्मादि गर्दा यो छोडनु पर्दछ । चतुर्दशी चतुर्थी र नौमी तो पर्व बीचका ॥१४६॥

ज्योतिर्निबन्धमा वसिष्ठको वचन छ-

हुनेछ गर्दा शनिवार मृत्यु त्यो सोममा ता तन-हानि हुन्छ ।
संतान मर्छन् बुधमा गरेमा भै काकबन्ध्या उत शुक्रकोमा ॥
भए पुंसवनै कर्म आदित्य-गुरू-भौममा । हुन आउँछ नै लाभ पछि उत्तम पुत्रको ॥१४७-१४८॥

अनवलोभन कर्मको पनि यही काल हो । दीपिकामा त चौथो महिनामा अनवलोभन गर्नु भनेको छ—

अथ सीमन्तः। हेमाद्रौ वैजपायः–'अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पंचमे षष्ठेऽष्टमे वा' इति। वसिष्ठः–'चतुर्थे सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे।' हेमाद्रौ शङ्खः–'गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः ॥१४९॥" काष्णाजिनिः—"गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा। सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥१५०॥" मासश्चात्र सौरःसावनो वा। कालविधाने—"चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि सौरेण गर्भे प्रथमं विधेयम्। सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां मासेऽष्टमे विष्णुबलि च कुर्यात् ॥१५१॥" वसिष्ठः —'चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथ वाष्टमे ॥१५२॥ ज्योतिर्निबन्धे नारदः––'अरिक्तापर्वदिवसे कुजजीवार्कवासरे ॥१५३॥" कालविधाने–"सीमन्ते तिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्पौष्णविष्ण्युत्तराख्याः। पञ्चच्छिद्रं च रिक्ता पितृतिथिमपहायापराः स्युः प्रशस्ताः ॥१५४–१५५॥" पञ्चच्छिद्रं चाह वसिष्ठः––"चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा। षष्ठी च द्वादशी चैव पञ्चच्छिद्राह्वयाः स्मृताः॥ क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः। भूताष्टमनुतत्त्वांकदशशेषास्तु शोभनाः ॥१५६–१५७॥" कालनिर्णये––"शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थी च चतुर्दशीम्। पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित्सीमन्तकर्मणि ॥ १५८ ॥" बृहस्पतिः––"पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चांत्यं त्रिकं विना। चतुर्दशी चतुर्थी च शुक्लपक्षे शुभप्रदे ॥१५९॥" नारदः––"विप्रक्षत्रिययोः कुर्यादिदं सीमन्तकर्म तत्। वैश्यशूद्रकयोरेतद्विना

अब सीमन्त भन्दछन्। हेमाद्रिमा वैजवायको। वचन छ कि—चौथो पाँचौं छैटौं वा आठौं महिनामा सीमन्तोन्नयन गरोस्। वसिष्ठको वचन छ। चौथो पाँचौं छैटौं वा आठौं महिनामा गरोस्। हेमाद्रिमा शंखको वचन छ–

रहेको गर्भ त्यो चल्छ जहाँ सम्म तवैतक। अघिनै हुनु सुत्केरी सीमन्तोन्नयनै गरोस् ॥१४९॥

फेरि काष्णाजिनीको वचन पनि छ–

लिई गर्भ रहे देखि प्रसवैकाल सम्म त्यो। शंखका वचनै ठीक सीमन्तोन्नयनै गरोस् ॥१५०॥

यसमा सौर अथवा सावन महिना लिनु पर्दछ। कालविधानमा लेखिएको छ कि–

पैलो भए गर्भ द्विजातिस्त्रीको चौथो र छैटौं किंत आठ मासमा।
सीमन्तकर्मादिक गर्नु पर्छ देओस् बली विष्णुकनै त आठमा ॥१५१॥

वसिष्ठको वचन छ कि—

चौथो छैटौं तथा आठौं मैत्रा सावन वर्षको। भएमा कर्म सीमन्त गरेमा हुन्छ श्रेय छ ॥१५२॥

ज्योतिर्निबन्धमा नारदको वचन छ–

रिक्ता र पर्वले भिन्न अरू तो तिथिमा शुभ। गुरू-भौम र सूर्यैमा गरोस् सीमन्त-कर्म त्यो ॥१५३॥

कालविधानमा लेखिएको छ कि–

सीमन्त कर्म गर्दामा पुष्य हस्ता पुनर्वसु। श्रवणै मृगशिरा र रेवती अनि रोहिणी॥
उत्तरा तीन छन् श्रेष्ठ रिक्ता औ पञ्चछिद्र र। अमावास्या कनै छोडी छन श्रेष्ठ अरू ती तिथि ॥१५४-१५५॥

पञ्चछिद्र वसिष्ठले भनेका छन्–

चतुर्दशी चतुर्थी र अष्टमी नवमी तथा। तिथि यी द्वादशी षष्ठी कहिन्छन् पञ्चछिद्र नै॥
फेरि यी तिथिमा सारा पाँच आठ र चौदह। सत्ताइस दशै नौ यी घडी वर्जित निन्द्य छन् ॥१५६-१५७॥

काल निर्णयमा लेखिएको छ–

सीमन्तमा चन्द्र श्रेष्ठ हुन चतुर्थी चतुर्दशी। भनेर भन्दछन श्रेष्ठ पूर्णिमाकन त्यो पनि ॥१५८॥

बृहस्पतिको वचन पनि छ–

सीमन्तकर्ममा शुक्लपक्षनै शुभ हो अति। पछिल्ला तिथि ती पाँच छोडी कृष्ण पनी शुभ ॥१५९॥

निश्यपि केचन॥१६०।" वाराः पूर्वोक्ता एव। एतच्च सकृदेव कार्यमिति विज्ञानेश्वरः'सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ॥१६१॥" इति देवलोक्तेः। सकृत्प्रतिगर्भं वा कार्यमिति हेमाद्रिः। "सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः। यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥१६२॥ इति हारीतोक्तेः। "सीमन्तोन्नयनं तूर्ध्वं न स्त्रीसंस्कार इष्यते। केचिद्गर्भस्य संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुञ्जते ॥१६३॥" इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च। हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च। स एव--"स्त्री यद्यकृतसीमन्ता प्रसवेत्तु कथंचन। गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥१६४॥"

सीमन्ते भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये धौम्येन--"ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। जातकर्मनवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १६५ ॥" ऋग्विधाने तु--"अराइवे जपेन्मंत्रं शतवारंन संशयः। सीमन्ते च यदा भुंक्ते मुच्यते किल्बिषात्तदा ॥१६६॥ इति। अथ गर्भिणीतत्पतिधर्माः॥ वराहः--'सामिषमशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेदतः प्रभृति ॥१६७॥" गृह्यकारिकापि--' अंगारमस्मास्थिकपालचुल्हीशूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी। सोलूखलाद्ये दृषदादिके वा यन्त्रे तु पाद्ये न तथोपविष्टा॥ नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ कुर्यान्न वारिएयवगाहनं सा। अंगारभूत्या न नखैर्लिखेत् क्ष्मां कलिं वपुर्भंगमथो न कुर्यात्॥ नो मुक्तकेशी

नारदको वचन छ कि—

दिनमा गर्नु सीमन्त विप्र-क्षत्रियको भने। गर्नु त्यो वैश्य-शूद्रको दिनमा रातमा पनि ॥१६०॥

यसमा वार लिदा माथि भनिएकै लिनु। सीमन्त एकै पटक गर्नु पर्छ भनेर विज्ञानेश्वर भन्दछन्।

देवलको वचन पनि छ–

रहेको गर्भमा पैलो गरे संस्कार राम्ररी। पछिका गर्भमा सारा हुन्छे स्त्री संस्कृतै अति॥

हेमाद्रि त यसो भन्दछन् कि पहिलो गर्भमा वा गर्भैपिच्छे सीमन्त कर्म गरोस्। हारीतको वचन छ कि–

सीमन्तले एकपल्ट द्विज स्त्री छ त संस्कृत। पैदा गर्छे गर्भ जो जो त्यो हुन्छ सब संस्कृत ॥१६२॥

हेमाद्रिमा विष्णुको वचन छ कि–

कुने संस्कार गर्दैनन् कर्म-सीमन्तलाइ के। हुनाले गर्भ-संस्कार गर्दछन् प्रतिगर्भमा ॥१६३॥

विष्णुको वचन पनि त्यहीं नै छ–

खुत्केरी भै भने स्त्री के सीमन्तै न गरीकन। जन्मेमा पुत्रविधिले संस्कारै गर्नु योग्य छ ॥१६४॥

सीमन्तका भोजनमा माधवीयमा धौम्यले यो प्रायश्चित्त भनेको छ–

जातकर्म नयाँ श्राद्ध सोम सीमन्तमा तथा। त्यो ब्रह्मौदन-कर्ममा खाई चान्द्रायण गरोस् ॥१६५॥

ऋग्विधानमा लेखिएको छ–

सए पल्ट जपोस् मन्त्र अराइव र पापले। छुट्छ त्यो मर्त्य सीमन्तविषे भोजन जो गऱ्यो ॥१६६॥

अब गर्भिणी र गर्भिणीका पतिको धर्म भन्दछन्। त्यसमा वराहले भनेका छन्–

गर्भधारण देखिली नारीले गर्भधारका। आमिषै साथका सारा छोडोस् भोजनलाइ ती ॥१६७॥

गृह्यकारिकामा पनि लेखिएको छ–

खरानि अङ्गार कपाल चूल्हो नाङ्लो तथा हाड र ओखलैमा।
दुङ्गो र यन्त्रै तुप मार्जनीमा गोबर् र पाधादिकमा न बस्नु॥
पसेर पानीबिच त्यो न न्हाओस् अङ्गारनङ्ले भुइमा न कोरोस्।
नाङ्गी न होस् बाँधि रहोस् स्वकेश शरीर भङ्ग झगडा त्यजोस् त्यो॥
त्यजोस् हुँदा साझ त खानु-सुत्नु बोल्दैन बोलोस् वचनै अमङ्गल।

विवसाथ वा स्याद्भुंक्ते न सन्ध्यावसरे न शेते। नामंगलं वाक्यमुदीरयेत्सा शून्यालयं वृक्षतलं न यायात् ॥१६८-१७०॥" विष्णुधर्मोत्तरे--"कटुतीक्ष्णकषायाणि अत्युष्णलवणानि च। आयासं च व्यवायं च गर्भिणी वर्जयेत्सदा ॥१७१॥" हेमाद्रौ कौडिन्यः--'मुण्डनं पिण्ड-दानं च प्रेतकर्म च सर्वशः। न जीवत्पितृकः कुर्यात् गुर्विणीपतिरेव च ॥१७२॥ मिताक्षरायां-"उदन्वत्तोम्भसि स्नानं नखकेशादिकर्त्तनम्। अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजा जायते ध्रुवम् ॥१७३॥" पृथ्वीचंद्रोदये गारुडे-'गयायां पिण्डदानस्य न कदाचिन्निराक्रिया ॥१७४॥" अत्र काले दाप्रत्ययस्मृतेर्निषिद्धकालस्यैवापवादो न तु जीवत्पितृगर्भिणीपत्याशौचादिनिमित्तस्य अग्निहोत्रेयावज्जीवत्कालपरत्वाभावात्। अन्यथा आशौचे निमित्तेपि गयायात्राश्राद्धश्च स्यात्। यत्र तु निमित्तसंयोगस्यापवादो यथाशौचेऽग्निहोत्रादेः यथा वा जीवत्पितृकस्य मातुगयान्वष्टकादौ तत्र तदेव भवति नान्यदिति संक्षेपः। प्रयोगपारिजाते कश्यपः—"गर्भिणी कुंजराश्वादिशैलहर्म्यादिरोहणम्। व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोपणं त्यजेत् ॥ शोकं रक्तविमोक्षं च साध्वसं कुक्कुटासनम्। व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥१७५-१७७॥" मदनरत्ने स्कान्दे—"हरिद्रा कुंकुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकं च ताम्बूलं मांगल्याभरणं शुभम् ॥ केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेद्गर्भिणी न हि ॥१७८-१७९॥" बृहस्पतिः—"चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा। यात्रा

जादै न जाओस् घर शून्यमा र कै वृक्षको फेदविषे न जाओस् ॥१६८-१७०॥

विष्णुधर्मोत्तरमा पनि लेखिएको छ-

पीरो तीखो तथा टर्रो नुनीलो उष्ण भोजन। छोडोस् स्त्री गर्भिणी नित्य परिश्रम र मैथुन ॥१७१॥

हेमाद्रिमा कौडिन्यको वचन छ-

प्रेतकर्म पनी सारा पिण्डदान र मुण्डन। छोडोस् बाबु हुने त्यस्तै गर्भिणीको पति पनि ॥१७२॥

मिताक्षरामा पनि छ कि-

सिन्धुका जलमा स्नान नख-केशादिकर्तन। हुन्छ पर्‍यै प्रजाहीन गर्छ ता गर्भिणी-पति॥१७३॥

पृथ्वीचन्द्रोदयमा गरूड-पुराणको वचन छ-

गर्भिणी पतिले त्यस्ता गयातीर्थविषे गई। गर्नु ता पिण्डकोदान निषेधै छैन क्यै गरे ॥१७४॥

यसैका मूलको वचनमा कालार्थमा दाप्रत्ययभएकोले निषिद्धकालको अपवाद छ। जीवपितृक र गर्भिणीपतिका अशौच आदिका निमित्तको छैन। किन भने? यो वचन अग्निहोत्रमा जीवनपर्यन्तकै समान कालको बोधकछैन। न भए अशौच निमित्तमा गया यात्रा र श्राद्ध पनि हुने छैनन्। जहाँ निमित्तका संयोगको अपवाद हुन्छ। जस्तो अशौचमा अग्निहोत्र आदिको निषेध, जस्तो जीवत्पितृकले माताको गया श्राद्ध गर्नु। अन्वष्टका आदिमा त्यहाँ त्यही हुन्छ इति संक्षेपः। प्रयोग पारिजातमा कश्यपको वचन छ-

न चढोस् गर्भिणी नारी घोडा महल पर्वत। हात्ति इत्यादि औ छोडोस् शीघ्र गमन मैथुन ॥
कुक्कुटासनले वस्तु शोक रक्तविमोक र। श्रम साहस नै गर्नु छोडोस् इत्यादि गर्भिणी ॥
रात्रीमा वस्तु जाग्राम दिनमा वस्तु यी सब। त्यो त्यस्ती गर्भिणी स्त्रीले छोड्नु पर्दछ वास्तव ॥१७५-१७७॥

मदनरत्नमा स्कन्द पुराणको वचन छ-

हरिद्रा कुंकुमै शुद्ध चोलो सिन्दूर गाजल। माङ्गल्य-गहना सारा तथा ताम्बूल भक्षण ॥
जूरो र केश संस्कार गहना हात-कानका। पोइको आयु खोज्ने स्त्री गर्भिणी यी त्यजोस् सब ॥१७८-१७९॥

नित्यं विवर्ज्यास्यादाषाढे तु विशेषतः ॥१८०॥" याज्ञवल्क्यः–"दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैरूप्यं मरणं चापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥१८१॥" दौहृदं गर्भिणीप्रियम् । तत्रैवाश्वलायनः–"वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः । श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥१८२॥"

श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने मुहूर्तदीपिकायां च–"क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च युद्धादिवास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् । उद्वाहमौपनयनं जलवेश्च गाहमायुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥१८३॥" रत्नसंग्रहे गालवः–"दहनं वपनं चैव चौलं च गिरिरोहणम् । नावा आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥१८४॥" अन्यत्रापि–"प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं मृतस्य वाहं क्षुरकर्म संगम् । तस्यानुयत्नेन गयादितीर्थयागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥ प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् । षण्मासात्परतः सूतिर्नवमेरिष्टवासिनी ॥१८५–१८६॥" अथ सूतिगृहप्रवेशः । गर्गः–"रोहिण्यैन्द्रवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि । पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठाश्युत्तरासु च ॥ मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्॥१८७-१८८॥" एतच्च सम्भवे । 'प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥१८९॥' इति वसिष्ठोक्तेः । तच्च

बृहस्पतिको वचन छ–

चौथो छैटौं तथा आठौं महिनामा विशेषले । आषाढ महिनाबीच यात्रा नै गर्भिणी त्यज्नोस् ॥१८०॥

याज्ञवल्क्यको वचन पनि छ–

गर्भमा दोष नै हुन्छ न गर्दा गर्भिणी प्रिय । विरूप-मरणै हुन्छ तस्मात् प्यारो गरोस् सँधै ॥१८१॥

त्यही नै आश्वलायन भन्दछन्–

गर्भिणीपति ता छोडोस् गर्न मैथुन मुण्डन । महिना देखि सातौं ली श्राद्धकर्म पनी सब ॥१८२॥

यहाँ श्राद्ध शब्दले श्राद्धको भोजन जिन्छन् । यो प्रयोग पारिजातमा कहिएको छ । कालविधान र मुहूर्त दीपिकामा पनि लेखिएको छ ।

कपाल–नङ् काटनु मलामि जानु वास्त्वादि गर्नु अति दूरजानु ।
विवाह युद्धै व्रतबन्ध गर्नु समुद्र स्नानै पति–आयु हर्छ ॥१८३॥

रत्नसंग्रहमा गालवको वचन छ—

दाह मुण्डन चौले र पर्वते–नाउ चढ्नु भो । पतिले गर्भिणी स्त्री को न गरोस् यी क्षुरा कर्म ॥१८४॥

अन्यत्र पनि लेखेको छ

स्त्रीको हुने गर्भ कुनै पतीले प्रयत्नले छोड्नु समुद्रस्नान ।
क्षौरांगचौरै मृतबाह-तीर्थ-गयादि श्राद्धै मख-वास्तुकर्म ॥
हुने स्त्री प्रकटै गर्भ हुन्छे तीन महिनापछि । छैटौंमा सूति नौमा ता सुत्केरी गृहवासिनी ॥१८५–१८६॥

अब सूतिगृहप्रवेशको निर्णयगर्दछन् । त्यसमा गर्गहरू भन्दछन्—

शतभिषा तथा स्वाति मृगशिरा र रोहिणी । पुनर्वसु पुष्य हस्ता धनिष्ठा तीन उत्तरा ॥
अनुराधा तथा चित्रा नक्षत्रैविच अश्विनी । सूतिकागृहमा शुद्ध पसाओस गर्भिणीकन ॥१८७–१८८॥

हुन सक्छ भने मात्रयो सब जान्नु पर्दछ । वसिष्ठले भनेका छन् कि-

बेला भए पछी त्यस्तो हुने प्रसव वास्तव । पसाओस् गर्भिणीलाई सूतिकागृहमा छिटै ॥१८९॥

नैर्ऋत्यां कार्यम् । 'वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥१९०॥" इति वसिष्ठोक्तेः विष्णुधर्मोत्तरे-"दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः । वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः ॥ मुशलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥१९१-१९२॥" अथ जातकर्म । पारिजाते वसिष्ठः—'श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ॥१९३॥' मनुः-"नाड्नाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥१९४॥" वर्द्धनं छेदनम् । हेमाद्रौ वैजवापः-"जन्मतोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि । दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ १९५ ॥" पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—'अच्छिन्ननाभिकर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ॥१९६॥ पुत्रपदेन कन्यापि गृह्यते । तदाह तत्रैव कार्ष्णाजिनिः—'प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितृश्राद्धेन तर्पयेत् ॥१९७॥" एतच्च रात्रावपि कार्यम् । 'पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम् ॥१९८॥" इति । तत्रैव व्यासोक्तेः । वैजवापः—"जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते । स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि वा ॥१९९॥ एतेन नैमित्तिकमपीदम् । जातेष्टिवदाशौचान्ते कार्यमिति शंका परास्ता । 'जाते कुमारे पितृणामामोदात्पुण्यं तदहः ॥२००॥ इति हारीतोक्तेश्च । अत्र श्राद्धप्रायेण हेम्ना वा कार्यमित्युक्तम् पृथ्वीचन्द्रोदये आदित्यपुराणे—'जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि' इति । हेमाद्रिस्तु-"पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं

यो सूतिकागृह नैर्ऋत्य कुनामा बनाउनु पर्दछ । उनैले भनेकाछन्-

दिशा पश्चिम तर्फ नै पार्नु भोजनको घर । नैर्ऋत्य-कोणमा चाँहि बनाओस् सूतिका गृह ॥१९०॥

विष्णुधर्मोत्तरमा पनि कहिएको छ-

दशै दिनतकै त्यस्तो सूतिकागृहलाइ ता । अस्त्र-तिन्दुक-आगोले अघुल्टो-दीपकादिले ॥

घडाले जलले पूर्ण मुशलै वारिवर्णक । नाना चित्रादिले राम्रोस् सुशोभित गरीकन ॥१९१-१९२॥

अब जातकर्मको निर्णय गर्दछन् । पारिजातमा वसिष्ठको वचन छ—

सुनेर पुत्रको जन्म त्यस वेला पिता स्वयम् । लगाएका लुगै साथ गरोस् स्नान यथाविधि ॥१९३॥

मनुष्यहरूको सारा अगावै नाल काट्नुको । जातकर्म विधानै त्यो कहिएको छ वास्तव ॥१९४॥

हेमाद्रिमा वैजवायले भनेकाछन ।

जातकर्म गरोस् जन्म भै सक्ता विधिपूर्वक । बितेमा काल त्यो दैवयोगले सूतकै पछि ॥१९५॥

पृथ्वीचन्द्रोदयमा विष्णुधर्मको वचन छ—

जन्ममा पुत्र-पुत्रीको अगावै नाल काट्नुको । श्राद्धकर्मादि सम्पूर्ण गर्न पर्दछ वास्तव ॥१९६॥

त्यै कुरो कार्ष्णाजिनीले भनेकाछन—

जन्ममा पुत्र-पुत्रीको ग्रहणमा चन्द्र-सूर्यको । आपना पितृकनै न्वाई श्राद्धले तृप्त नै गरोस् ॥१९७॥

यो कर्म रात्रीमा पनि गर्नु पर्दछ । त्यहीं नै व्यासले भनेका छन्-

वेलामा पुत्र जन्मैको यात्राबीच प्रयागको । दिएका वस्तु ती सारा दिन्छन् नै फल अक्षय ॥१९८॥

वैजवाय त यसो भन्दछन् कि-

जन्मने बित्तिकै दूधपान औ नाल छेदन । अगावै पुत्रको त्यस्तो जातकर्म गरिन्छ त्यो ॥१९९॥

यस कारण यो कर्म नैमित्तिक मानिन्छ । यो कर्म जातेष्टिकै ठीक अशौचका अन्तमा गर्नु भन्ने शंका पनि हट्तछ । हारीतले पनि भनेकाछन्-

पुत्रका जन्मले आपनो पितृमा हुन्छ हर्ष नै । यस कारण मानिन्छ जन्मको दिन पुण्य त्यो ॥२००॥

हेम्नैव बुद्धिमान् । न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन् ॥२०१॥ इति संवर्त्तोक्तेर्हेम्नैवेत्याह । एतच्च जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह मिताक्षरायां प्रजापतिः—"आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ॥२०२-२०३॥

केचित्तु—"मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् । आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥२०४॥" इति स्मृतिसंग्रहोक्तेराशौचान्ते कार्यमित्याहुः । स्मृत्यर्थसारेऽपि विकल्प उक्तः—"मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेऽपि चागुरौ शुक्रेऽथ वा केंद्रे जातकर्म च नाम च ॥" मृद्वादिलक्षणमाह श्रीधरः—"रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगा दारुणं क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यमनलेंद्राग्नी तु साधारणम् । उग्रं पूर्वमथांतकं मृदुगति त्वाष्ट्रांत्यमैत्रं चरं विष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥२०५-२०८॥" अत्र सर्वत्र जातनामकर्मादावुक्तकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं ज्ञेयम् । "देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि । अनस्तगे ज्येंदुसिते तत्कार्यं चोत्तरायणे ॥ २०९ ॥" इति मदनरत्ने नारदोक्तेः । बृहस्पतिरपि—"मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिश्चिंत्योऽप्रमादतः । नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥२१०॥" सूतके संध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः । अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र गंडान्तः । ज्योतिर्निबंधे नारदः—"पूर्णानंदाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्नाडीद्वयं तथा । गंडान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥

यहाँ श्राद्ध आमाश्रले वा सुवर्णले गर्नु पर्दछ । पृथ्वीचन्द्रोदयमा आदित्यपुराणका वचनले भनेको छ–पुत्र जन्मको श्राद्धमा ब्राह्मणहरूलाइ पकान्न न देओस् । हेमाद्रि त यसो भन्दछन् कि–

गरोस् सुवर्णले श्राद्ध बुद्धिमान् पुत्र-जन्ममा । कल्याण खोज्छ ता हुन्न गर्ने पक्व र आमले ॥२०१॥

यो संवर्तका वचनले सुवर्णले नै श्राद्ध गर्नु पर्दछ । यो गर्दा जन्म अथवा मरणका अशौचमा पनि गर्नु पर्दछ । मिताक्षरामा प्रजापतिले भनेका छन्–

यता परि रहेको छ कै अशौच उतातिर । कर्ताकन छ तत्काल शुद्धि ता पुत्र जन्मिए ॥
अशौच जन्मको चाँहि मरणाशौच साथ त्यै । हट्न जान्छ निवृत्ति मै यस्मा यस्तै छ निर्णय ॥२०२-२०३॥

कुनै त यसो भन्दछन् कि–

परेमा मरणाशौच पुत्रजन्म भयो भने । जातकर्म गरोस् सारा अशौच सकिए पछि ॥२०४॥

स्मृति संग्रहका यस वचनले अशौचका अन्तमा गर्नु पर्दछ । स्मृत्यर्थसारमा पनि विकल्प कहिएको छ मृदु ध्रुव चर क्षिप्र संज्ञक नक्षत्र र यिनका उदयमा र यस्तै लग्नमा जसमा गुरू र शुक्र केन्द्रमा हुन् जातकर्म र नामकर्म गरोस् । मृदु आदिका लक्षण श्रीधरले भनेकाछन्—

स्थिर छन् उत्तरा तीन नक्षत्र पनि रोहिणी । आर्द्रा मूल तथा ज्येष्ठा छन् अश्लेषा त दारूण ॥
अश्विनी हस्त औ पुष्य क्षिप्रसंज्ञक छन् यति । विशाखा कृत्तिका ज्येष्ठा छन साधारण संज्ञक ॥
तीनै पूर्वा र भरणी उग्रसंज्ञक छन् यति । रेवती मृगशिर् चित्रा मृदुसंज्ञक हुन् यति ॥
पुनर्वसु शतैभिषा धनिष्ठा स्वाति यी भने । चर संज्ञक छन् दिन्छन् संज्ञा सरि फलै निज ॥२०५-२०८॥

यहाँ सबै ठाउँमा जातकर्म र नाम आदिमा कालको अतिक्रम भयो भने त नक्षत्र आदि जानु । किन कि ? मदनरत्नमा नारदको वचन छ–

नाघेमा काल देशै र कालका उपघातले । उत्तरायण मै गर्ने गुर्वादि उदितै हुँदा ॥२०९॥

बृहस्पतिको वचन पनि छ–

होशले विधिज्ञान्नेले मुख्यकाल बित्यो भने । तिथि लग्न र नक्षत्र विधि हेर्नु विचारले ॥२१०॥

कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः। गंडान्तमंतरालं स्याद्घटिकार्द्धं मृतिप्रदम् ॥ सार्पेन्द्र-पौष्णभेष्वंत्यषोडशांशोमसंधयः। तदग्रेभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥२११-२१३॥" रत्नमालायां-"पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरंतरालम्। तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥२१४॥" रत्नसंग्रहे नवतीतारिष्टे—"सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते। वर्जयेद्दर्शनं श्रावं तच्च पाण्मासिकं भवेत् ॥२१५॥" तिथ्य-र्क्षगण्डे पितृमातृनाशो लग्ने तु संधौ तनयस्य नाशः। सर्वेषु नो जीवति हन्ति बन्धून् जोषन्पुनः स्याद्बहुवारणाश्वः ॥" अथैषां दानमुत्तरगार्ग्ये-"तिथिगण्डे त्वनड्वाहं नक्षत्रे धेनुरुच्यते। कांचनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति ॥ उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते। अजा-प्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढे तु कांचनम् ॥ उत्तरातिष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च। कुर्याच्छांतिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारजां बुधः ॥२१६-२१८॥" अथाश्लेषाफलम्। "मूर्द्धास्यनेत्रगलकांसयुगं च बाहुहृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागः। बाणाद्रिनेत्रहुतभुक् श्रुतिनागरुद्रषण्णंदपंचशिरसः क्रम-शस्तु नाड्यः॥ राज्यं पितृक्षयो मातृनाशः कामक्रियारतिः। पितृभक्तो बली स्वघ्नस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥ २१९-२२० ॥" ज्येष्ठाफलमुक्तं ब्रह्मयामले—"ज्येष्ठादौ जननीमाता

सूतक परेमा सन्ध्या आदिको विशेष भन्नेछन्। अब जन्ममा दुष्टकाल भन्दछन्। त्यसमा ज्योतिर्निबन्धका वचनले नारदले गण्डान्त भनेकाछन्।

तिथि पूर्णा र नन्दाका सन्धिको ती घडी दुई। हो गण्डान्त मृत्यु दिन्छ जन्म-यात्रा-विवाहमा ॥
कर्क सिंह वृश्चिकै र धनु औ मेष-बीचका। हुन् गण्डान्त घडी आधा दिनेछन् मृत्यु यी पनि ॥
ज्येष्ठा रेवति अश्लेषा पछिका सोह्र ती घडी। नक्षत्रका अधिल्ला ती पाउ गण्डान्त हुन् यति ॥२११-२१३॥

रत्नमालामा लेखेकोछ-

ज्येष्ठा श्लेषा रेवती-अश्विनीको गण्डान्तै हुन् चार् घडी-मूल्-मघैको।
तस्मात् छोड्नु बीचका चार् घडी ती यात्रा जन्मै छन् विहामा अनिष्ट ॥२१४॥

रत्न संग्रहमा नवनीतारिष्टमा लेखिएको छ-

गण्डान्तमा जन्मिएका शिशुको त्याग उक्त छ। बोल्तु-सुन्नु पनी हुन्न ठ्याक्कै छ महिनाभरी ॥२१५॥

तिथि र नक्षत्रका गण्डान्तमा माता पिताको नाश हुन्छ। लग्नका सन्धिमा पुत्र नाश हुन्छ। सबै गण्डान्तमा जन्मिएको बालक बाँच्दैन तथा बन्धुहरूलाई नष्ट गर्दछ। यदि बाँच्छ भने ता धेरै घोडा र हात्ती राख्ने हुन्छ। अब यिनको दान कहिन्छ जुन उत्तर गार्ग्यमा लेखिएको छ-

तिथि नक्षत्र-लग्नैका गण्डान्तैमा क्रमैसित। साँढे गाइ दिदा स्वर्ण दोष त्यो नाशिइन्छ नै ॥
उत्तरामा तिलै-पात्र देओस् गोदान पुष्यमा। अजाको दान चित्रामा पूर्वाषाढाबिषे सुन ॥
जन्मेको उत्तरा-तिष्य पूर्वाषाढा र चित्रमा। नक्षत्राकार शिशुको बनाइ शान्ति नै गरोस् ॥२१६-२१८॥

अब अश्लेषाको फल भन्दछन् मस्तक मुख नेत्र गला दुवै काँध हाथ हृदय जानु लिङ्ग चरण यी अश्लेषाका देहका भाग हुन्। यसका मस्तकका क्रमले यी घडी छन् पाँच सात दुई तीन चार आठ एघार छ नौ र पाँच। यिनको क्रमैले यस्तो फल छ-

राज्य औ पितृनाशै र मातृनाश कर्मप्रीति भो। पितृभक्त र बलवान् मृत्युबालकके तथा ॥
त्यागी भोगी र धनवान हुँन आउँछ वास्तव। माथिका घडिमा सारा जन्मेको बालकै छ ता ॥२१९-२२०॥

ज्येष्ठाको फल ब्रह्मयामलमा कहिएको छ—

ज्येष्ठाका आदिमा जन्म भएको शिशु त्यो यहाँ। आमा नै आफ्नी आमाको नाश गर्दछ वास्तव ॥

द्वितीये जननीपिता । तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥ आत्मानं पंचमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् । सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठं भ्रातरमष्टमे । नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं हन्ति दशांशके ॥२२१-२२४॥" इति ।

अथ मूलफलं । लल्लः—"अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेच्च बालकम् । समाष्टकं पिताथ वा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥ तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके धनक्षयश्चतुर्थकः शुभावहः ॥ प्रतापमंत्यपादतः फलं तदेव सार्पभे ॥२२५-२२७॥" अभुक्तमूलं त्वाह वृद्धवसिष्ठः—"ज्येष्ठांत्ये घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ॥२२८॥ अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥" केचिज्ज्येष्ठांत्यं मूलाद्यं च पादं अभुक्तमूलमाहुः । कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्—"मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः । मातरं स्वां तृतीयोर्थान् सुहृदं च तुरीयजः ॥ फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वंत्यपादतः ॥२२९-२३०॥" अथ मूलवृक्षः । जयार्णवे—"मूलं स्तम्भस्त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । वेदाश्च मुनयश्चैव दिशश्च वसवस्तथा ॥ नन्दा बाणारसा रुद्रा मूलभेदः प्रकीर्त्तितः । मूलं मूलविनाशाय स्तम्भे हानिर्धनक्षयः॥ त्वचि भ्रातुर्विनाशाय शाखा मातुर्विनाशकृत् । पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवल्लभः ॥ फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् ॥ २३१-२३४ ॥" अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्—'मूलं सप्तघटीषु मूलहननं स्तम्भेष्टसु स्वक्षयं त्वग्दिग्बंधुविनाशनं च विटपे रुद्रैर्हतो मातुलः । पत्रेऽर्कैः सुकृतिस्तु बाणकुसुमे मंत्री फले सागरे राजावह्निशिखाल्पमायुरिति तन्मूलांघ्रिपे स्यात्फ-

---

पितालाइ त माताकै दोश्रोमा नाश्छ त्यो पुनः । तेश्रोमा आफ्नि आमाको भाइ मातुल पिर्दछ ॥
मातालाइ त चौथोमा पाँचौमा आफुलाइ नै । छैटौंमा गोत्र सातौमा ती दुवैकुल नाश्तछ ॥
साक्षात् दाजुकनै आफनो आठौंमा पिर्छ त्यो पुनः । नवौंमा ससुरैलाई दशौंमा सब नाश्तछ २२१-२२४

अब मूलको फल भन्दछन् । लल्लको वचन छ ।

अभुक्तमूल पारेर जन्मेको शिशु त्याग्दिनु । आठवर्षतकै त्यस्को न हेरोस् मुख नै पिता ॥
त्यसको पाउमा पैलो जन्मेमा बाबु पिर्दछ । दोश्रोमा जननी, तेश्रो धन, चौथो छ श्रेयद ॥
अश्लेषाको त्यही अन्त्यपादै संग त येसको । विपरीत भएको छ भन्दछन् ती विवक्षित ॥२२५-२२७॥

अभुक्तमूललाइ वृद्धवसिष्ठले भनेकाछन् ।

ज्येष्ठाका अन्त्यको पैलो घडी एक र मूलका । दुइ घडी त पैलेका अभुक्तमूल भन्दछन ॥२२८॥

तस्मात् त्यसमा जन्मेको बालकलाई छोड्नोस् । कुनै त ज्येष्ठाको अन्त्य घडी र मूलको आदिको दुइ घडी अभूक्तमूल भन्दछन् । काश्यप संहितामा अरूथोकै भन्दछन् ।

पाउमा मूलको पैलो जन्मेको शिशु बाबु र । आमाकन त दोश्रोमा तेश्रोमा धन नाश्तछ ॥
तथा मित्रकनै नाश्छ चौथोमा, विपरीतको । फल ता पाउले अन्त्य अश्लेषा बीच जाननु॥२२९-२३०॥

अब मूलवृक्ष भन्दछन् । जयार्णवमा लेखिएको छ ।

मूल स्तम्भ त्वचा शाखा पत्र पुष्प फलै शिखा । चार सात दश आठ नौ पाँच छ एघार ता ॥
यिनका घडि हुन्छन यी क्रमै साथ यसो गरी । मूलमा मूल नाशिन्छ स्तम्भमा धन-हानि छ ॥
त्वचामा भाइ नाशिन्छ पत्रमा परिवार र । शाखामा जननी मर्छें पुष्पमा भो नृपप्रिय ॥
जन्ममा फलमा चाँहि राज्यैलाभ छ बालमा । शिखाबीच परेमा त अल्पजीवन भो शिशु ॥२३१-२३२॥

अन्यत्र त अरूथोकै भनेको छ ।

लम् ॥२३५-२३८॥" भूपालवल्लभः—"भूपालसिंहेषु घटे च मूलं दिवि स्थितं युग्मतुलांगनांत्ये। पातालगं मेषधनुःकुलीरनक्रेषु मर्त्येष्विति संस्मरन्ति ॥ स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमम्। मृत्युलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत् ॥२३९-२४०॥" वसिष्ठः—"नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा त्रिपादवश्यं श्वशुरं निहन्ति। तदंत्यपादे जनितो निहन्ति तस्योत्क्रमेणाहिभवे कलत्रम् ॥ सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदैवताराजनिता तु देवरम्। पुरंदरर्क्षे जनितः सुतस्तथा स्वस्याग्रजं हन्ति न पुत्रिका यदि ॥" प्रयोगपारिजाते—'मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदंगनाम्। माहेंद्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ॥२४१-२४२॥" नृसिंहप्रसादे—"धवाग्रजं हन्ति सुरेंद्रजाता तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च। द्विदैवजा देवरमाशु हन्याद् यानुजामाशु निहन्ति सूनुः ॥ पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान्। तथा भार्यां स्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः ॥ कन्यका देवर हन्ति विशाखांत्यसमुद्भवा। आद्यपादत्रयं नैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् ॥ न हन्याद्देवरं कन्या तुलामिथद्विदैवजा। तदृक्षांत्योद्भवा वर्ज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥ २४३-२४७ ॥" चित्रार्धद्वे पुष्यमध्ये द्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये। जातः पुत्रश्चोत्तरार्द्धे विधत्ते मातापित्रोर्भ्रातरं बालनाशम् ॥ द्विमासं चोत्तरादोषः पुष्ये

मूलका घडिमा सात जन्मेमा मूल नाश छ। स्तम्भका घडिमा आठ हुन जान्छ सुखक्षय ॥
स्ववन्धुको नाश हुन्छ स्वचाका घडिमा दश। मामा मर्दछ शाखाको पधार घडिमा परे ॥
पत्रका घडिमा बाह्र पुण्यशील भयो शिशु। पुष्यका घडिमा पाँच मन्त्री नै हुँन आउँछ ॥
फलका घडिमा सात राजा नै हुन्छ बालक। शिखाका घडिमा तीन अल्पायु हुन आउँछ ॥२३५-२३८॥

यो मूलवृक्षको फल हो। भूपाल वल्लभले लेखेका छन्।

छ स्वर्गमा मूल वृषे र वृश्चिक ती सिंह-कुम्भैतिर औ पतालमा।
छ मीन कन्या मिथुनैतुलाविषे भन्छन धरामा अरू बाँकिमा भने ॥
भएमा मूल स्वर्गमा राज्य पातालमा धन। रहेमा मर्त्यलोकैमा पाउला सर्वनाश त्यो ॥२३९-२४०॥

वसिष्ठको वाक्य छ—

मूल नक्षत्रमा जन्मेको सन्तान अवश्य ससुरालाई नै नष्ट गर्दछ त्यसको अन्त्यपादमा पैदा भएको सन्तान सासुलाइ नै पिर्दछ। अश्लेषामा यसको फल विपरीत जान्नु। ज्येष्ठामा पैदा भएकी कन्या जेठाजुलाई र विशाखामा जन्मेकी चाँहि देवरलाइ मार्दछे। ज्येष्ठामा जन्मेको भोरो आफ्नो दाजुलाइ नै मार्दछ। जेठी छोरी हो भने त त्यस्तो हुँदैन। प्रयोग पारिजातमा त यस्तो लेखिएकोछ कि—

ससुराकन नै नाश्छे जन्मेकी मूलमा सुता। यता सासुकनै पिछें अश्लेषाविच जन्मिए ॥
जेठाजुकन नै नाश्छे ज्येष्ठामा जन्मिई भने। जन्मिएकी विशाखामा देवरैकन नाश्तछे ॥२४१-२४२॥

नृसिंहप्रसादमा लेखिएको छ—ज्येष्ठामा पैदाभएकी कन्या जेठाजु सानीआमा मामालाइ नाश्तछे। विशाखामा जन्मिएकी छ भने देवरैकन नाश्तछे। पुत्र छ भने त तुरुन्त शालीलाइ पिर्दछ।

पुत्र नाश्तछ ज्येष्ठाको जेठानै जेठिसासु वा। शाली-शालाकनै नाश्छ विशाखाको भने सुत ॥
अन्त्यमा नै विशाखाको जन्मेकी छ सुता भने। अवश्य नष्ट नै गर्छे आफ्नो देवरलाइ ने ॥
त्यस्तो दोष छैंदै छैन पहिला तीन पाउमा। यदि यी पाउमै तीन जन्मेको पुत्र हो भने ॥
तुलाराश संगै मिल्दो विशाखाबीच वास्तव। जन्मेकी छ भने कन्या कसै नाश्दिन देवर ॥
त्यही नक्षत्रका अन्त्य पाउमा जन्मिदी सुता। बिच्छीको पुच्छके ठीक गरेरै त्याग्नु योग्य छ २४१-२४७

चैव त्रिमासिकः । पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलम् ॥ नवमासं तथाऽश्लेषा मूले चाष्टकवर्षकम् । ज्येष्ठा पंचदशे मासि पुत्रदर्शनवर्जिता ॥२४८-२५०॥"

वसिष्ठः--"व्यतीपातेऽङ्गहानिः स्यात्परिघे मृत्युमादिशेत् । वैधृतौ पितृहानिः स्यान्नष्टेदा-न्धतां व्रजेत् ॥ मूले समूलनाशः स्यात् कुलनाशो धृतौ भवेत् । विकृताङ्गश्च हीनश्च संध्ययो-रुभयोरपि ॥ पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्वारिष्टभयप्रदः । तद्वत्सदंतजातश्च पादजातस्तथैव च ॥ तस्मा-च्छांतिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां क्रूरचेतसाम्॥२५१-२५४॥" गर्गः--"कृष्णां चतुर्दशीं षोढां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् । द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् ॥ चतुर्थे मातुलं हन्ति पंचमे वंशनाश-नम् । षष्ठे च धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥२५५-२५६॥" देवकीर्तिः--"यद्येकस्मिन् धिष्ण्ये जायन्ते दुहितरोथ वा पुत्राः । पितुरन्तेकरा ह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥२५७॥" गर्गः--"एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः । प्रसूतिश्च तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितम् ॥२५८॥" शौनकः--"ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते । व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥ इत्थं संजायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥२५९-२६०॥" शान्तिस्तु--"तद्व्याधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् । सूर्यग्रहे सूर्यरूपं हैमं चंद्रं तु राजतम् ॥ राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः । (नागः सीसम्) त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ॥"

चित्राका पहिलो आधाभाग पुष्यका बीचमा दुइ पाद र पूर्वाषाढाका तेश्रा पाचमा वा उत्तरार्धमा पैदा भएको पुत्र क्रमैले आमा बाबु भाइ र बालकको नाश गर्दछ ।

दोष ता उत्तराको त्यो हुन्छ मासतकै दुई । पूर्वाषाढाको मासआठ पुष्यको तीनमास छ ॥
छ महातक चित्राको अश्लेषाको छ मास नौ । ठीक आठ वर्षतकै मूलको दोष हुन्छ त्यो ॥
पन्द्र महातकै हुन्छ ज्येष्ठाको दोष त्यो भने । तस्मात् त्यत्तितकै हेर्ने हुँदैन सुतको मुख ॥२४८-२५०॥

वसिष्ठको वचन छ-

अङ्गहानि व्यतीपातमा मृत्यु भो परिवेत्रिच । वैधृतिमा पितृहानि अन्धैभो नष्ट चन्द्रमा ॥
मूलमा समूल नाशिन्छ धृतिमा कुलनाश छ । विकृताङ्गर हीनाङ्ग जन्मे बालक त्यो कि वा ॥
साँझमा दुइटै यहा पर्वमा जन्मियो भने । अरिष्ट र भयै सारा दिने त्यो हुन आउँछ ॥
अगाडि पाउ फेकेर जन्मेको दाँत साथमा । मानिन्छ अशुभै तस्मात् गर्नु शान्ति ग्रहादिको २५१-२५४

गर्गको वचन छ-

कृष्ण चतुर्दशीलाइ पैले भाग छ लाउनु । शुभै छ पहिलो भाग दोश्रोमा बाबु नाश्त छ ॥
आमा नाश्तछ तेश्रोमा चौथो मातुल पर्दछ । पाचौंमा वंश छैटौंमा धन औ वंश नाश्तछ २५५-२५६

देवकीर्तिको वाक्य पनि छ-

यदि नक्षत्रमा यौटै कन्या औ पुत्र जन्मिये । भने तो बाबु नै नाश्छन् ठूलो प्रीति छ भित्रमा ॥२५७॥

गर्गको वाक्य छ—

यौटै नक्षत्रमा भाइ-भाईको पितृ-पुत्रको । भयो जन्म भने देखि यौटा मर्दछ निश्चित ॥२५८॥

शौनकको वाक्य छ—

भै सुत्केरी भने स्त्री कै ग्रहणमा चन्द्र-सुर्यको । हुनेछ रोगले पीडा हुनु भन्दा अघी ऋतु ॥
यस्तो प्रकार जसको भएको छ भने उता । चाँहैनै मर्न जानेछ यसमा छैन संशय ॥२५९-२६०॥

यसको शान्ति यस्तो छ—

आकृष्णेनाप्यायस्वस्वर्भानोरिति पूजामन्त्राः । नक्षत्रदेवतायास्तन्मन्त्रेण । "सम्पूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्भिश्चार्कसम्भवैः । चन्द्रग्रहे च पालाशैर्दूर्वाभी राहुमेव च ॥ समिद्भिर्ब्रह्मवृक्षस्य मेशाय जुहुयाद्बुधः । आज्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ॥ पंचगव्यैः पंचरत्नैः पंचपल्लवपंचपद्मवैः । जलैरोषधिकल्कैश्च अभिषेकं समाचरेत् ॥ मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापो हिष्ठादिभिस्त्रिभिः । इमं मे गंगे पुरतस्त्वायामिति मन्त्रकैः ॥ यजमानस्ततो दद्याद्भक्त्या प्रतिकृतित्रयम् ॥२६१-२७०॥" मात्स्ये-"अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा । विकृतप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवकास्तथा ॥ अमानुषा अमुण्डाश्च अज्ञातव्यंजनास्तथा । हीनांगा अधिकांगाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः॥ पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशस्तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्दिशेत् ॥ निर्वासयेत्तां नगरात्ततः शान्तिं समाचरेत् ॥२७१-२७४॥" विष्णुधर्मोत्तरे "उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते च शिशोर्द्विजाः । दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ॥ द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमे तथा । यदा दन्ताश्च जायन्ते मासे चैव महद्भयम् ॥ मातरं पितरं वाथ खादेदात्मानमेव च ॥२७५-२७७॥" अधोर्ध्वदन्तजननशान्तिः । "गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्नापयेद्द्विज । तदभावे तु वर्मस्थं कांचने वा वरासने ॥सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा । पंचगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकामिश्च भार्गव ॥ स्नापयेदित्यन्वयः । स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् । सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥ अष्टमेऽहनि भद्रासनोपरि बालं निवेश्य । भद्रासने निवेश्यैनं मृद्भिर्मूलैः फलैस्तथा । सर्वौषधैः सर्वगन्धैः सर्वबीजैस्तथैव च ॥ स्नापयेत्पूजयेचापि वह्निं सोमं समीरणम्

नक्षत्रपतिको त्यस्तो बनाओस् मूर्ति स्वर्णको । सूर्यका ग्रहणैबीच सूर्यको सुनको हओस् ॥
चन्द्रका ग्रहणैबीच चन्द्रको चाँदिको हओस् । सीसाको राहुको मूर्ति बनाओस् त्यसमा पुनः ॥
ती तीनै मूर्तिको फेरि उहाँ स्थापन नै गरी । पूजा गरोस् तलैका यो मन्त्रले क्रमले शुभ ॥
आकृष्णेन तथा आप्यायस्व स्वर्भानु हुन् जुन । उनैका मन्त्रले पूजा गर्नु नक्षत्र-देवको ॥
आँकको समिधाद्वारा सूर्यको र पलाशले । चन्द्रको अनि दूबोले राहुको गर्नु पूजन ॥
समिधाहरुले फेरि पिप्पलैका सुधी नर । गरोस् नक्षत्रस्वामीको हवनै विधिपूर्वक ॥
पवित्र घिउले त्यस्तै शुद्ध ती चरुले पनि । तिलले विधि साथैमा गरोस् होम स्वयम् अनि ॥
पञ्चगव्य पञ्चरत्न पञ्चपल्लव पञ्चत्वक् । औषधि-जल-कल्कैले अभिषेक गरोस् अनि ॥
द्वारा वरुणको मन्त्र आपोहिष्ठादि तीन र । इमं मे गंगे र तत्वायामिले हुन्छ काम त्यो ॥
यजमान अनी ठूलो श्रद्धा भक्ति लिईकन । ती तीनै मूर्तिको दान गरोस् नै विधिपूर्वक ॥२६१-२७०॥

मत्स्यपुराणको वचन छ—

वेला नाघेर सुत्केरी हुने, वेला न भैकन । जन्माउने विकारैका जोडा सन्ताननै पनि ॥
अमानुष बिना शिर्का न पुगेका ति अङ्गका । अङ्ग नै हीनका त्यस्तै ज्यादा अङ्ग हुने तथा ॥
पशु पक्षी तथा सर्प घिस्रिने जन्तु ठीकका । जन्माउछे कुनै नारी भने त्यो देश नष्ट भो ॥
त्यसकै साथमा फेरि नष्ट भो कुल त्यो पनि । निकालोस् देशबाटै त्यो स्त्री गरोस् शान्तिनै अनि॥२७१-२७४॥

विष्णुधर्मोत्तरमा लेखेको छ—

पहिले माथिमा दाँत निस्कन्छन् शिशुको जुन । जन्म्यो जो दाँतकै साथ यद्वा भार्गवसत्तम ! ॥
दोश्रो तेश्रो तथा चौथो मासमा दाँत निक्लिए । भय अत्यन्त नै ठूलो हुन आउँछ वास्तव ॥
आफ्ना माता-पितालाई शिशु त्यो नष्ट गर्दछ । अथवा आफुनै साक्षात् हुन आउँछ नष्ट नै ॥२७५-२७७॥

अब माथिबाट दाँत निस्किएको शान्ति भन्दछन् ।

पर्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवं च केशवम् ॥ एतेषामेव जुहुयात् घृतमग्नौ यथाविधि । ब्राह्मणानां तु दातव्या ततः सम्भृज्य दक्षिणा ॥ अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देयात्र दक्षिणा । कांचनं रजतं माश्च शुवं वा घनमेव च ॥ दन्तानामष्टमे मासि षष्ठे मासि ततः पुनः । दन्ता यस्य च जायन्ते माता वा म्रियते पिता ॥ बालको म्रियते तत्र स्वयमेव न संशयः । दधिचौद्रघृताक्तानामश्वत्थस-मिधां तथा ॥ जुहुयादष्टोत्तरशतं समन्त्रेण तु मन्त्रवित् । धेनुं च दक्षिणां दद्यात्ततः सम्यवते सुखम् ॥२७८-२८८॥" ज्योतिर्निबन्धे तु अष्टमः शुभ इत्युक्तम् । अष्टमादिषु दन्तोत्थानं शुभावहमित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वा नवमासादिग्रहणम् । ब्रह्मयामले—"प्रथमं दन्तनिर्मु-क्तिरूर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् । क्लेश य मातुलस्येह तदा प्रोक्ता महर्षिभिः ॥ सौवर्णे राजतं वापि ताम्रकांस्यमयं तु वा । दध्योदनेन सम्पूर्णम् पात्रं दद्याच्छिशोः करे ॥" "समन्त्रं भाजनं दत्त्वा स पश्येन्मातुलः शिशुम् । सालङ्कारं सवस्त्रं च शिशुमालिंग्य सादरम् ॥२-६-२६०॥" तत्र मन्त्रः—"रक्ष मां भागिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् । गृहीत्वा भाजनं सान्नं प्रसन्नो भव मे सदा ॥ निर्विघ्नं कुरु कन्याणं निर्विघ्नां च स्वमातरम् । मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सह ॥ एवं कृते विधाने तु विघ्नः कोपि न जायते ॥२६१-२९३॥" इति । अथ त्रिकशान्तिः शान्तिसर्वस्वे-"सुतत्रये सुता चेत्स्यात्ततत्रये वा सुतो यदि । मातापित्रोः कुलस्यापि तदानिष्टं

राखेर शिशुलाई त्यो डुङ्गामा हात्तिमा कि वा । अथवा सुनकै कोही राखी आसनबीचमा ॥
सारा औषधि औ गन्ध बीजले फल-पुष्पले । पञ्चगव्य तथा रत्न-माटोले नै नुहाउनु ॥
ब्रह्माकन पुजोस् फेरि विशुद्धै स्थालिपाकले । अनि सात दिनै सम्म गराओस् विप्रभोजन ॥
राखी भद्रासनैबीच आठौं दिन भए पछि । माटोले फल-मूलैले औषधि-गन्धले सब ॥
बीजले पनि सम्पूर्ण गराओस् स्नान-पूजन । अनि होम गरोस् विद्वान् अग्निमा विधिजीकन ॥
पवनै अग्नि औ सोम प्रसिद्ध सब पर्वत । देवका देव ती साक्षात् विष्णुमा दिनु आहुति ॥
गरी अनि पुजा रात्रो विप्रमा दक्षिणा दिनु । गर्नु दान-सुनै-चाँदि-पृथ्वी-गाइ-धनादिको ॥
यदि बालकका दाँत आठौं-छैटौं कि मासमा । निस्किए ता पिता मर्छ माता वा मर्छ आफु कि ॥
अश्वत्थ समिधाद्वारा दही-मह-घृतादिले । लगाइ सिञ्चन होमै नै गराओस् त्यो विधिज्ञले ॥
ती मन्त्र साथका शुद्ध पल्ट एकसए तक । दिनु आहुति ता आठैं सायमा विधिपूर्वक ॥
देओस् तिनकनै फेरि गाई औ दक्षिणा पनि । गरे देखि यसो त्यस्ले सुख पाउँछ वास्तव॥२७८-२८८॥

ज्योतिर्निबन्धमा त अष्टम महिना शुभ कहिएको छ । अथवा आठौं छ आदिमा जसको यस्ता महिनामा दाँत निस्कनु शुभ छ । यहाँ (अष्टम आदौ येषु) यो अतद्गुण संविज्ञान बहुव्रीहिले नवौं आदि महिनाको ग्रहण गरिएको छ । ब्रह्मयामलमा त यस्तो कहिएको छ—

जुन बालकको माथि पहिले दाँत निस्किए । मामामा त्यसको हुन्छ क्लेश अत्यन्त नै तब ॥
महर्षिहरूले शान्ति कहियो त्यसमा यही । काँसो सुवर्ण-चाँदीको ताँबाको पात्र बीचमा ॥
दही र भात राखेर मामा भानिजको निज । राखोस हातमा हालोस् अगाँलो गहना दिई ॥२८६-२१०॥

यहाँ यस्तो मन्त्र लेखेको छ—

मेरो कुल तथा मेरै रक्षा नै गर भानिज ! । लिई यो अन्नको भाँडो खुश होउ तिमी अब ॥
मलाई जननीलाई गर निर्विघ्न श्रेय नै । घेरै सम्म तिमी बाँच अधिष्ठान गरी ममा ॥
यस्तो विधान गर्नाले माथिका रीतले सब । त्यस्तो परे पनी केही विघ्न पर्दैन वास्तव ॥२६१-२६३॥

महद्भवेत् ॥ ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं वा सुमहद्भवेत् । तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः । यातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने । आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशेंद्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः । पूजयेद्धान्यराशिस्थाः कलशोपरि शक्तितः ॥ पंचमे कलशे रुद्रं पूजयेद्रुद्रसंख्यया । रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्तिसूक्तानि सर्वशः ॥ आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् । अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा ॥ देवताभ्यश्चतुर्थ्यन्तान्नादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् । ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यत इन्द्र भयामहे ॥ ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः । अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥ हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः । आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत् ॥ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या दीनानाथांश्च तर्पयेत् । कृत्वैवं विधिना शान्तिं सर्वारिष्टाद्विमुच्यते ॥२९४–३०७॥"

इति गर्गसंहितोक्तत्रिकशान्तिः ।

अन्येषु मूलादिऋक्षेषु शांत्यादि प्रयोगपारिजाते शांतिरत्ने च ज्ञेयम् । मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—"रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः । रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः ॥ पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः । रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके ॥३०८–३०९॥" व्यासः—"सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तं

अब तीन पुत्र जन्मे पछि जन्मेकी कन्याको वा तीन कन्या जन्मे पछि जन्मेका पुत्रको शान्ति मन्दछन—

तीनोटा पुत्र जन्मेर पुत्री जन्मी भने पनि । तिनोटा पुत्रि जन्मेर पुत्र जन्म्यो भने पनि ॥
कुल-माता-पिताको नै अनिष्ट हुन्छ त्यो महान । धनक्षय महान दुःख नाश भो ज्येष्ठ पुत्रको ॥
पर्‍यो भने यहाँ यस्तो शान्ति नै गर्नु पर्दछ । आफ्नो पैसा भए सम्म भेटे सरह शक्तिले ॥
जन्मिएको एघारै वा द्वादशै दिनमा शुभ । वरी आचार्य औ ऋत्विक् ग्रहको गर्नु पूजन ॥
विधिले कलशै माथि रहेका धान्य राशिमा । प्रतिमाकन स्वर्णैको ब्रह्मा-विष्णु-महेशको ॥
इन्द्रको पनि राखेर गर्नु पूजन राम्ररी । पाचौं कलशमा पुज्नु शिवमा रुद्रसूक्तले ॥
शान्तिका सूक्तले सारा ती चारै रुद्रसूक्तले । ब्रह्मादि देवतालाई पूजा गर्नु विधानले ॥
आचार्यले अनी पुज्नु ग्रहका होम पूर्वक । ब्रह्मा-विष्णु-शिवैलाई उनकै मन्त्रले सब ॥
अनि इन्द्र कनै पुज्नु यत इन्द्र भयामहे । मन्त्रले यी तिलैले र समिध् औ चरू घीउले ॥
पछि होम पनी गर्नु अष्टोत्तर सहस्र वा । सय वा तीन सौ यद्वा आहुतिले पुनः पुनः ॥
अनि स्विष्टकृतै होम गरेर विधिले सब । पूर्णाहुति गरोस् विद्वान् दिएर सबमा बलि ॥
अभिषेक गरी फेरि कुटुम्बहरूमा निज । आचार्यकन पूजेर यौटी गाइ सुनै दिनु ॥
ऋत्विक्हरू कनै सारा श्रद्धाले दक्षिणा दिनु । हेरेर घिउमा छाया शान्ति पाठ गराउनु ॥
विप्र-भोज गराएर पारेमा दीन-तृप्त ती । शान्तिका विधिले यस्तो गरे छुट्छ अरिष्ट त्यो ॥२९३-३०७॥

इति गर्ग संहितामा भनको त्रिकजननशान्ति ।

अरू मूल आदि नक्षत्रमा जन्मेकाको शान्ति आदि प्रयोग पारिजात र शान्तिरत्नमा लेखिएको छ । यसै बाट जान्नु पर्दछ । मिताक्षरामा मार्कण्डेयको वचन छ–

गर्नु रक्षण त्यो छैटौं रात्रीबीच विशेषले । बस्नु जाग्राम रात्रीमा जन्मदैमा दिनू बलि ॥
नारीले नृत्य-गीतैले नरले शस्त्र हातमा । बसून् जाग्राम रात्रीमा सूतकमा दशमी विषे ॥३०८-३०९॥

व्यासको वचन छ–

तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥ प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा । त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥३१०-३११॥" अपरार्के ब्राह्मे—"कन्याश्चतस्रो राकाद्या वातघ्नी चैव पंचमी । क्रीडनार्था च बालानां षष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥ खड्गे तु पूजनीया वै वैश्यैर्व्रात्यैर्द्विजातिभिः॥३१२॥ ३१३॥" राकानुमतिः सिनीवालीकुहूरिति चतस्रः कन्या इत्यर्थः । अथ दत्तकपुत्रपरिग्रहविधिः । पारिजाते शौनकः—"शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥ वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चांगुलीयकम् । बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥ अन्वाधानादि यत्तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् ॥" "दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः । देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ॥ अंगादंगे त्र्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि । गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः ॥ यस्त्वाहृदेत्यृचा चैव तुभ्यमग्न ऋचैकया । सोमोददादित्येताभिः प्रत्यृचं पंचभिस्तथा ॥ स्विष्टकृदादिहोमं च कृत्वा शेषं समापयेत् । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः॥ तदभावे सपिण्डो वान्यत्र तु नैव कारयेत् ॥३१४-३२२॥" मिताक्षरादौ तु व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः । न च वाङ्मात्रेण । 'व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयात्' इति वशिष्ठोक्तेः । "माता पिता वा दद्यात्तां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमःसुतः॥३२३॥इति

सूतिकागृहमा बस्ने जन्मदा नाम देव छन् । कहियो जन्ममा शुद्धि तिन्कै पूजन निम्तिमा ॥
पुत्रका जन्ममा पैलो छैटौं अनि दशौं दिन । न गरोस् सूतकै कैले यसमा छ यही क्रम ॥३१०-३११॥

अपरार्कमा ब्रह्मपुराणको वचन छ—

द्विजाति-वैश्य-व्रात्याले राका अनुमती तथा । सिनीवाली कुहू त्यस्तै चार कन्याकनै यिनै ॥
वातघ्नी पञ्चमी त्यस्तै शिशु-क्रीडार्थ निम्तिमा । यिन्लाई खड्गमा पुज्नू ती षष्ठी शिशु रक्षिणी ३१२-३१३

अब दन्तकपुत्रपरिग्रहको विधि भन्दछन् । पारिजातमा शौनकले भनेकाछन्—

म शौनक भन्छु श्रेष्ठ पुत्रसंग्रहको विधि । मनुष्य अपुतो यद्वा मरेको पुत्र मानिस ॥
उपवास गरोस् पैले पुत्रका प्राप्ति निम्तिमा । देओस बालकको निम्ति पगडी वस्त्र कुण्डल ॥
तथा अँगुठी इत्यादि बन्धुलाइ विशेषले । ब्राह्मणैहरूलाई ती गराओस् शुद्ध भोजन ॥
अन्वाधानै देखि लिई आज्योत्पवन सम्म त होमी गै पास दाताको गरोस् याचन पुत्रको ॥
दिनै समर्थ दाता त्यो यो 'ये यज्ञेना मन्त्रले' जुन छन् थरका पाँच देओस् त्यो याचकैकन ॥
मन्त्रले यो देवस्य त्वा पढेरै हातमा लिई । अंगात् अंगात्, ऋचा पढ्दै शिशुको मस्तकै सुँघोस् ॥
विधिले चरू होमेर घरमा ल्याइ त्यस्पछि । यस्त्वा हृदा यो ऋचाले तुभ्यमग्ने ! पढी सब ॥
ऋचाले पनि यो यौटा सोमोददत आदि यी । ऋचाले पनि पाँचौटै स्विष्टकृत गरी होम् सकोस ॥
पुत्रलाइ सपिण्डैका विप्रले लिनु वेस छ । असपिण्ड न मिल्दामा न लेओस् अरूको सुत ॥३१४-३२२॥

मिताक्षरामा त व्याहृतिहरूले घिउको होम गर्नु भनेको छ । त्यो पुत्र होमको पछि बाट जल लिई संकल्प पूर्वक दिनु न कि खालि वाक्यले किन भने ? वसिष्ठले भनेका छन् कि—व्याहृतिहरूले होम गरेर पुत्र ग्रहण गरोस् । मनुको वचन पनि छ—

दिएको सुत, आपद्मा जलले पितृ-मातृले । सजातीय भनी जान्नु मान्नु नै पात्र प्रीतिको ॥३२३॥

त्यहीं वसिष्ठको वचन छ । जसको यौटै छोरो छ त्यसलाइ दिनु हुँदैन न ता त्यसलाइ कसैले लिनु नै हुन्छ । पतिको आज्ञा विना पत्नीले पुत्र दिनु र लिनु पनि हुन्न अधिकारै छैन । यो कुरो पति भएमा मात्रै लाग्ने हो । न भए यो वत्स र व्यासका वचनको विरोध हुन्छ कि पिता वा माता जसलाइ दिन्छन् त्यो दत्तकपुत्र कहिन्छ । यस वचनमा दान शब्द प्रतिग्रहको पनि उपलक्षण छ । जो रुद्र धरले

मनूक्तेः । तत्रैव वशिष्ठः —'नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा न स्त्रीपुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इति । इदं च मर्तृसत्त्वे । अन्यथा–'दद्यान्माता पिता वापि स पुत्रो दत्तिमः स्मृतः' इति वत्सव्यासवचो विरोधः स्यात् । दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्र-प्रतिग्रहांगत्वात् व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् । तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तम् । वाचस्पतिश्चैवमाह । तन्न । भर्तृनुज्ञया स्त्रिया अपि प्रतिग्रहोक्तेः । यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्ववददृष्टरूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तम् स्त्रियाश्च होमाकरणेऽपि व्रतादिवद्द्विजद्वारा होमादि कारयेदिति हरिनाथादयः । सम्बन्धतत्त्वेप्येवम् । एवं शूद्रस्यापि स्त्रीशूद्राश्च सधर्मेण इति स्मृतेः । अत एव शूद्रकर्तृको होमो विप्रद्वारैव पराशरोक्तः —"दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः । ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥३२४॥ अत्र माधवाचार्यः —"यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्ध्ये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः । शूद्रस्तु होमफलं लभेतैवेति व्याचचक्षे ।" दत्तके विशेषः कालिकापुराणे —"पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । अचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पंचवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥ पञ्चमोर्ध्वं स्वदानेच्छोरेव दानं तु नान्यथा ॥३२५-३२८॥" विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युर्निच्छवः ॥ दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु योजयेत् ॥३२९॥" इति हेमा-

---

द्रि विवेकमा यस्तो भनेका छन कि मन्त्र सहितको होम पुत्र लिनाको अङ्ग हो । व्याहृति आदि मन्त्र पढ्नामा स्त्री र शूद्रको अधिकार छैन । तिनको दत्तक पुत्र नै हुदैन । वाचस्पतिले पनि यस्तै भनेकाछन् । त्यो पनि ठीक होइन । किन कि ? पतिका आज्ञाले स्त्रीको पनि प्रतिग्रह कहिएको छ । यदि मेधातिथिले भार्यात्वकै समान अदृष्टरूप दत्तकत्व होम साध्य कहिएको छ । यस हालत स्त्रीको होम असम्भव छ । तापनि स्त्री व्रत आदिकै समान ब्राह्मणद्वारा होम आदि गराऊन् । यसो हरिनाथ आदि भन्दछन् । सम्बन्धतत्त्वमा पनि यस्तो नै लेखेको छ । यस्तै प्रकार शूद्रका बारेमा पनि सम्झनु पर्दछ । किन कि-स्त्री र शूद्र यौटै धर्म भएका हुन्छन् भन्ने स्मृति छ । यसै कारण शूद्रले पनि ब्राह्मणद्वारा नै होम गराउनु भन्ने लेखिएको छ भनी पराशर भन्दछन्-

शूद्रको हवि होम्ने छ दक्षिणा निम्ति विप्रजो । हुन्छ त्यो ब्राह्मण शूद्र शूद्र ता ब्राह्मणै भयो ॥३२४॥

यसमा माधवाचार्य पनि भन्दछन् जो ब्राह्मण शूद्रको दक्षिणा लिएर शूद्रका हविलाइ शान्ति पुष्टि आदिका निमित्त वेदका मन्त्रादिले हवन गर्दछ त्यो ब्राह्मणकै दोष हो । शूद्रलाइ ता होमको फल मिली हाल्दछ । दत्तकमा विशेष कालिका पुराणमा लेखेको छ-

पिताका गोत्रले राजा ! भो संस्कार् जुन पुत्रको । मुण्डनै सम्म त्यो हुन्न अरुको पुत्र ता कसै ॥
उस्को मुण्डन-संस्कार गरियो आफ्नु गोत्रले । दत्तकै पुत्र हुन्छन् ती नत्र ता दास नै भए ॥
पाँच वर्ष पछाडीका हुन्छन् दत्तक पुत्र ती । पुत्रली वर्ष पाँचैको पुत्रेष्टि पहिले गरोस् ॥
पाँचवर्ष पछाडी ता तिनै नै दिन सक्तछन् । अस्लाइ दिन इच्छा छ सक्तै नत्र अरू ता दिन ॥३२५-३२८॥

किन भने ? हेमाद्रि र माधवमा व्यास र दक्षका यी वचन छन् कि-

हुन्न बिना स्वइच्छाले बेच्नु औ दिनु यी दुवै । तस्मात् स्त्री पुत्र सर्वस्व आफुनै दिन सक्तछन् ॥३२९॥

याज्ञवल्क्यले पनि यसो भन्दछन्-

द्रिप्राधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् । यच्च याज्ञवल्क्यः —'स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते ॥३३०॥" इति तदूर्ध्वं स्वदानानिच्छुसंस्कृतपुत्रपरम् । तेन सर्वस्वदानेच्छुदारपुत्रदानं सिद्धम् ।

"योहिहिग्रभापारणः सुशेवोन्योदर्यो मनसामन्तवाउ" इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः सोऽप्यौरसातिशयार्थः । अन्यथा शुनःशेफादिप्रतिग्रहश्रौतलिंगविरोधापत्तेः । 'उपेयां तव पुत्रताम्' इत्युक्तेः । इदं च श्रौतलिंगं स्वयं दत्तक्रीतपरम् । न दत्तकपरम् । द्वादशविधपुत्रमध्ये —'दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः।' 'क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः' इति याज्ञवल्क्येन तयोर्दत्तकाद्भेदोक्तेः । तयोश्च 'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः' इति कलौ निषेधात् । तेन संस्कारोत्तरं दत्तको न भवत्येवेति सिद्धम् । यत्तु विश्वजिदधिकरणे षष्ठे तत्र पुत्रादीनां ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात्पुत्रत्वेन दानमाशंक्य निराकृतम् । जन्यपुंस्त्वस्य दाने तत्रानिष्पत्तेः । दासत्वेन दानं भवत्येव । पुत्रस्वत्वाभावं वदन् पुत्रक्रयविक्रयादिशुनःशेफविक्रयादिश्रौतलिंगाद्दासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगान्मूर्ख एव । "पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः । कथं तयोर्विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥सदृशस्त्रीप्रजातानां पुत्राणामविशेषतः । न मातृतो ज्येष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते॥३३१–३३२॥" तेन कनिष्ठायां पूर्वं जात एव ज्येष्ठः । न ज्येष्ठायां पश्चाज्जात इत्यर्थः । स एव श्राद्धाधिकारी । अथ यमयोः संस्कारक्रमार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते । मनुः—"जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥३३३–३३४॥" देवलः—"यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं

आफ्ना कुटुम्बको सारा भईकन प्रसन्नता । देओस् स्त्री-पुत्र इत्यादि छोडीकन मजै सँग ॥३३०॥

यो वचन त्यो पुत्रकै विषयको हो जो आफ्नु दान चाँह दैन । तथा जसको संस्कार भई सकेको छ । यस बाट सर्वस्वदान गर्न इच्छा हुनेहरूलाई स्त्री-पुत्रादिको दान सिद्ध छ ।

यो 'हिहिग्रभापारण सुशेवोन्योदर्यो मनसा मन्तवाउ' इति यस श्रुतिमा दत्तकपुत्रको निषेध छ त्यो औरस पुत्रका उत्तमताकै निमित्तमा हो । न भए शुनः शेफ आदिका ग्रहणमा जो वेदको प्रमाण छ त्यसको विरोध भै जानेछ । किन भने ? वेदमा यस्तो भनेको छ कि–म तेरो छोरो हुँ यो वेदको प्रमाण पनि स्वयम् दत्त र क्रीतकै विषयमा सम्झनु पर्दछ न कि अरूका विषयमा । किन भने ? याज्ञवल्क्यले ती दुवैलाई बाह्रै प्रकारका पुत्रहरू बाट भिन्नै सम्झिएका छन् । जसले आफ्नु आत्मा स्वयम् दिएको छ त्यो स्वयम् दत्त र जसलाइ बाबु-आमाले बेचेको छ त्यो क्रीत यी दुवैको कलियुगमा यस वचनले निषेध छ कि दत्तक र औरस देखि भिन्न कलियुगमा पुत्र हुनै सक्तैनन् । जो विश्वजित्का छैटौं अधिकरणमा पुत्रहरूलाइ पनि ज्ञाति हुनाले स्वशब्दको वाच्यता छ यस बाट पुत्रलाइ दिनाको आशंका गरेर निराकरण गरिएको छ किन भने ? त्यसमा जन्यपुंस्त्वको दानको सिद्धि छैन । दासरूपले दान हुन सक्त छ । पुत्रमा स्वस्वको अभावभन्नु र पुत्रका क्रय विक्रय आदि र शुनः शेफ्का क्रय विक्रय आदि श्रुतिका लिङ्गले दास र क्रय विक्रय आदि व्यवहारको अयोग छ । यसर्थ त्यो मूर्ख हो ।

जेठीमा पुत्र कान्छो भो कान्छामा ज्येष्ठ भो सुत । शंका भए विभागैमा तिनको कसरी भयो ॥
जन्मेका सदृश स्त्रीमा पुत्रताको विशेष क्यै । न हुँदा मातृमा हुन्छ जन्मैले ज्येष्ठता रह्यो ॥३३१-३३२॥

त्यस कारण कान्छीमा पैले जन्मेको छ भने त्यही नै जेठो हुन्छ न कि जेठीमा पैले जन्मिएको । श्राद्धमा पनि त्यही जेठो नै अधिकारी छ । अब जुम्ल्याहा जन्मेकाको संस्कारक नियमका निम्ती जेठो र कान्छो पनी कहन्छन् । त्यसमा मनुको वचन छ–

भन्दछन जन्मले जेठो मनुष्यकन वास्तव । सब्रह्मण्यमा पनी भन्छन बोलाउनु त जन्मले ॥
जुम्ल्याहाहरूको गर्भमा पनी त विशेषले । जेठो भन्छन् त्यसैलाई जसको जन्म भो अघि ॥३३३-३३४॥

मुखम् । संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥३३५॥" भागवते तु—'द्वौ तदा भवतो गर्भौ स्मृतिवेशविपर्ययात् ॥३३६॥" इत्युक्तेः पश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम् । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । पूर्वमेव तु युक्तम् गर्भाष्टमे इत्यादौ विशेषनिर्देशे एव गर्भग्रहणं नान्यत्र । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ।

अथ सूतिकास्नानम् । ज्यौतिषे—"करेन्द्रभाग्यानिलवासवांत्यमैत्रेन्द्वाश्विध्रुवमेहि पुंसाम् । तिथावरिक्ते शुभमामनन्ति प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥ अथ नामकर्म । मदनरत्ने बृहस्पतिः—"द्वादशे दशमे वापि जन्मतोऽपि त्रयोदशे । षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात् ॥३३७-३३८॥" याज्ञवल्क्यः—'अहन्येकादशे नाम ।' हेमाद्रौ भविष्ये—"नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां मासि केचन । अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥३३९॥"

दशम्यामतीतायामिति ज्ञेयम्, आशौचापगमे नामधेयमिति विष्णूक्तेः । गृह्यपरिशिष्टेऽपि—'जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम् ।' व्युष्टेऽतीते । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—'अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् ॥३४०॥" श्रीधरः—"मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युतप्राजेशाश्विशशांकपौष्णदिनकृत् पुष्येषु राशौ स्थिरे । छिद्रां पंचदशीं विहाय नवमीं शुद्धेऽष्टमे भार्गवज्ञाचार्यामृतपादनामदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोः ॥" मनुः—"शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयु-

---

देवलको वचन पनि छ—

जुम्ल्याहा जन्मिएकामा जसको मुख बाबुले । पहिले देख्छ त्यै जेठो मानिइन्छ छ यही क्रम ॥३३५॥

भागवतमा त यस्तो लेखेको छ—

वेलामा वीर्य सेंचने त्यो जसै दुइ प्रकारको । वीर्य हुन्छ तबै हुन्छ जुम्ल्याहा शिशु जन्म त्यो ॥३३६॥

अर्थात् जो गर्भमा पहिले जान्छ त्यो पछाडि र जो पछाडि जान्छ त्यो पहिले पैदा हुन्छ । यसर्थ पछाडि जन्मेकोलाई नै जेठो भनिएको हो । यसमा देशाचारले व्यवस्था जान्नु पर्दछ । पहिले यस्तो कहिएको छ कि—गर्भदेखि आठौं वर्षमा व्रतबन्ध गरोस् । इत्यादि वचनमा जहाँ विशेषको निर्देश छ त्यहीं नै गर्भको ग्रहण छ न कि अन्यत्र । न भए गर्भपदै व्यर्थ हुन्छ ।

अब सुतिकास्नान भन्दछन् । जुन ज्योतिषमा लेखिएको छ । हस्ता ज्येष्ठा पूर्वाफाल्गुनी स्वाती धनिष्ठा रेवती अनुराधा मृगशिरा अश्विनी र ध्रुव नक्षत्रमा रिक्तामिश्र तिथिमा मुनिहरूले सूत्केरी स्त्रीको स्नानविधि श्रेष्ठ भनेकाछन् । अब नामकर्म भन्दछन् । मदनरत्नमा बृहस्पतिको वचन छ—

नामकर्म गरोस् विप्र दिनमा दश बाह्र वा । तीं क्षत्रिय गरून तेह्रौं दिनमा जन्म देखि ता ॥
सोरहौं अथवा बीसौं दिनमा वैश्यले गरोस् । नामकर्म गरोस् शूद्र जन्मेका तीस दिन पछि ३३७-३३८

याज्ञवल्क्यले भनेकाछन् कि जन्मे देखिको एघारौं दिनमा नामकर्म गरोस् । हेमाद्रिमा भविष्यको वचन छ—

दशौं बाह्रौं तथा तीसौं दिनमा नाम राख्नु के । भन्दछन् बुद्धिमान् अन्य अठारौं दिन भन्दछन्॥३३९॥

यहाँ दशमी बिते पछि भन्ने सम्झनु पर्दछ । किन भने ? अशौच भाकएमा नामकर्म गरोस् भनेर विष्णुले भनेको छ । गृह्य परिशिष्टमा लेखेका छ—जन्म देखि दश रात्री बिती सके पछि शय रात्रमा वा वर्ष दिनमा नामकरण गरोस् । ज्योतिर्निबन्धमा गर्गको वचन छ—

अमावास्या र सक्रान्ति भद्रा आदि पर्व्यो भने । वेला आए पनी गर्नु हुन्न त्यो नामकर्म ता ॥३४०॥

श्रीधरको वचन पनि छ कि अनुराधा पुनर्वसु मघा तीनै उत्तरा शतभिषा स्वाती धनिष्ठा श्रवण

तम् ॥३४१॥" मदनरत्ने नारदीये—"सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम्। नामपूर्वं तु मासस्य मंगलं सुसमाक्षरैः ॥३४२॥" तत्रैव गार्ग्यः—"मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता। कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ॥ उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः। योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥३४३-३४५॥" अत्र मार्गशीर्षादिश्चैत्रादिर्वा क्रम इति मदनरत्ने—"तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्संबुद्धय चैव हि। देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥ सर्वापण्यानां पण्यानां चिह्नार्थं योषितां नृणाम्। काव्यानां च कवीनां च पश्वादीनां च सर्वशः ॥ राजप्रासादवास्तूनां नामकर्म विशिष्यते ॥३४६-३४८॥" नाक्षत्रमपि नाम कार्यम्। अभिवादनीयं च समीक्षेत्। तन्मातापितरौ विद्यानामोपनयनात्' इत्याश्वलायनोक्तेः। 'कुलदेवतामासनक्षत्रसंबद्धं पिता नाम कुर्यात्' इति मदनरत्ने शंखोक्तेश्च। तच्च नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे—'दतक्षरादिकं नाम यस्मिन् विष्ण्ये यदक्षरम् ॥ ३४९ ॥" इति सुदर्शन भाष्ये तु—'रोरेममृज्येषिषु वृद्धिरादौष्ठान्त्ये च वांत्ये श्रवणाश्वयुक्षु। शेषेषु नाऽऽद्योः कपरः स्वरोत्यः खाद्योरदीर्घः सविसर्ग इष्टः" इत्युक्तम् ॥ ष्ठान्त्य इति प्रौष्ठपदेत्यत्रादौष्ठात्परे च वृद्धिः प्रौष्ठपाद इति। अन्त्यमपभरणीशब्दः श्रुतावुक्तः। तत्र श्रवणादौ च वादिवृद्धिः अपभरणश्रापभरण इत्यादि। मदनरत्ने वशिष्ठः—"जन्माहे द्वादशाहे वा दशाहे वा विशेषतः। उत्तरा रेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ॥ श्रवणादितिमैत्रं च

रोहिणी अश्विनी मृगशिरा रेवती हस्ता र पुष्य यो नक्षत्रमा तथा स्थिर संज्ञक लग्नमा छिद्रा पञ्चदशी र नवमीलाई छोडेर अष्टमस्थान शुद्ध भरमा शुक्र बुध र बृहस्पति वारमा अमृत नामक दिनमा बालकको नामकरण गरोस् मनुको वचन छ–

शर्मान्त नाम विप्रको वर्मान्तं नाम क्षत्रिको। धनले युक्त वैश्यैको होस् दासैयुक्त शुद्रको ॥३४१॥

मदनरत्नमा पनि नारदको वचन छ—

स्वकुलोचित होस् नामकर्म त्यो सूतकान्तमा। माङ्गल्याक्षरले राम्रा मासपूर्वक नाम होस् ॥३४१॥

त्यहीं गार्ग्यले भनेका छन्–

पिता बालकको नाम मास वा गुरूकै कि वा। नामले बढिया राखोस् त्यसको विधिपूर्वक ॥
जनार्दन र वैकुण्ठ चक्री कृष्ण र अच्युत। उपेन्द्र यज्ञपुरूष वासुदेव अनन्त र ॥
योगीश पुण्डरीकाक्ष तथा हरि-जगत्पति। यिनै हुन् मासका नाम अत्यन्तै पुण्यदायक ॥३४३-३४५॥

यहाँ मार्गशीर्ष वा चैत्र देखिको क्रम लिनु पर्दछ। यो कुरा मदनरत्नमा लेखिएको छ।

पहिले मासको त्यस्तो नाम सम्बोधनै गरी। देवमन्दिर औ हात्ति अश्व वृक्ष र वापि यी ॥
कूवा पत्तलका सारा वस्तुका बेचन योग्य ती। स्त्री औ पुरूषका काव्य-कविका पशु आदिका ॥
राजप्रासादका त्यस्तै घरका चिह्नका पनि। गर्नु राख्नु भनेको छ नामकर्म सुमंगल ॥३४६-३४८॥

नक्षत्र बाट पनी नाम राख्नु भनेका छन्। किन भने ? आश्वलायनले भनेका छन् कि नमस्कार गर्न योग्य नाम राखुन्। त्यस विद्याका नामलाई उपनयन आदिमा माता-पितामात्र जानून्। मदनरत्नमा शंखले भनेकाछन्—पिता कुलदेवत्य मास र नक्षत्रले युक्त नाम राखोस्। त्यो नक्षत्रको नाम यस्तो होस् जसमा नक्षत्र व पाउको पहिलो अक्षर आदिमा मिलेको होस्। यो परिशिष्टमा लेखेको छ–

जुन नक्षत्रमा जो छ अक्षरै आदिमा त्यही। राख्नु त्यो शिशुको नाम त्यसै बाट उठाउँदै ॥३४९॥

सुदर्शन भाष्यमा त यस्तो लेखिएको छ कि रोहिणी रेवती मघा मृगशिरा ज्येष्ठा र विशाखामा जन्मेका बालकको नाम यस्तो राख्नु जसका आदिमा वृद्धि होस् 'ठ र प' जु नक्षत्रमा होस् त्य पर वृद्धि

स्वातीमृगशिरस्तथा । प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि ।३५०-३५२"। अथ दोलारोहः। पारिजाते बृहस्पतिः—"दोलारोहस्तु कर्त्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा । पौडशे दिवसे वापि द्वाविंशे-दिवसेऽपि वा ॥३५३॥ ज्योतिर्निबन्धे-"करत्रये वैष्णवरेवतीषु दितिद्वये चाश्विनकध्रुवेषु । कुर्या-च्छिशूनां नृपतेश्च तद्वदांदोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥" तत्रैव—"आन्दोलाशयने पुंसां द्वादशो दिवसः शुभः । त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा । अन्यस्मिन् दिवसे चेत्स्यात्तिर्यगास्ये प्रशस्यते ॥३५४-३५५॥" अथ दुग्धपानम् । नृसिंहः—"एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शंखेन पाय-येत् । अन्नप्राशननक्षत्रे दिवसोदयरात्रिषु ॥३५६॥ अथ कर्णवेधः । मदनरत्ने वशिष्ठश्रीधरौ-मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि । मध्येनाह्नः पूर्वभागे न रात्रौ नक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्जयित्वा ॥३५७॥" अत्र जन्ममासो वर्ज्यः ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—"मासं षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे । कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्टयायुः श्रीविवृद्धये ॥३५८॥"

मदनरत्ने—"प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथ वा । द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥ ३५९ ॥" हेमाद्रौ व्यासः-कार्त्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽथ वा । कर्ण-वेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥३६०॥ श्रीधरः-"हरिहरकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्यादि-

---

होस् । भरणी श्रवण अश्विनीमा विकल्पले वृद्धि होस् तथा बाँकि नक्षत्रमा ख आदिमा जसको यस्ता आकार भिन्न स्वर परतिर अन्त्यको स्वर यस्तो होस् जस देखि परतिर ककार होस् जुन दीर्घ न होस् असमा विसर्ग होस् । जस्तो प्रौष्ठपदमा प्रौष्ठपाद अन्त्य शब्दले भरणी लिइन्छ । यस्तो श्रुतिमा लेखेको छ । मदनरत्नमा वसिष्ठको वचन छ-

जन्मदेखि लिइ बाह्रौं दशौं दिन विशेषले । त्यो नामकर्म गर्दामा उत्तरा रेवती तथा ॥
हस्ता मूल अनी पूर्व्याशतभिषा श्रवण तथा । रोहिणी मृगशिरा र अनुराधा पुनर्वसु ॥
नक्षत्र श्रेष्ठ छन् ज्यादै धनिष्ठा स्वाती यी पनि । नामकर्मादि गर्दामा लिनु पर्दछ वास्तव ३५०-३५२

अब दोलारोहण भन्दछन् । पारिजातमा बृहस्पति भन्दछन्-

दशौं बाह्रौं तथा सोह्रौं बाइसौं दिनमा शुभ । बालकैलाइ त्यो राम्रो राख्नोस् पालकिबीचमा ॥३५३॥

ज्योतिर्निबन्धमा भनेको छ कि हस्ता देखी तीन श्रवण रेवती पुनर्वसु पुष्य अश्विनी र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रमा बालकलाई यसरी राजालाई आन्दोलनमा राख्यो भने अति सुखी हुन्छन् । त्यही लेखेको छ—

गर्दा आन्दोलनै बाह्रौं दिनमा शिशुलाइ ता । बढिया हुन्छ अत्यन्त कन्यालाइ त तेह्रमा ॥
विचारै गर्नु पर्दैन यस्मा नक्षत्रको पनि । तो तिर्यङ्मुख नक्षत्रमा गरोस् अरूमा गरे ॥३५४-३५५॥

अब दुग्धपान भन्दछन् । नृसिंहको वचन छ-

एकतीसौं दिनमा श्रेष्ठ पिलाओस् शिशुमा दुद । अन्नप्राशन नक्षत्र दिनमा उदय रात्रिमा ॥३५६॥

अब कर्णवेध भन्दछन् । मदनरत्नमा वसिष्ठ र श्रीधरको वचन छ-

छैटौं सातौं आठ बाह्रौं र सोह्रौं मैह्नामा नै कान छेडोस् शिशुको ।
मध्याह्नै मा रातमा बाहेक पारोस् नक्षत्र औ छोड्नु तिथी तो युग्म ॥३५७॥

यसमा जन्ममहिना वर्ज्य छ । किन भने ? ज्योतिर्निबन्धमा गर्गको वचन छ-

कान छेड्नु शुभै हुन्छ छैटौं सातौं र अष्टम । मैह्नामा वर्ष दिनमा आयु श्री पुष्टि बढ्दछ ॥३५८॥

मदनरत्नमा लेखिएको छ—

पैलो सातौं तथा आठौं मासमा त्यो दशौं कि वा । अथवा मासमा बाह्रौं कानछेड्नु छ उत्तम ॥३५९॥

हेमाद्रिमा व्यासको वचन छ-

फाल्गुनको शुक्लपक्षमा पौष कार्तिक चैत्रमा । तथा शुभ दिनै बीच कानछेड्नु छ श्रेष्ठ नै ॥३६०॥

तिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्येषु लग्ने । शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पर्वरिक्तारहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः ॥" मदनरत्ने बृहस्पतिः—"द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी । द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥ सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः । शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाष्टांगुलात्मिका ॥३६१-३६२॥" हेमाद्रौ देवलः—"कर्णरंध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः । तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥३६३॥" शङ्खः—"अंगुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि । तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥३६४॥" अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—"सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः । कर्पूरादिकसंमिश्रं विलासाय हिताय च ॥३६५॥" मूलार्कचित्रकरतिष्यहरीन्द्रभेषु पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु । अर्केन्दजीवभृगुवोघनवासरेषु तांबूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः ॥" अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्निबन्धे यमः—"तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ।" यमः—"ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् । चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्॥३६६॥" अत्र सूर्येन्द्वोः ये कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते' इति छन्दोगपरिशिष्टात् । छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्तीति कल्पतरुः । व्यासः—"मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथममे पौष्णेनुकूले विधौ हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगमे तारासु शस्तासु च । कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरुशुक्रेष्वरिक्ते तिथौ कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने

श्रीधरको वचन छ कि भरणी आर्द्रा हस्ता चित्रा मृगशिरा रेवती पुष्य पुनर्वसु धनिष्ठा नक्षत्र र कुम्भ सिंह वृश्चिक भिन्न लग्न, चन्द्र बृहस्पति बुध र शुक्रवार, पर्व रिक्ता भिन्न तिथि र यस्तै लग्नमा कर्णवेध गरोस् तर आठौं स्थानमा कुनै पापग्रह न हुन् । मदनरत्नमा बृहस्पतिको वचन छ—

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी र त्रयोदशी । पञ्चमी द्वादशी तृतीया श्रेष्ठ छन कान छेद्नमा ॥
अष्ट-अङ्गुल सूचीले सुनको नृपको तथा । चाँदीले विप्र-वैश्यैको लोहको शूद्रको हओस् ॥३६१-३६२॥

हेमाद्रिमा देवलको वचन छ—

न छिरोस् सूर्यको छाया विप्रका कर्णछिद्रले । पुराना पुण्य नाशिन्छन् देखेमा त्यसलाइ ता ॥३६३॥

शंखको वचन पनि छ—

कानमा न हओस् छिद्र अङ्गुष्ठभरका यदि । छ भने न गरोस् श्राद्ध गर्छ ता आसुरी भयो ॥३६४॥

अब ताम्बूल भक्षण भन्दछन् । चण्डेश्वरको वचन छ—

कर्पूरादि मिलाएर विलास हित खातिर । देओस् अढाइ मासाको पान बालकलाइ त ॥३६५॥

मूल उत्तराफाल्गुनी चित्रा हस्ता श्रवण ज्येष्ठा अनुराधा रेवती मृगशिरा पुनर्वसु र धनिष्ठा यी नक्षत्रमा सूर्य चन्द्र बृहस्पति शुक्र बुधवारमा मुनिहरूले ताम्बूल भक्षणको विधि श्रेष्ठ कहिएको छ । अब निष्क्रमण भन्दछन् । ज्योतिर्निबन्धमा यमको वचन छ—तेस्रो अथवा चौथो महिनामा निष्क्रमण हुन्छ । फेरि उनकै वचन छ—

महिनामा भनी तेस्रो गराओस् सूर्यदर्शन । मैन्हा चतुर्थमा चौंहि गराओस् चन्द्रदर्शन ॥३६६॥

यसमा सूर्य र चन्द्र आदिको पूजा र उनको श्राद्ध गर्नु पर्दैन । यो छन्दोग परिशिष्टका वचनले वेदपाठीहरूका निष्क्रमणमा वृद्धि श्राद्ध छैन । कल्पतरु यसो भन्दछन् । व्यासको वचन छ कि अनुराधा पुष्य पुनर्वसु अश्विनी रेवती हस्ता ज्येष्ठा मृगशिरा यी नक्षत्रमा शुभ चन्द्रमा र श्रेष्ठ ग्रह भएमा बुध-गुरु र शुक्रवारमा रिक्ता भिन्न अरू तिथिमा कन्या कुम्भ तुला र सिंहलग्नमा जब सौम्यग्रहहरू पाइन्छन् तब बालकको निष्क्रमण गरोस् । मदनरत्नमा लेखिएको छ—अन्नप्राशनका मुहूर्तमा निष्क्रमण गरोस् । विष्णुधर्ममा भनेको छ—

सौम्यग्रहालोकिते ॥" मदनरत्ने—"अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।" विष्णुधर्मे—"दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजैः । पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥ गृहान्निष्कासयेद्गेहात् शङ्खपुष्पाहनिःस्वनैः । चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च ॥ निक्षेपार्थमिदं दद्मि ते मे रक्षन्तु सर्वदा । अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा ॥ रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः ॥१६७-३७०॥" माधवीये मार्कण्डेयः—"अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पं भाण्डानि सर्वशः । शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा । जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥३७१-३७२॥" अथोपवेशनम् । प्रयोगपारिजाते पाद्मे विष्णुधर्मे च—"पंचमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥ उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम् । प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभम् ॥ वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विज । रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वमतं शुभे ॥"

"आयुः प्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये । अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपंथिनः ॥ जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् । धारिण्यशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ॥ अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता । चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानाव्यया ह्यसि ॥ कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनु मन्यताम् ॥३७३-३८१॥" अथान्नप्राशनम् । पारिजाते नारदः—जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणान्नाशनं परम् । तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥ द्वादशे

बारमा चन्द्र-सूर्यको वासुदेव-आकाशको । दिशाका पतिका दिन्मा विप्रले गर्नु पूजन ॥
निकालोस् बालकैलाई स्वस्तिवाचन-शंखको । शब्दका साथमा आफ्ना घर बाट अनी पछि ॥
भनोस् यो चन्द्रमा सूर्य दिशा पति तथा दिशा । आकाशलाइ यो नासोरूपमा दिन्छु बालक ॥
दिन होस् रात होस् होस् अप्रमत्त प्रमत्त वा । इन्द्रादि देवता सारा रक्षियून् यसलाइ ता ॥३६७-३७०॥

माधवीयमा मार्कण्डेयको वचन छ—

अगाडि शिशुको राखी शिल्प भाँडा सबैतिर । वस्त्र शस्त्र अनी हेरोस् शिशुको सब लक्षण ॥
तिनमा जसलाई त्यो शिशुले स्पर्श गर्दछ । त्यस बालकको हुन्छ जीविका त्यसले पछि ॥३७१-३७२॥

अब भूमिमा उपवेशन भन्दछन । प्रयोगपारिजातमा पद्मपुराणको र विष्णुधर्मको वचन छ—
वसाओस् भूमिमा पाचौं मासमा बालकैकन । सबै ग्रह हुऊन् श्रेष्ठ प्रायः होस् श्रेष्ठ मङ्गल ॥
उत्तरा तीन सौम्यै र पुष्य ज्येष्ठा र रोहिणी । अश्विनी अनुराधा औ हस्ता नक्षत्र श्रेष्ठछन् ॥
वराहदेव पृथ्वीको गरोस् पूजन हे द्विज ! । रक्षा यो शिशुको देवि गरौं सब ठाँउमा ॥
रक्षा गर तिमी यस्को सब आयुः प्रमाण त्यो । हर्छन् चिरायु यस्का जो शत्रु जीवन-नाशक ॥
बति छन् धन-आरोग्य आदिका शत्रु वास्तव । चाँडै नै पारौं दग्ध तिनलाइ तिमी सब ॥
तिमी नै धर्दछयौ देवि ! प्राणीलाइ समस्त यी । कामधेनु स्वरूपैकी आमा हौ विश्वकी तिमी ॥
तिमी अजर छौ देवि ! सदा अमर छौ तथा । तिमी नै सब प्राणीले प्रणामै गर्ने योग्य छयौ ॥
छौ अधिष्ठान सम्पूर्ण प्राणीको एउटै तिमी । तिमी नै फेरि हे देवि ! छौ यौटी अविनाशिनी ॥
तस्मात् बालकलाई यो गर रक्षण अम्बिके । स्वीकार वाक्यलाइ यो गरून् ब्रह्मापनी अतः॥३७३-३८१॥

अब अन्नप्राशन भन्दछन । पारिजातमा नारदको वचन छ—
जन्मदेखि हुँदा छैटौं महिनामा अन्नप्राशन । सौरमासप्रमाणैले मानिइन्छ शुभै अति ॥

वापि षष्ठे स्यात्सौरेणान्नशनं परम् । संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥" मदनरत्ने लौगाक्षिः—'षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा' इति । शङ्खः—'संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्ध-संवत्सरे वा' इति । नारदः—"षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे । सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥ रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीमिमाम् । त्यक्त्वान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः ॥ चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चांत्यं त्रिकं विना ॥३८२-३८४॥" श्रीधरः—"आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्विचित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमिश्राः । बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥" वसिष्ठः—"बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् । शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे सीमन्तयात्रादिषु मंगलेषु ॥३८५॥" मार्कण्डेयविष्णुधर्मयोः—"ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् । भुवं दिशश्च सम्पूज्य हुत्वा वह्नौ तथा चरुम् ॥ देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्संगगतस्य च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकांचनम् ॥ मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥३८६-३८८॥" इति । अथाब्दपूर्त्तिः । व्यवहारनिर्णये—"नवांबरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् । प्रह्लादं च हनूमंतं विभीषणमथार्चयेत् ॥ स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥३८९-३९१॥" तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोऽप्युक्तः । आदित्यपुराणे—

भएन त भने त्यस्मा आठौं नौ वा दशौंविषे । बाह्रौंमा वा हुन्छ अन्नप्राशनै त्यै प्रमाणले ॥
कुनै पण्डित ता भन्छन् वर्ष पूर्ण भए पछि । अन्नप्राशन त्यो हुन्छ शिशुको शुद्ध त्यो भनी ॥३८२-३८३॥

मदनरत्नमा लौगाक्षिको वचन छ कि—छैटौं महिनामा वा दाँत जमीसके पछि अन्नप्राशन गरोस् । शंखको वचन छ—

एक वर्षमा अथवा आधा वर्षमा अन्नप्राशन गरोस् । नारदको वचन पनि छ—

नवान्नप्राशनै गर्नु सुतको छ कि आठ वा । महिनामा तथा गर्नु छोरीको पाँच-सातमा ॥
दिनक्षय तथा रिक्ता नन्दा तिथि र द्वादशी । छोडेर अष्टमी औंसी गर्नु त्यो तिथिमा अरू ॥
पछिल्ला तिथि तो पाँच छोडेरै कृष्णपक्षका । छन् वार श्रेष्ठ यी शुक्र बुध चन्द्र बृहस्पति ॥३८२-३८४॥

श्रीधरको वचन छ कि बालकका अन्नप्राशनमा पुनर्वसु विशाखा धनिष्ठा मृगशिरा हस्ता स्वाति अश्विनी चित्रा रोहिणी श्रवण शतभिषा उत्तरा रेवती र मिश्र संज्ञक नक्षत्र तथा जसको दशम स्थान शुद्ध होस् यस्तो लग्न छिद्रा र नवमीलाई छोडेर अरू तिथि सबै श्रेष्ठ छन् । वसिष्ठको वाक्य पनि छ—

राज्याभिषेकै व्रतबन्धमा र नवान्न खाँदा शिशुले पनी त्यो ।
स्वजन्म नक्षत्र छ श्रेष्ठ किन्तु हुँदैन सीमन्त विहा र श्रेय ॥३८५॥

मार्कण्डेय र विष्णुधर्ममा भनेको छ ।

गरी पूजन पृथ्वीको ब्रह्मा र शिव-सूर्यको । दिशा दिग्पति-चन्द्रको चरू होमेर अग्निमा ॥
आमाको काखमा राखी आगाडि सब देवको । सुवर्णपात्रमा खाओस् भूषितै शिशुलाइ त्यो ॥
मिलेको मह शुद्ध र दही औ घिउ साथको । खाओस् बालकमा खीर यसरी विधि साथ यो ॥३८६-३८८॥

अब अब्द पूर्ति भन्दछन् । व्यवहार निर्णयमा लेखेकोछ—

मार्कण्डेयादि दीर्घायुहरूको गर्नु पूजन । सावधान भई ध्यानै नयाँ वस्त्र धरीकन ॥
अनि दीर्घायु श्रीराम व्यास-द्रोण-कृपादि र । हनुमान् बलि प्रह्लाद ती विभीषण आदिको ॥३८९-३९१॥

"सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं यत्नात् कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥३९२-३९३॥" कृत्यचिंतामणौ—"गुडदुग्धतिलान् दद्याद्धस्ते ग्रंथौ च बंधयेत् । गुग्गुलं निंबसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकम् ॥ सम्पूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥ रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पांतजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन् मुने । चिरजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥ कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम् । मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पांतजीवन ॥ आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव । सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः । मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये ॥३९४-४००। इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे—"खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वगमौ तथा । आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥४०१॥" तत्रैव दीपिकायाम्—"कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् । अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥४०२॥" कृतान्तः शनिः । तस्य सर्वौषधिस्नानं गुरुदेवाग्निपूजनम् ॥"

वृद्धमनुः-"मृते जन्मनि संक्रांतौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥४०३॥ अत्र जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या । "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व-

आएमा वर्षिनी आफनो जन्मनक्षत्र औ तिथि । दही चामलले षष्ठी-देवीको गर्नु पूजन ॥

तिथि तत्त्वमा त यिनका नामले तिलको हवन पनि गर्नु भन्ने लेखिएको छ । आदित्य पुराणको वचन छ ।

त्यो जन्म दिनमा आफनो न्वाई मङ्गल पानिले । पूजोस् प्रयत्नले अग्नि विप्र औ गुरु देवता ॥
जन्मनक्षत्रमा आफनो गर्नु पूजन वर्षिनी । माता-पिता र ब्रह्माको महोत्सव गरी अनि ॥३९२-३९३॥

कृत्यचिन्तामणिमा लेखेकोछ ।

त्यो जन्म दिनमा दान गरी दूध गुडै तिल । हातमा वर्षको गाँठो बाँधोस् त्यो मर्त्य वास्तव ॥
गुग्गुलै निंब सिद्धार्थ दूर्वा गोरोचनादिले । पूजी सूर्य गणेशादि ऋषिको प्रार्थना गरोस् ॥
चिरंजीवी तपाईं झैं म पनी हूँ महामुने ! । हे मार्कण्डेय ! महूँ युक्त लक्ष्मी-र धन-रूपले ॥
सातौं कल्पसकै बाँच्ने प्रभुमा छ नमोनमः । आयु-आरोग्य-सिध्यर्थ खुशी हौ भगवन् मुने ! ॥
हुनु हुन्छ तपाईं जो चिरंजीवी त्यही सरि । मलाइ पनि पानोंस् हे मुनिशार्दूल हे द्विज ! ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ! । आयु आरोग्यकै सिद्धि निम्तिमा वर द्यौ अब ॥

आधा अँजुलि सम्मैको मिसेको गुड़ औ तिल ।
आयु वृध्यर्थ यो दूध म प्युँछु पाइ त्यै वर ॥३९४-४००॥

यो मन्त्र पढेर त्यो दूध पिओस् । तिथितत्त्वमा स्कन्दपुराणको वचन छ—

त्यो वर्षगाँठमा आफनो नख-केशादिकर्तन । छोडोस कलह औ हिंसा मार्ग माँस र मैथुन ॥४०१॥

त्यहीं दीपिकामा लेखेको छ—

शनि-मङ्गल बारैमा छ जस्को जन्मको तिथि । छैन ता श्रेष्ठ नक्षत्र विघ्न पर्छ पदैपद ॥४०२॥

त्यसले सर्वौषधिले स्नान गर्नु पर्दछ र गुरु देवता अग्निको पूजन गर्नु पर्दछ वृद्धमनुको । वचन छ--

न न्वाओस् पानिले तातो जन्म संक्रान्ति श्राद्ध र । अस्पृश्यस्पर्श-जन्मैमा मृत्युका दिनमा पनि ॥४०३॥

यसमा जन्मको तिथि उदयकै लिनु पर्दछ । किन भने कृत्यतत्त्वार्णवमा लेखेकोछ कि:-

तीथिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥४०४॥" इति कृत्यतत्त्वार्णवे वचनात्। विशेषो मत्कृतशूद्रधर्मे ज्ञेयः। अथ कटिसूत्रम्। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे-"मतिसंवत्सरांतर्वे वक्ष्ये नृणां विधिं परम्। दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम्॥ बध्नीयात्कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनम्। दूर्वाकुरैरथाज्येन चरुणा च पिनाकिनम्॥ आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥४०५-४०७॥" अथ चौलम्। प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः—"जाताधिकाराज्जन्मादि तृतीयेऽब्दे तु चौलकम्। आद्येऽब्दे कुर्वते केचित् पंचमेऽब्दे द्वितीयके॥४०८॥" उपवीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः।" बृहस्पतिः-"तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः। पंचमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समम् ॥४०९॥" तत्रैव नारद-"जन्मतस्तु तृतीयेऽब्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः। पञ्चमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत्॥ अधमं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेऽपि वा ॥४१०-४११॥" इति। पारिजाते बृहस्पतिः—"उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके। शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत्॥ अशुभोत्यत्रिभागः स्यात् कृष्णपक्षे त्रिधा कृते ॥४१२-४१३॥" तत्रैव वसिष्ठः-"द्वित्रिपंचमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च। दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं चौरं विजानता ॥४१४॥" नृसिंहीये—"षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी। द्वादशी दर्शपूर्णे द्वे प्रतिपच्चैव निंदिताः ॥४१५॥" वसिष्ठः—"रवेरंगारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि। निंदिता दिवसा चौरे शेषाः कार्यकराः

पार्वती सप्तमी वर्षवृद्धि त्यस्तै युगादि यी। लिनु सूर्योदयैका नै चाहिन्न तिथि योग ता ॥४०४॥

यसमा विशेष मैले बनाएको शूद्र धर्ममा हेर्नु। अब कटिसूत्रधारण भन्दछन्। प्रयोग पारिजातमा ब्रह्मपुराणको वचन छ।

अन्त्यनक्षत्रमा वर्ष-वर्षको ती मनुष्यको। विधान श्रेष्ठ अत्यन्त देखाएर म भन्दछु॥
सुवर्ण-गाइ-पृथ्वीको गरी दान यथाविधि। कटिसूत्रकनै बाँधोस् बनेको सुन आदिले॥
होमोस् पैछि नयाँ वस्त्र दूर्वांकुर घृतै चरू। शिवमा आयु प्राप्त्यर्थ तर्प्याई पितृ-देवता ॥४०५-४०७॥

अब मुण्डन भन्दछन्। प्रयोगपारिजातमा षड्गुरुशिष्यको वचन छ—

हुन्छ मुण्डन वर्षमा तेश्रो नै जन्मदेखिको। पैज्ञो दोश्रो तथा पाँचौ गर्दछन् वर्षमा कुनै ॥४०८॥

फेरि कुनै व्रतबन्धै सँग गर्दछन्। यी सब विकल्प कुलधर्मले जान्नु पर्दछ। बृहस्पतिको वचन छ-

मुण्डनै पुत्र-पुत्रीको जन्मै देखि विशेषले। तेश्रो पाँचौ तथा सातौं वर्षमा हुन्छ वा सम ॥४०९॥

त्यही नै नारदको वचन छ-

वर्षमा जन्मले तेश्री मान्दछन् श्रेष्ठ पण्डित। त्यो जन्म देखिको पाचौं-सातौंमा हुन्छ मध्यम॥
गर्भदेखि नवौं त्यस्तै एघारौं वर्षमा भने। हुन्छ मुण्डनकर्म त्यो अत्यन्त अधमै पनि ॥४१०-४११॥

पारिजातमा बृहस्पतिको वचन छ-

उत्तरायण हुन् सूर्य सौम्यगोल विशेष होस्। शुभै छ शुक्लपक्षमा कृष्णमा अशुभै छ त्यो॥
त्यो कृष्णपक्षको फेरि परन्तु त्यसमा पनि। तीन भाग गरेमा त पछिल्लो अशुभै छ त्यो ॥४१२-४१३॥

त्यहीं वसिष्ठको वचन छ—

चौरकर्म गरून् विद्वान् द्वि-तृतीया र पञ्चमी। एकादशी सप्तमीमा त्रयोदशी दशमी महाँ ॥४१४॥

नृसिंहपुराणमा भनेको छ-

षष्ठी अष्टमी चौथी र नवमी औ चतुर्दशी। द्वादशी पूर्णिमा औंसी प्रतिपद् छन् यि निन्दित ॥४१५॥

वसिष्ठको वचन छ-

शुभाः ॥४१६॥" ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः–"पापग्रहाणां वारादौ विप्राणां शुभदं रवेः। क्षत्रियाणां क्षमासूनोर्विट्शूद्राणां शनौ शुभम् ॥ हस्ताश्विविष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम्। सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नवतारकाः ॥ त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणीं वारुणं तथा। क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥ निधने जन्मनक्षत्रे वैनसे चन्द्रमाष्टमे। विपत्करे वधे क्षौरं प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ॥४१७-४२१॥" अत्र लग्ने शुद्धिरन्ये च योगाः ज्योतिर्निबन्धतो ज्ञेयाः। अन्ये च विशेषाः श्मश्रुकर्मनिर्णये वक्ष्यन्ते। एतच्च शिशोर्मातरि गर्भिण्यां न कार्यम्। तदाह ज्योतिर्निबंधे मदनरत्ने च बृद्धगार्ग्यः––"पुत्रचूडाकृतौ माता यदि सा गर्भिणी भवेत्। शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात् क्षौरं विवर्जयेत् ॥४२२॥" अस्यापवादमाह तत्रैव नारदः––"सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत्। पञ्चाब्दात्प्रागथोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥" "यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं यदि। सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥४२३-४२४॥ बृहस्पतिः––"गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत्। व्रताभिषेकेऽप्येवं स्यात् कालो वेदव्रतेष्वपि ॥ ४२५॥" गर्भिण्यामपि पंचमासपर्यंतं न दोष इत्युक्तं मुहूर्तदीपिकायां गार्ग्येण–'पंचमासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युः' इति। मदनरत्ने बृहस्पतिः––"पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि सा भवेत्। विपद्यते गुरुस्तत्र दम्पती शिशुरेव च ॥ गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु। पंचमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥४२६-४२७॥" गर्गः—"जन्मस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत्। दोषनिर्गमनात्पश्चात्

छन् क्षौरकर्ममा यत्ति दिन निन्दित नै अति। शनि मङ्गल–सूर्यैका शेष छन् अरु ता शुभ ॥४१६॥

ज्योतिर्निबन्धमा बृहस्पतिको वचन छः–

ती पापग्रहका दिन्मा विप्रको सूर्यवार र। शनि ता वैश्य-शूद्रैको भौम क्षत्रियको शुभ ॥
धनिष्ठा रेवती पुष्य हस्ता श्रवण अश्विनी। पुनर्वसु सौम्य-चित्रा छन नौ उत्तम क्षौरमा ॥
ती तीन उत्तरा स्वाती शतभिषा र रोहिणी। त्यो नयाँ क्षौरमा यत्ति कहिन्छन् मध्यमै भनी ॥
बाँकी ती बाह्र नक्षत्र निन्द्य छन् क्षौरकर्ममा। जन्मनक्षत्रमा क्षौर गर्दामा हुन्छ मृत्यु नै ॥
अष्टमै चन्द्रमा पर्दा नासिका नाश हुन्छ र। विपत्–प्रत्यरि गर्दा मा मरणै हुन्छ यी त्यजोस् ॥४१७-४२१॥

यसमा लग्नको शुद्धि र अरु योग ज्योतिषिहरु बाटै जान्नु पर्दछ। अरू विशेष श्मश्रुकर्मका निर्णयमा कहिनेछन्। जुन बालककी आमा गर्भिणी छ त्यस बालकको मुण्डन न गरोस्। त्यै कुरा ज्योतिर्निबन्ध र मदनरत्नमा वृद्ध गार्ग्यले भनेका छन् कि–

भै भने गर्भिणी आमा पुत्रको क्षौरकर्ममा। शिशु त्यो शस्त्रले मर्छ न गरोस् क्षौर त्यो अतः ॥४२२॥

यसको अपवाद त्यही नै नारदका वचनले भनेको छ––

पाँच वर्ष अघी माता गर्भिणी छ भने यदि। न गरोस् कर्म चूडा त्यो पाँच वर्ष पछी गरोस् ॥
परेमा गर्भमा आपद् मरे बालक नै यदि। यज्ञोपवीतको साथ गरोस् त्यो दोष हुन्न क्यै ॥४२३-४२४॥

बृहस्पतिको वचन छः।

गर्भिणी शिशुकी आमा न गरोस् छत मुण्डन। व्रताभिषेकमा यस्तै छ त्यो वेदव्रतादिमा ॥४२५॥

गर्भिणी भएमा पनि पाँच महिना सम्म दोष छैन। मुहूर्तदीपिकामा गार्ग्यले भनेका छन् कि–पाँच महिना अगाडि माताका गर्भको मृत्यु हुन्छ। मदनरत्नमा बृहस्पतिको वचन छः––

चूडामा पुत्रको आमा गर्भिणी छ भने यदि। मर्छन् वर्षदिनै भित्र गुरु माता-पिता शिशु ॥
आमाको गर्भ त्यो बाचौं मासका हुनुकै अघि। छोराको मुण्डनै गर्नु गर्नु नै हुन्न त्यस्पछि ॥४२६-४२७॥

स्वस्थो यमं समाचरेत् ॥" लग्नमिति मंगलोपलक्षणम् ॥४२८॥" ज्योतिर्गर्गः—"विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला। तदा स मृत्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विना ॥४२९॥" वशिष्ठः—'यस्य मांगलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला। अर्धं तदेव ॥४३०॥" तत्रैव बृहस्पतिः—"प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्मणि। पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥४३१॥" पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम्

संकटे तु वाक्यसारे उक्तम्—"अलाभे मुहूर्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते। श्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मंगलमाचरेत् ॥४३२॥" एतच्च मण्डनोत्तरं न कार्यम्। 'न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च स्त्रीत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः' इति मदनरत्ने वशिष्ठोक्तेः। तत्रैव कात्यायनः—'कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनान्न तु मण्डनम्। प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयम् ॥ ४३३-४३४ ॥ वृद्धमनुः—"एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥४३५॥" आशौचे तु संग्रहे—"संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते। कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥ चूडापनयने द्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥४३६-४३७॥" इति। ज्योतिर्निबंधे—'षष्ठेऽब्दे षोडशे वर्षे विवाहाब्दे तथैव च। अन्तर्वत्न्यां च जायायां नेष्यते मुण्डनं क्वचित् ॥ ४३८ ॥" अन्यो विशेषो विवाहप्रकरणे वक्ष्यते। दीपिकायां—"न चूडा जन्मभाग्नेये

गर्गको वचन छ—

मर्त्यले ज्वर आएको न गरोस् कार्य मंगल। भई स्वस्थ गरोस् धर्म ज्वरो सब हरे पछि ॥४२८॥

ज्योतिर्गर्गको वचन छ—

विवाहोत्सव-यज्ञमा भए माता रजस्वला। छोडेर दिन त्यो पाचौं मृत्यु पाँउछ बालक ॥४२९॥

वसिष्ठ पनि भन्दछन्:—

मङ्गलै कार्यमा जसको आमा हुन्छे रजस्वला। छोडेर दिन त्यो पाचौं मृत्यु पाँउछ बालक ॥४३०॥

त्यही नै बृहस्पतिको वचन छ:—

पुत्रसंस्कारकर्मैको त्यो अभ्युदय श्राद्धमा। पत्नी रजस्वला भै ती न गरोस् कर्म त्यो पिता ॥४३१॥

यहाँ पिता शब्द गर्नेको उपलक्षण हो। संकटै पर्‍यो भने ता वाक्यसारमा कहिएको छ:—

पाओ मुहूर्त पाइन रजोदोष भयो उता। गरोस् मङ्गल त्यो कर्म भने श्रीको गरी पुजा ॥४३२॥

यो कर्म मण्डन पछाडि न गर्नु। किन भने मदनरत्नमा वसिष्ठजे भनेका छन् कि वर्षका मध्यमा र एक गोत्रमा मण्डन (विवाह) भन्दा पछाडि मुण्डन नगरोस्। त्यहीं कात्यायनको वचन छ:—

अघि तीन ऋतू भन्दा मण्डनै बाट मुण्डन। एउटै कुलमा होस्ता नगरोस् कहिल्यै पनि ॥

घरमा प्रवेश बाटै त्यो न गरोस् निर्गमै तथा। मंगलै कार्यमा यस्तो इष्ट छैन कदाचन ॥४३३-४३४॥

त्यहीं वृद्ध मनुको वचन छ:—

एउटै जननी बाट जन्मेका पुत्रि-पुत्रको। एउटै वर्षमा योटै न गरोस् कर्म कयै पनि ॥४३५॥

आमादुइटा छन् भने ता गर्नु हुन्छ। अशौच छ भने त संग्रहको वचन छ:—

परे देखि कुनै त्यस्तो छूलै संकट सूतक। कूष्माण्डी यी ऋचाद्वारा घृत होम गरोस् तब ॥
गरी दूध दिने गाई दान नै विधिपूर्वक। गरोस् विद्या प्रतिष्ठादि चूडा यज्ञोपवीत त ॥४३६-४३७॥

ज्योतिर्निबन्धमा कहिए को छ:—

सोह्रौं वा वर्षमा छैटौं वर्षमा वा विवाहको। पत्नी गर्भवती भै ता न गरोस् मुण्डनादिक ॥४३८॥

अरू विशेष विवाह प्रकरणमा भनिन्छ। दीपिकामा भनेको छ:—

दारुणेषु शनौ कुजे । प्रतिपद्भद्ररिक्तासु विधारम्भस्तु पञ्चमे ॥ ४३९-४४० ॥" प्रयोगरत्नमाला—'मध्ये शिरसि चूडा स्याद्वशिष्ठानां तु दक्षिणे । उभयोः पार्श्वयोरत्रिकश्यपानां शिखा मता ॥ ४४१-४४२ ।" माधवीयेऽप्येवम् । आपस्तम्बस्त्वाह- 'तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षिशिखा निदधाति ।' यथर्षिप्रवरसंख्यया । तासां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यम् ।' 'प्रतिदिशं प्रवपति' इत्युपनयने तेनैवोक्तेः । 'रिक्तो वा एषो न पिहितो यन्मुण्डस्तस्यै तदपिधानं यच्छिखा' इति श्रुतेः । 'विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥४४३॥" इति निषेधाच्च । सत्रे तु—'व्रतनात्सशिखं वपनम्' इति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् । यत्तु—'कुमारा विशिखा इव' इति लिंगं तच्छंदोगपरम् । अपरार्के मदनरत्ने च लौगाक्षिः—'दक्षिणतः कमुजा वशिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पंचचूडाः आंगिरसो वाजिमेके मंगलार्थम् शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा' इति । कमुजा शिखा । वाजिः केशपंक्तिः । स्मृतिदर्पणे—"एका शिखा दक्षिणतो वशिष्ठगोत्रस्य पञ्चां शिरसां भृगोऽस्तु । नैका शिखा कश्यपगोत्रजानां शिखोभयत्रापि यथाकुलं वा ॥ ४४४ ॥" एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । 'शूद्रस्यानियताः केशवेशा' इति वशिष्ठोक्तेः । यत्तु पाद्मे—'न शिखी नोपवीती स्याज्जीवरेत् संस्कृतां गिरम् ॥४४५॥" इति शूद्रमुपक्रम्योक्तम् । तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् । अत एव हारीतः—"स्त्रीशूद्रौ तु शिखां त्यक्त्वा क्रोधाद्वैराग्यतोऽपि वा ।

कृत्तिका जन्मनक्षत्र तथा दारुण सातक । भद्रा प्रतिपदाका र शनि-मंगलवारमा
नौमी चतुर्दशी चौथी विषे चूडा न गर्नु स्यो । विधारम्भ गरोस् विद्वान् जन्मेका पाँचवटैमा ॥४३९-४४०॥

प्रयोगरत्नमा लेखिएको छः—

शिखा वसिष्ठ-गोत्रीकोशिरको दक्षिणै हुओस् । शिखा होस् अरूको सारा शिरका मध्यभागमा ॥
अत्रि-कश्यप गोत्रीको शिरको दुइ पर्श्वमा । शिखा सुन्दर होस् किन्तु यस्मा छ यहि निर्णय॥४४१-४४२॥

माधवीयमा पनि यस्तै प्रकारले लेखिएको छ । आपस्तम्ब त यस्तो भन्दछन् कि मौन भएर कपाल काटी ऋषिहरूका प्रवरका संख्याको अनुसार शिखाधारण गरोस् । तिनको यज्ञोपवीतमा मुण्डन सम्य-शिखा छोडेर हुन्छ । किन भने ? उनैले लेखेका छन कि-उपनयनमा शिखाका चारै दिशामा मुण्डन गर्नु । वेदमा पनि लेखेको छ कि जुन मनुष्यको शिखा ढाकिएको छैन त्यो खालि हो, यस लाई मुण्ड भन्दछन् । त्यसको शिखानै ढाक्नु छ फेरि यो निषेध पनि छः—

विना यज्ञोपवीतै र न बाँधीकन नै शिखा । जति कर्म जहाँ हुन्छ त्यो निषिद्धै छ वास्तव ॥४४३॥

सत्रमा त शिखा सहितै मुण्डन हुन्छ । यो सुदर्शन भाष्यमा भनिएको छ । यो प्रमाण पनि छ कि शिखा हीन कुमारहरूकै ठीक । यो चाँहि वेदपाठीहरूकै विषयमा लाग पर्दछ । अपरार्क र मदनरत्नमा त गार्गिको वचन छ-वसिष्ठ गोत्रहुनेहरूको शिखा दक्षिणतिर, अत्रि र कश्यप कुलेको दुवै तर्फ भृगुहरू मुण्डित अङ्गिरसहरु पाँचशिखाहुने अथवा मंगलका निमित्त गौटा केशयष्टि राखन् अरू आफ्ना कुलधर्मैले अनुसार शिखावाला हुन् । स्मृतिदर्पणमा पनि लेखेको छः—

वसिष्ठगोत्री हरूको शिखा ता यौटै हुओस् दक्षिणतर्फ राम्रो ।
हुन् मुण्डिते ती भृगु काश्यपैको दुवै तिरै होस् कुलका समान ॥४४४॥

यो पनि शूद्र देखि भिन्न अरूकै विषयमा लाग पर्दछ किन भने? वसिष्ठले भनेका छन् कि-शूद्रहरूका केशवेको नियम छैन । जो पद्मपुराण शूद्रकै विषयलाइ लिएर भनेको छ कि:—

आफुमा शूद्र तीस्यस्ता शिखा यज्ञोपवीत त । न धारून् संस्कृती वाणी न बोलून् कहिल्यै पनि ॥४४५॥

यो अस्तु शूद्रकै विषयमा भनेर कनै भन्दछन् । विकल्प त युक्त छ । यसै कारण हारीतले भनेका छन्:—

प्राजापत्यं प्रकुर्यातां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ।४४६॥" एतत्परिग्रहपक्षे । अत्र देशभेदाद्व्यवस्थेति दिक् । ज्योतिर्निबन्ध—"नर्मदोत्तरदेशे तु सिंहस्थे देवमंत्रिणि । शुभकर्म न कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणे ।।४४७॥"

अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तम् माधवीये—"निवृत्ते चूडहोमे तु माङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥ अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुद्धयति ॥४४८-४४९॥" एते संस्काराः स्त्रीणाममंत्रकाः कार्याः । होमस्तु समंत्रक इति । प्रयोगपारिजाते आश्वलायनोऽपि—'होमकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि' इति । मनुरपि—'अमंत्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामाश्रुदशेषतः' इति होमोऽप्यमंत्रकः इत्येके । संस्काराः स्त्रीणामहोमकास्तूष्णीं स्युरिति स्मृत्यर्थसारे । होमो नेति वृत्तिकृत् । अथविद्यारम्भः । मदनरत्ने नृसिंहः—"अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात् प्राप्ते पञ्चमहायने । उत्तरायणमे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥४५०॥" दीपिकायाम्—"वर्षे पर्जन्यके काले षष्ठीं रिक्तां शनिं कुजम् । अनध्यान्विना नत्वा देवं ग्रंथकृतं गुरुम् ॥४५१-४५२ ॥" श्रीधरः—"हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजित्पौष्णाश्विचित्राच्युतेष्वाराकर्यशदनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे चोभये । पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं षष्ठीमष्टमशुद्धभाजि भवने प्रोक्ताक्षरे स्वीकृतिः ॥" विष्णुधर्मे—"पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीम् । स्वविद्यासूत्रकारांश्च सुविद्यांश्च विशेषतः ॥ एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्घृतम् । दक्षिणाभिर्द्विजे-

---

क्रोध-वैराग्यले गर्दा शूद्र-स्त्रीजाति आदिले । काटे भने शिखा आपनो प्राजापत्यगरून् व्रत॥४४६॥

नत्र प्रायश्चित्त हुँदैन । यो परिग्रहपक्षमा हो । यसमा देश-भेदले व्यवस्था जान्नु पर्दछ । बाटो पनि यही हो । ज्योतिर्निबन्धमा लेखिएको छ—

भएमा गुरु सिंहैका नर्मदोत्तरदेशमा । न गर्नु शुभ कर्म क्ये हुन्छ त्यो दक्षिणेतिर ॥४४७॥

यहाँ भोजनमा प्रायश्चित्त माधवीयमा कहिएको छः—

त्यो नाम-जातकर्मैमा पछि मुण्डन-होमको । न गरोस् भोजनै गर्दा कृच्छ्र सोतयनै गरोस् ॥
यसैले अरु संस्कारहरूमा भोजनै गरे । उपवास वसेमात्र शुद्ध हुन्छ मनुष्य त्यो ॥४४८-४४९॥

यी संस्कारहरू छोले विना मन्त्रकै गर्नु पर्दछ हवनादि ता समन्त्रक नै गर्नु पर्दछ । प्रयोग पारिजातमा आश्वलायनको वचन छ स्त्री हरू का चूडाकर्मका पुरुषहरूकै ठीक होमकर्म हुन्छ । मनुको वचन छ—यी सबै कर्म विना मन्त्रकै हुन्छन् । कुनै त यसो भन्दछन कि स्त्रीहरू को हवन पनि विना मन्त्रकै हुन्छ । स्त्रीहरूको संस्कार हवन रहित चूप चाप संग हुन्छन् । यो स्मृत्यर्थसार ग्रन्थमा लेखिएको छ । वक्षर होम हुँदैन । यसो वृत्तिकार भन्दछन् । अब विद्यारम्भ भन्दछन् । मदनरत्नमा नृसिंहको वचन छ—

कुम्भ संक्रान्ति छोडेर उत्तरायण-सूर्यमा । गरोस् आरम्भ विद्याको पाँच वर्ष भए पछि ॥४५०॥

दीपिकामा लेखिएको छ—

वर्षाकाल तथा षष्ठी शनि-मंगलवार र । छोडी रिक्ता अनध्याय अशुभै दिन ती अरू ॥
देवता ग्रन्थकर्ता र ढोगेर गुरुलाइ ती । शिशुमा पाँच वर्षैको विद्यारम्भ गराउनु ॥४५१-४५२॥

श्रीधर भन्दछन्-हस्ता पुनर्वसु स्वाती अनुराधा ज्येष्ठा । रेवती अश्विनी चित्रा र श्रवण नक्षत्र मंगल शनि सूर्य मित्र वार स्थिर राशि शुक्ल पक्ष प्रतिपदा रिक्ता षष्ठी र अष्टमी लाई छोडेर तिथि र अष्टम भवन शुद्ध भएमा विद्यारंभ गराओस् । विष्णुधर्ममा भनेको छ—

त्यो विद्यारम्भ गर्दामा लक्ष्मी देवी सरस्वती । सूत्रकार स्वविद्याका हरि विज्ञजनैकन ॥

न्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥४५३-४५४॥" अथ धनुर्विद्या । दीपिकायाम्—"अदितिगुरु-यमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्यध्रुवहरिवसुमूलेष्विन्दुभागांत्यभेषु । शनिशशिबुधवारे विष्णुबोधे विपौषे सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम् ॥" अथानुपनीतस्य विशेषः-'प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाः' इति । भक्षणं लशुनादेरपीति हरदत्तः । अपरार्के बृद्धशातातपः-"शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके । प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥४५५-४५६॥" आपस्तम्बोऽपि—'अन्नप्राशनात्प्रयता भवत्यासंवत्सरादित्येके' इति । गौतमोऽपि—'न तदुपस्पर्शनादाशौचम् ।' तस्यानुपनीतस्य चाण्डालादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शान्न स्नानम् । इदं च षष्ठवर्षात्प्राक् ऊर्ध्वं तु स्नानं भवत्येव । बालस्य पञ्चमाद्वर्षाद्रक्षार्थं शौचमाचरेत्' इति स्मृतेः । कामचारादिकेऽप्येवम् । "ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च । चरेद्गुरुं सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ॥४५७-४५८॥" इति स्मृतेरिति हरदत्तः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् ।

अथोपनयनम् । आश्वलायनः—"गर्भाष्टमेऽष्टमेवाब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः ॥४५९॥" मनुः-ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥४६०-४६१॥" विष्णुः-"षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य

गरेर राम्ररी पूजा नामले देवको यिनै । घृत होम्नु दक्षिणा दी सम्मान गरि विप्रको ॥४५३-४५४॥

अब धनुर्विद्या भन्दछन् । दीपिकामा भनेको छ-पुनर्वसु भरणी हस्ता पूर्वाफाल्गुनी स्वाती चित्रा कृत्तिका मघा ध्रुवसंज्ञक श्रवण धनिष्ठा मूल मृगशिराको अन्त्यभाग शनि सोम बुधवार विष्णुको जागरण र पौष भिन्न अरुमास भद्र समय र तिथिको योगमा धनुर्विद्यारम्भ गराओस् । अब यज्ञोपवीत न भएका बालकको विशेष भन्दछन् । यज्ञोपवीत गर्नु भन्दा अगाडि बालक मन लागेको बोल्न र मन लागेको खानमा सक्ने हुन्छ । हरदत्त त यसो भन्दछन् कि-यदि त्यस्तो बालक लशुन खान्छ भने पनि दोषी हुँदैन । अपरार्कमा बृद्धशातातप भन्दछन्—

सेँच्नाले जल शुद्धै भो शिशु छोए रजस्वला । न्वाई कुमार भो पानी अचाए शुद्ध बालक ॥
अन्नप्राशनको पैले शिशु मुण्डनै अघि बालक । अगाडि व्रतबन्धैको हो कुमार छ यै रित॥४५५-४५६॥

आपस्तम्बको वचन पनि छ—अन्नप्राशन वा वर्ष दिन भन्दा अगाडि बालक शुद्ध रहन्छ । गौतमको वचन पनि छ कि त्यसका स्पर्शले अशौच लाग्दैन । यज्ञोपवीत गर्नु भन्दा अगाडि चाण्डालछाइ छोएमा पनि बालकले स्नान गर्नें आवश्यकता छैन । यो सब कुरो छ वर्ष भन्दा पहिले कै निम्तिमा हो । यस पछि स्नानले मात्र शुद्ध हुन्छ । पाँच वर्ष पछाडि बालकका रक्षाको निमित्त शौच गरोस् भन्ने स्मृतिमा लेखिएको छ । इच्छाले गरेका कर्ममा पनि यस्तै प्रकार हुन्छ ।

पाँच वर्ष पछी वर्ष एघारौंतक शुद्धिका । निम्तिमा गुरु औ मित्र प्रायश्चित्त गरी दिऊन् ॥
यस बाट त अत्यन्त स-साना बालकैकन । अपराध न क्यै लाग्छ न त लाग्दछ पातक ॥४५७-४५८॥

यस्तो स्मृतिमा लेखिएको छ भनेर हरदत्त भन्दछन् स्मृत्यर्थसारमा पनि यस्तै प्रकार लेखिएको छ ।

अब यज्ञोपवीत भन्दछन् । आश्वलायनको वचन छः—

स्वगर्भदेखि आठौं वा पाँचौं साताँ कि वर्षमा । व्रतबन्ध गरोस् विप्र एघारौंविच क्षत्रिय ॥४५९॥

मनुले पनि भनेकाछन्—

यज्ञोपवीतको कर्म ब्रह्मवर्चस चाहने । विप्रको वर्षमा पाँचौं गर्नु पर्दछ वास्तव ॥
छैटौंमा बलको इच्छा गर्ने क्षत्रिय ता गरोस् । धनको कामना गर्ने वैश्य आठमा गरोस् ॥४६०-४६१॥

सप्तमे। अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥४६२ आपस्तम्बः—'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयति।' बहुवचनं गर्भषष्ठगर्भसप्तमयोः प्राप्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्ये। केचित्तु विप्रस्य षष्ठं न मन्यन्ते। आपस्तम्बः—'अथ काम्यानि सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्।' गौणकालमाह मनुः—"आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्तते। आद्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः॥४६३॥" ज्योतिर्निबन्धे—"अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वाब्धेरूर्ध्वमब्दतः। अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥४६४॥" कालादर्शे गार्ग्यः—"विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विद्ध्यात्। माघादिशुक्लांतिकपञ्चमासाः साधारणा वा सकला द्विजानाम् ॥४६५॥" हेमाद्रौ ज्यौतिषे—'माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते।' कालादर्शे बृद्धगार्ग्यः—"माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम्। चूडाकरणमत्रैव श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥४६६॥" मैत्रेयसूक्तेऽपि—'वसन्तो ग्रीष्मः शरदित्यृतवो वर्णानुपूर्वेण माघादिषण्मासा वा सर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयोर्विकल्पः' इति। अत्रेदं तत्त्वम्। नात्र वसन्तेनोत्तरायणस्य संकोचः। श्राद्धे दर्शस्यापराह्णविधिनेवाधाने वसन्तादेः कृत्तिकादिनेव सायंप्रातर्विधिना यावज्जीवविधेरिव युक्तः॥ आद्ययोः परस्पर्व्यभिचारान्नियमः। अन्त्ये निमित्ते सांगकर्मोक्तेः कालापेक्षा इह तूत्तरायणं विना वसन्तस्याभावान्न नियमः न वा निमित्तत्वम्। न चैकं वृणीत इतिवदप्रवृत्त्यानुवादः। तद्वाक्यभेदापरिहारात्। उत्तरायणविधिवैयर्थ्यात्त्वनुकल्पोयमिति।

विष्णुको वचन छ—

विद्यार्थीको त सातौंमा छैटौंमा धनकामको। आठौंमा सर्वकामैको नवौंमा कान्तिकामको ॥४६२॥

आपस्तम्बले पनि भनेका छन् कि-गर्भ देखिको आठौं वर्षमा ब्राह्मणको यज्ञोपवीत गरोस्। सुदर्शन भाष्यमा यस्तो भनेको छ कि—गर्भाष्टमेषु यो बहुवचन गर्भ देखि छैटौं र सातौं वर्षको ग्रहणका निमित्त हुन्। कुनै त ब्राह्मणको यज्ञोपवीतका निमित्त छैटौंवर्ष मान्दैनन् आपस्तम्ब त यस्तो भन्दछन् कि—ब्रह्मतेजको कामना गर्नेले अन्न आदिको कामना गर्नेले दशौंमा इन्द्रियको कामना गर्नेले एघारौंमा र पशुको कामना गर्नेले बाह्रौं वर्षमा यज्ञोपवीत गरून्। अब मनु गौण्डकाल भन्दछन्—

वर्ष सोरह विप्रैमा क्षत्रीमा वर्ष बाइस। वैश्यमा वर्ष चौबीस गायत्री हुन्न लंघित ॥४६३॥

ज्योतिर्निबन्धमा भनेको छ—

विप्र-क्षत्रिय-वैश्यैको व्रतबन्ध स्व-अब्धिको। अघिल्लो वर्षमा हुन्न ता ती शूद्र समान छन ॥४६४॥

कालादर्शमा गार्ग्यको वचन छः—

वसन्तमा ब्राह्मणको ह्नोस् होस् क्षत्रियैको ऋतु ग्रीष्मबीच
ह्नोस् शरद्मा सब वैश्यको ती साधारणै छन् सबका अरू ता ॥४६५॥

हेमाद्रिमा ज्योतिश्को वचन छ कि माघ आदि पाँच महिनाका यज्ञोपवीत श्रेष्ठ छ। कालादर्शमा बृद्ध गार्ग्यको वचन छः—

माघ आदि छ मासैमा मेखला बन्धने गरोस्। चूडाकर्म गरोस् फेरि छोडोस् श्रावण आदि छ ॥४६६॥

मैत्रेयसूक्तमा पनि लेखेको छ कि वसन्त ग्रीष्म र शरद् यी तीन ऋतु ती तीन वर्णको क्रमैले श्रेष्ठ छ। अथवा उत्तरायणका माघ आदि छ महिनामा गरून्। तर यी दुवैमा विकल्प छ। यसमा यो सिद्धान्त छ कि यहाँ वसन्तले उत्तरायणको संकोच त्यो ठीक छैन जस्तो औंसीका श्राद्धको अपराह्न विधिले र जस्तो अग्नीधानमा वसन्तको कृत्तिका नक्षत्रले एवम् यावज्जीव त अग्निहोत्र विधिको सायँकाल प्रातः

माघ आदिर्येषां पञ्चानां एवं षट्। पारिजाते बृहस्पतिः—"झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः। अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥४६७॥" वराहः—"न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकाब्दीयदिने विदध्यात्। ज्येष्ठे न सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानि ॥४६८॥" राजमार्त्तण्डः—"जातं दिनं दूषयते वसिष्ठो ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः। जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥ जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति। कार्यं मंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥ जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत्। आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपराः ॥४६९-४७१॥" ग्रंथान्तरे—"व्रते जन्मत्रिकारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत्। शुभोऽतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥ शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि। चैत्रे मीनगते भानौ तस्योन्नयनं शुभम् ॥ जन्मादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ। मौंजीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥४७२-४७५॥" नारदः—"बालस्य बलहीनोऽपि शान्त्या जीवो बलप्रदः। यथोक्तवत्सरे कार्यमनूक्ते वोपनायनम्॥४७६॥ शांतिश्चाग्रे वक्ष्यते। ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः—"तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी। उभयोः पक्षयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥ धर्मकामौ सिते पक्षे

काल विधिले संकोच हुन्छ। पहिला दुवैमा परस्पर व्यभिचार छ तेस्रोमा कुनै निमित्तले, साँगकर्म कहिनाले कर्मकालको अपेक्षा छ। यहाँ त उत्तरायणबाट छोडेर वसन्त पाइँदै पाइँदैन। यस कारण न नियम छ न निमित्त एक ब्राह्मण बरण गरोस् यसकै ठीक थो पनि छुट्याएर अनुवाद भएको हो कि भन्ने शङ्का भएमा त्यही ठीक उत्तरायणको विधिले नै वसन्तमा यज्ञोपवीत सिद्धै छ। यस बाट उत्तरायणमा यज्ञोपवीत गरोस् यो विधिवाक्य व्यर्थ हुन जाने हुँनाले वसन्तमा गरोस् यो अनुकल्प हो।

यहाँ माघ छ आदिमा जसका, यस्ता जो पाँच यस ढङ्गले छ मास लिनु पर्दछ। किन भने ? यो तद्गुण संविज्ञान बहुव्रीही हो। पारिजातमा बृहस्पतिको वचन छ—

धनु-कर्कट-मीनेका अशुभै पनि ती गुरु। शुभदायक छन् ज्यादै विवाहोपनयादिमा ॥४६७॥

वाराहको वचन छ कि—

स्वजन्मनक्षत्र र जन्ममास स्वजन्मको नै दिन ज्येष्ठ पुत्र।
जेठो सुताको शुभकर्म जस्ति त्यो ज्येष्ठ मैत्राविचमा न गर्नु ॥४६८॥

राजमार्तण्डको वचन पनि छ—

वसिष्ठ जन्मै दिन एक त्यस्तै छ दुष्ट आठै दिन गर्ग भन्छन्।
दशै दिनै अत्रि र भागुरी ता छ एक पक्षै अरु श्रेष्ठ मान्छन ॥

तिथि नक्षत्र-जन्मैका मासमा भेद पक्षको। छ ता श्रेय गरून् भन्छन् गर्ग भार्गव शौनक॥
लिइ जन्मदिनै देखि जन्ममास-निषेधमा। छोडुन् दश दिनै याँको अरु छन् श्रेष्ठ तो तिथि ॥४६९-४७१॥

ग्रन्थान्तरमा पनि भनेको छ—

गुरु ती जन्मले तेस्रा छैटौं यज्ञोपवीतमा। भए ता पनि छन् श्रेष्ठ एक पल्ट पुज्यो भने॥
छैटौं र बाह्रौं आठौं छन् अति काल भयो उता। भने पनि ति छन् श्रेष्ठ दुइ पल्ट पुजा गरे॥
दिशुको वर्ष भो आठ छैनन् शुद्ध बृहस्पति। व्रतबन्ध गरोस् त्यस्को सूर्यमा चैत्र-मीनका॥
गुरु हुन् ता सिंह-आठौं-नीच भौ शत्रुराशिका। यज्ञोपवीत श्रेष्ठ छ सूर्यमा चैत्र-मीनका ॥४७२-४७५॥

नारदको वचन पनि छ—

शान्तिले बल नै दिन्छन् बलहीन हुऊन् गुरू। व्रतबन्ध गरोस् तस्मात् अरु वा उक्तवर्षमा ॥४७६॥

कृष्णे च प्रथमा तथा । शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥४७७-४७९॥" टोडरानन्दे वसिष्ठः—"नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपदिनम् । मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतेष्वपि ॥ प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे न पूर्वापरसंयुता ॥४८०-४८१॥" एतदतीतकालस्यार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् । "प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ । चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामतिलङ्घने॥४८२॥" इति व्यासोक्तेरित्याहुः । एवं सप्तम्यपि । तस्या गलग्रहत्वोक्तेः । बृहस्पतिः—'शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना ।' तथा 'मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत् ॥४८३-४८४॥" मदनरत्ने नारदः-"विनत्तैना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥४८५॥" अपराह्णस्त्रिधाविभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव । वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः । नारदः—"कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी चतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥४८६॥" वशिष्ठः—"पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च । अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥ अनध्यायय पूर्वेद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबंधं विसर्गं च विद्यारंभं न कारयेत् ॥४८७-४८९॥" राजमार्त्तण्डः—"आरंभानंतरं यत्र

शान्ति अगाडि भनिने छ । ज्योतिर्निबन्धमा नृसिंहको वचन-

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया अनि सप्तमी । अत्यन्त श्रेष्ठ छन् पक्ष दुवैका सब यी तिथि ॥
व्रतबन्ध गरे शुक्ल पक्षमा धर्म-काम ता । सिद्ध हुन्छन् भनी भन्छन् महात्मा जन येसमा ॥
प्रतिपद् कृष्णपक्षेको शुक्लको त्यो त्रयोदशी । पनि श्रेष्ठ भनी भन्छन् कुनै मुनिहरू यहाँ ॥४७७-४७९॥

टोडरानन्दमा वसिष्ठको वचन छ-

नैमित्तिक अनध्याय हो।कृष्णप्रतिपद् दिन । छ वेदव्रतमा श्रेष्ठ मुण्डनै-व्रतबन्धमा ॥
छ त्यो प्रतिपदा श्रेष्ठ अत्यन्तै तर औंसि र । द्वितीयाले मिलेको ता हुनु नै हुन्न वास्तव ॥४८०-४८१॥

यो पनि यज्ञोपवीतको समय बितेको बालकको विषयमा मात्र सम्झनु पर्दछ । किन भने ? व्यासले भनेकाछन् कि-

प्रतिपद् शुभ मानिन्छ छन् भने चन्द्रमा शुभ । लग्न होस् बलवान् वर्ष बितेको शिशुको छ त ॥४८२॥

यस्तै प्रकार सप्तमीलाइ पनि जान्नु पर्दछ । किन भने ? यो पनि गलग्रह तिथि हो । बृहस्पतिको वचन छ-

शुक्लपक्ष सबै श्रेष्ठ छोडी पाँच् पछिका तिथि । कृष्णपक्ष पनी सारा शुभ मानिन्छ येसमा ॥
गए मिथुन राशीमा सूर्यनारायणै यदि । मानिन्न ज्येष्ठ मासैको दोष कत्ति पनी त्यहाँ ॥४८३-४८४॥

मदनरत्नमा नारदको वचन छ-

गलग्रह-कृष्णपक्ष-वसन्तै मिलनमा पनि । व्रतबन्ध हुनेकाको फेरि संस्कार योग्य छ ॥४८५॥

तीन भाग लगाएका दिनको तेश्रो भागलाई अपराह्ण भन्दछन् । यो पनि मदनरत्नमा भनेको छ । वसन्तमा गलग्रह दोष दूषित हुँदैन नारदको वचन छ--

चतुर्थी-सप्तमी देखि दिन तीन् कृष्णपक्षका । चारै त्रयोदशी देखि तिथि हुन् यी गलग्रह ॥४८६॥

वसिष्ठको वचन छ-

नवांशबीच पापैका चन्द्रमा हुन् कि नीचका । शत्रुका चन्द्रमा होऊन् अनध्याय हुओस् उता ॥
यस्तोमा जसको हुन्छ कर्म यज्ञोपवीत त्यो । फेरि संस्कार गर्नैको योग्य हुन्छ त बालक ॥
त्यो अनध्यायको पैलो पछिल्ला दिनमा पनि । विद्यारम्भ व्रतैबन्ध गर्नै हुन्न विसर्जन ॥४८७-४८९॥

राजमार्तण्डमा लेखेको छ—

भत्यारंभो न सिद्धयति। गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥४९०॥" ज्योतिर्निबंधे—"अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वंतरादिषु। अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥४९१॥"

सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे—"सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता। चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥४९२॥" एषु प्रदोषदिनं वर्ज्यम् प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः—"षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका। प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तु न यामिका ॥४९३॥" ज्योतिर्निबन्धे व्यासः—"या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य। कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः॥४९४॥" अत्रापि कृष्णप्रतिपद्ज्ञेयम्। यत्तु वृद्धगार्ग्यः—"अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत्। सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा॥ बुधत्रयेंदुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने ॥४९५-४९६॥" इति तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम्। "स्वाध्यायवियुजो धन्याः कृष्णप्रतिपदादयः। प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः ॥४९७॥" इति तेनैवोक्तेरिति निर्णयामृतकालादर्शौ। यद्यप्यथापेतपूर्वस्येत्युक्त्वा अनिरुक्तं परिदानं कालश्चेत्याश्वलायनेन पुनरुपनयने कालानियम उक्तस्तथापि निमित्तानंतरमेव सः। तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः। प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम्। गर्गः—"ग्रहे रवींद्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञाल-

---

आरम्भको पछी हुन्न जहाँ फेरि विसर्जन। भन्छन् त्यल्लाइ गर्गादि गलग्रह भनीकन ॥४९०॥

ज्योतिर्निबन्धमा लेखेकोछ-

अनध्याय गरोस् यज्ञोपवीतैको त अष्टका। तथा सोपपदामा र युग-मन्वन्तरादिमा ॥४९१॥

स्मृत्यर्थसारमा सोपपदा तिथि यिनैं कहिएकाछन्-

आश्विनैशुक्ल दशमी द्वितीया ज्येष्ठ शुक्लको। माघशुक्ल चतुर्थी र द्वादशी हुन् मिती तिथि॥४९२॥

यस्तै किसिमले प्रदोष दिन पनि त्याग्नु। प्रदोषको स्वरूप गोभिलले भनेकाछन्-

त्यो अर्धरात्रदेखी ता घड़ी एक कमै भए। तृतीया द्वादशी षष्ठी प्रदोषै हुन्छ वास्तव ॥४९३॥

ज्योतिर्निबन्धमा व्यासको वचन छ-

त्यो चैत्र-वैशाखसिता तृतीया त्यो सप्तमी माघसिता, तृतीया।
फाल्गुनकृष्णैविचको मुनीन्द्र छन् श्रेष्ठ भन्छन् व्रतबन्धमा त्यो ॥४९४॥

यहाँ पनि कृष्णपक्षका प्रतिपद्कै ठीक चन्द्रमा बलिया भएमा मात्रै जान्नु। बृद्धगार्ग्यले भनेकाछन्-

कुनै निमित्तले कर्म जो गरिन्छ यथार्थमा। त्यसलाइ गर्नु नै पर्छ ती अनध्यायमा पनि॥
सप्तमी माघ शुक्लैको तृतीया अक्षया बुध। गुरु-शुक्र-चन्द्रवार श्रेष्ठ छन् व्रतबन्धमा ॥४९५-४९६॥

जुन प्रायश्चित्तको निमित्तमा गरिइन्छ यो उनको भनाई त्यसै व्रतबन्धमा मात्र लाग्ने सम्झनु।

किन भने? उनैले यसो भनेकाछन्:—

कृष्णप्रतिपदा आदि दिन स्वाध्यायभिन्नका। प्रायश्चित्त निमित्तैका श्रेष्ठछन् व्रतबन्धमा ॥४९७॥

यो निर्णयामृत र कालादर्शमा लेखिएको छ। यद्यपि आश्वलायनले पुनः उपनयनमा कालको नियम भनेका छैनन् जसको पहिले व्रतबन्ध भैसकेको छ त्यसलाइ जुने दिनु र काल भनेनन् ता पनि निमित्तको पछि नै त्यो कालको अनियम जान्नु। त्यस वेला न गरेमा पूर्वोक्तकालै जान्नु पर्दछ। युक्त त यो छ कि प्रतिवेद यज्ञोपवीतमा कालको नियमै छैन। गर्गको वचन छ—

ग्रहणमहाँ सूर्य र चन्द्रमाको भूकम्प उल्का बिजुली परेमा।

योदशाहानि वदन्ति केचित् ॥४९८॥" सङ्कटे तु चण्डेश्वरः--"दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे च । केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते त्यहं न कुर्याद्व्रतमंगलानि ॥४९९॥" तत्रैव--"वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा । न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥५००॥" हेमाद्रौ ज्यौतिषे--"हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु । शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते कार्यो द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥" ज्योतिर्निबंधे नारदः-"श्रेष्ठान्यकत्रयांत्येज्यचंद्रादित्युत्तराणि च । विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥५०१-५०२॥" बृहस्पतिः-"त्रिपूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥५०३॥" ज्योतिर्निबंधे-"पूर्वाहस्तत्रये सापश्रुतिमूलेषु चह्वृचाम् । यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः ॥ सामगानां हरीशार्कमृदुपुष्योत्तराश्विनैः । धनिष्ठादितिमैत्रार्केष्विदुपौष्णेष्वथर्वणाम्॥५०४-५०७॥" राजमार्त्तण्डस्तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधयति-"ताराचंद्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि । पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥५०८॥" ज्योतिर्निबंधे नारदः-"सर्वेषां जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः । चंद्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामबाहुजयोः कुजः॥ शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥५०९-५११॥"

भन्छन् कुनै ज्योतिषि तेह्र दिन् वा छन् वर्ज्य दिन् ती दश नै भनेर ॥४९८॥

संकटमा त चण्डेश्वरले यसो भनेकाछन्—

दिशा डढेमा भुइकम्पमा र उल्का र वज्र बिजुली खसेमा ।

उत्पात पर्दा नृपयुद्धमा ती दिन् तीन् न गनू व्रत मंगलादि ॥४९९॥

यो पनि त्यहीं नै लेखिएको छ--

यजुर्वेदीकनै सोपपदाको दोष हुन्न क्यै । यज्ञोपवीतमा वेद- व्रतमा पाठ आदिमा ॥५००॥

हेमाद्रिमा ज्योतिषको वचन छ कि हस्ता देखि तीन पुष्य धनिष्ठा रेवती अश्विनी मृगशिरा पुनर्वसु भवण र चन्द्रमाको बलयुक्त तिथिमा द्वि जातिहरुको यज्ञोपवीत कर्म र विसर्जन गरोस् ज्योतिर्निबन्धमा नारदको वचन छ--

हस्ता देखि त तीनै र रेवती औ पुनर्वसु । ती तीन उत्तरा पुष्य तीनै श्रवण देखिका ॥

अश्विनी अनुराधा र भरणी आदि यी सब । नक्षत्र व्रतबन्धैमा शुभदायकछन् सदा ॥५०१-५०२॥

बृहस्पतिको वचन छ कि-

रोहिणी उत्तरा तीन हस्त मैत्र र वासव । छ उत्तम व्रतैबन्ध चित्रामृगशिरानिषे ॥५०३॥

ज्योतिर्निबन्धमा लेखिएको छ—

अश्लेषा तीन पूर्वा र ती तीनै हस्त देखिका । तथा श्रवण- मूलैमा ऋग्वेदीको छ श्रेष्ठ त्यो ॥

रेवती अनुराधा र हस्त त्यस्तै पुनर्वसु । मृदु-ध्रुव-संज्ञकैमा छ श्रेष्ठै यजुर्वेदिको ॥

हस्ता श्रवण आर्द्रा र धनिष्ठा तीन उत्तरा । अश्विनी-पुष्यमा सामवेदीको त्या छ उत्तम ॥

मृगशिरा तथा हस्ता अनुराधा पुनर्वसु । रेवतीमा छ त्यो श्रेष्ठ अथर्ववेदिको सब ॥५०४-५०७॥

राजमार्तण्ड ता ब्राह्मणलाई पुनर्वसुमा गर्न निषेध गर्दछन्—

तारा चन्द्र ग्रहै वर्ष शुभ छन् तर विप्रको । पुनर्वै सुमहाँ भो ता फेरि संस्कार योग्य भो ॥५०८॥

ज्योतिर्निबन्धमा नारद भन्दछन्—

छन् श्रेष्ठ व्रतबन्धैमा बुध शुक्र बृहस्पति । वार यी सबका निम्ति मध्यमै चन्द्र-सूर्य ता ॥

वैश्य क्षत्रियका निम्ति मंगलै श्रेष्ठ छन् अति । छन् शाखाधिपति का वार बल लग्न त दुर्लभ ॥

यजुः अथर्व ऋक् सामवेदीका पति को भने । शुक्र मंगल गुरु औं बुधका वार श्रेष्ठ छन्॥५०९-५११॥

शाखाधिपाश्च रत्नसंग्रहे--"ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः । जीवसितौ विप्राणां क्षत्रस्यारोष्णगू विशां चन्द्रः ॥ ५१२ ॥" इति । पारिजाते बृहस्पतिः--"बह्वृचानां गुरोर्वारो यजुर्वेदजुषां कवेः । सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥५१३॥" अत्र लग्नादि दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते ।

लल्लः--"व्रतेऽह्नि पूर्वसंध्यायां वारिदो यदि गर्जति । तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥५१४॥" ज्योतिर्निबन्धे--"नांदीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥५१५॥" एतद्बह्वृचातिरिक्तानां । तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात् । अतस्तेषामुपनयनं न भवत्येव । एतच्च प्रातस्तनिते सायंस्तनिते तु दिवैव चरुं श्रपयित्वा सायं संध्योत्तरं होमं कुर्यात् । "न संध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते । ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुष्यति ॥५१६॥ इति संग्रहोक्तेरिति प्रयोगरत्ने भट्टचरणाः । अत्र शांतिरप्युक्ता । नृसिंहप्रसादे--"ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि । तदा विघ्नकरं ज्ञेयं बटोरध्ययनस्य तु ॥ तस्य शांतिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः । प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शांतियजौ भवेत् ॥ सूक्तं बृहस्पतेर्जिह्वान् पठेत्प्रज्ञाविवृद्धये । गायत्री चैव मंत्रः स्यात्प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ॥ धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥ ५१७-५२१ ॥" उपनयने चाधिकारिणः माधवीये वृद्धमनुनोक्तेः--

शाखाका स्वामी रत्नसंग्रहमा क्रमैले यिनै भनेका छन्--

वैश्यका चन्द्र हुन् स्वामी क्षत्रीका सूर्य-मंगल । मानिन्छन् विप्रका स्वामी तथा शुक्र बृहस्पति ॥५१२॥

पारिजातमा बृहस्पतिको वचन --

ऋग्वेदीको गुरु यजुर्वेदीको शुक्र, मङ्गल । सामवेदीहरूके र अथर्वीको त सूर्य हो ॥५१३॥

यज्ञोपवीतमा लग्न आदि ज्योतिषीहरू चाट जान्नु पर्छ यहाँ विस्तार भयले भनिदैन । लल्लको वचन छ--

व्रतका पहिलो दिनमा साँझमा मेघ गर्जिए । हुन्छ टुट्नो अनध्याय छोड्दोस् त्यसमा व्रतै पनि ॥५१४॥

ज्योनिर्निबन्धमा यस्तो लेखेको छ--

अकालिक अनध्याय नान्दीमुख गरे पछि । व्रतबन्ध गरोस् हुन्छ वेदारम्भ न गर्नु त्यो ॥५१५॥

ऋग्वेदीहरूको वेदारम्भ अकालिक अनध्यायमा हुँदैन । यसैले यो भनाइ उनी देखि भिन्न अरूके विषयमा हो । उनीहरूको त्यस्तो अकालिक अनध्यायमा वेदारम्भ र यज्ञोपवीत कर्म पनि हुँदैन । प्रयोगरत्नमा भट्टहरूले यसो भनेका छन् कि यो वचन प्रातःकालमा गर्जनका विषयमा मात्र हो । यदि सायङ्कालमा गर्ज्यो भने दिनमा पकाएका चरु संन्ध्या सकिई सके पछि मात्र होमगरोस् किन भने संग्रहको वचन छ--

संध्यामा गर्जिंदा वृष्टि-उत्पातादिकमा पनि । चरु ता न पकाओस् पाकेको हुन्न दूषित ॥५१६॥

यहाँ नृसिंह प्रसादमा शान्ति पनि कहिएको छ--

यदि प्रदोष बेलामा ब्रह्मौदन विधि: अघि । गर्जे मेघ पढाईमा बटुको विघ्न नै भयो ॥
शास्त्रका अनुसारै न त्यसको शान्ति भन्दछु । छ श्रेष्ठ शान्ति-होमैमा घृतै-सहित पायस ॥
त्यसैले होस् गरुन् त्यस्को बुद्धिमान् मर्त्य बुद्धिको बुद्धिका निम्ति गायत्री--गुरुसूक्त पनी पछी ॥
प्रायश्चित्त गरुन् होम विधले त्यसका पछि । दूध बाच्छो हुने गाई दिउन् आचार्यमा पनि ॥
गराउन् ब्राह्मणैलाई मिष्ठान्नादिक भोजन । गरुन् त्यस पछी फेरि विधि ब्रह्मौदसै पनि ॥५१७-५२१॥

"पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजोऽग्रजः। उपनयेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥५२२-५२३॥" प्रयोगरत्ने—"पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता। तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥५२४-५२५॥" पितेति विप्रपरं न क्षत्रियादेः। तेषां पुरोहित एव। उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात्। तेषां चाध्यापनेऽनधिकारात्। अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्रभावेऽधिकारः। 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः'॥५२६॥ इति याज्ञवल्क्योक्तेः। तेनेदमविभक्तपरम्। पूर्वं तु विभक्तपरम् मातुः रजोदोषे तु प्रागुक्तम्। अथ षण्ढमूकादीनां विशेषः। प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—"ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः। तस्माच्च षण्ढबधिरकुब्जवामनपंगुषु ॥ जडगद्गदरोगार्त्तशुष्कांगविकलांगिषु। मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिंद्रिये ॥ ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्कारः स्युर्यथोचितम्। मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते ॥ कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः। तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥ संस्कारमंत्रहोमादीन् करोत्याचार्य एव तु। उपनेयांश्च विधिवत्तदाचार्यः स्वसमीपतः ॥ आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत्। कन्यास्वीकारणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥ एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ॥५२७-५३५॥" इति।

स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम्। कुण्डगोलकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे निषेधश्च क्षेत्रजपुत्रविषयः। अन्यस्याब्राह्मण्येनोपनयाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः। उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यम्। 'प्रागे-

---

व्रतबन्ध गराउनामा माधवीय ग्रन्थमा मनुले अधिकारी यिनै कहेका छन्—

पिता पितामहै भाई सगोत्री जाति ब्राह्मण। मानिन्छन् अधिकारी यो व्रतबन्ध गराउन ॥
पहिले पहिलेका ती यिनमा न भए यदि। पछिका तो पछिल्ला नै यसका लिनु पर्दछ ॥५२२-५२३॥

प्रयोगरत्नमा पनि भनेको छ—

व्रतबन्ध गरोस् त्यो पिता नै पुत्रको निज। पिता छैन भने देखि गराओस् स्वपितामह ॥
पितामह पिता छैनन् भने त्यस्को पितृव्यता गराओस् न भए त्यस्को गराओस् नै सहोदर ॥५२४-५-२५॥

पिता पनि ब्राह्मणहरूकै निमित्तमा न कि क्षत्रियको किन भने? दृष्टार्थ हुनाले पुरोहित नै उपनयनको अधिकारी छ र क्षत्रियहरूको वेद पढाउने अधिकार छैन। यहाँ काम्रो बाबु पनि जेठो बाबु छैन भने मात्र उपनयन गर्नेमा अधिकारी छ। किन भने? याज्ञवल्क्यले भनेका छन्—

संस्कार गुन भाईको भएको छैन तेसको। गरोस् संस्कार ता दाजु अगाडी संस्कृतै हुने ॥५२६॥

यसमा यो अविभक्तपर छ न कि विभक्तपर। आमा रजस्वला भएमा त यज्ञो गर्नु भनी माथि नै भनि सकिएकोछ। अब नपुँसक र लाटा आदि का विषयमा विशेष भन्दछन्। प्रयोगपारिजातमा ब्रह्मपुराणको वचन छ—

जन्मिन्छ ब्राह्मणीमा जो ब्राह्मणै बाट शुद्धती। सो त्यात ब्राह्मण त्यो हुन्छ यही नै वेद भन्दछ ॥

जन्मिएका निनै बाट बहीरो र नपुंसक। बाउन्ने लँगडो कुँजो रोगी जड र भक भके ॥
दुःखी विकल अङ्गैको मत्तउन्मत्तशुक्ल र। इन्द्रियै हीनको त्यस्तो न बोल्ने र सुतीरने ॥
पुरूषत्व सबै नष्ट भएकाको पनी सब। त्यो यथोचित संस्कार गर्नु नै पर्छ वास्तब ॥
भन्छन् न गर्नु संस्कार मत्त-उन्मत्तको दुबै कर्ममा अधिकारी नै छैनन् पतित होइनन् ॥
तिन्का सन्तान भन्छन् कै संस्कारै गर्न योग्य छ। गरुन् आचार्य भन्छन् तिन्कासंस्कार होम ती ॥
योग्य गर्न व्रतैबन्ध पराढ आदिकन तिनै। आचार्य विधिने आपनो त्याओस् पैले नजीकमा ॥
बसाईकन छोएर गायत्रीमो गरोस् जप। कन्यादान त्यजी सारा काम आचार्य नै गरोस् ॥५२७-५३५॥

वैनं तदहर्भोजयति' इति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः। 'उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुख आचार्य प्रत्यङ्मुख इतरोऽधीहि भोः' इति सांख्यायनसूत्रोक्तेः। यद्यपि कात्यायनेन—'अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोग्नेः प्रत्यङ्मुखाय' इत्युक्त्वा 'दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके' इति विकल्प उक्तः। तथापि कातीयानामेव सः। ब्रह्म चानां तूत्तर एव वेदैक्यात्। भिक्षायां विशेषमाह कात्यायनः—'मातरमेवाग्रेभिक्षेत।' पराशरमाधवीये—"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥५३६॥ "अथ संस्कारलोपे शौनकः—"आरभ्याधानमाचौलात् कालेऽतीते तु कर्मणाम्। व्याहृत्याज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥ एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत्। चूडायामर्द्धकृच्छ्रः स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥ अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत्॥५३७—५४०॥"पारिजाते कात्यायनः—"लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते। प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥५४१॥" स्मृत्यर्थसारे चैवम्। कारिकायां तु—'प्रायश्चित्ते कृतेऽतीतं कर्म कृताकृतम् ॥५४२॥" इत्युक्तम्। "प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै। कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विप-

---

जन्मेका विप्र वाटै तो कुण्ड-गोलकका पनि संस्कार गनु नै पर्छ सब यस्तै प्रकारले ॥

पोइ हुँदा हुँदै जार वाट जन्मेकालाई कुण्ड र मरी रके पछि जन्मेकालाई गोलक भन्दछन्।

स्मृत्यर्थ सारमा पनि यस्तै भनेको छ। कुण्ड र गोलकका संस्कार तथा श्राद्धमा निषेध क्षेत्रज पुत्रका विषयमा छ। अरुलाई ब्राह्मण न हुनाले यज्ञोपवीत को प्राप्ति नै छैन। यो अपरार्कका भनाई छ। यज्ञोपवीत बालकलाई भोजन गराएर नै गराउनु पर्दछ। किन भने? मदनपारिजातमा गोभिलले भनेका छन् कि-यज्ञोपवीतमा बालकलाई पहिले नै भोजन गराओस् गायत्रीको उपदेश अग्नि वाट उत्तरादिशामा गएर गराउनु। किन भने? साङ्ख्यसूत्रमा भनेको छ कि-अग्नि वाट उत्तरतिरबाट पश्चिममुख बालक सँग पूर्वफर्केर बसेको आचार्य यसो भनोस् कि- भो बटो अध्ययन गर। यद्यपि कात्यायनले यस्तो विकल्प भनेका छन् कि यस पछि बटुलाई गायत्रीको उपदेश गर्दा अग्नि देखि उत्तर पश्चिम फर्कापर गराओस्। यसो भनेर कुनै यसो भन्दछन् कि-दक्षिणतर्फ बसेकोलाई उपदेश गरोस् तथापि यो कात्यायनहरूकै निमित्तमा हो। ऋग्वेदीहरूलाई त उत्तरैतिर उपदेश गरोस्। किन कि? उनको एउटै वेद भएकोले कात्यायनले भिक्षामा विशेष कहेका छन् कि-पहिले आफ्नो आमासंग नै भिक्षा मागोस। पराशरमाधवीयमा भनेको छ-

बहिनी-सानि-आमा वा आफ्नी आमासँगै अघि।
मागोस् भिक्षा दिने साथ मागोस् भिक्षा अगाडि वा ॥ ५३६ ॥

संस्कार लोप भएमा शौनकले भनेकाछन्-

त्यो गर्भाधान वाटै नै लिई मुण्डन सम्मका। विद्या संस्कारका बेला पुण्य व्याहृति वाट ती ॥
गरेर घृत-संस्कार गरी होम क्रमै सित। गहिने कर्म तो सारा गरोस् त्यो विधिपूर्वक ॥
पादकृच्छ्र गरोस् भो ता कर्म एकेक लोपनै। अर्धकृच्छ्र गरोस् लोप मुण्डनै याद भो भने ॥
आपत्तिकालकै हुन यो छैन आद् भने यदि। प्रायश्चित्त गरोस् कर्म लोपिए द्विगुणै गरी ॥५३७—५४०॥

परिजातमा कात्यायनको वचन छ—

प्रायश्चित्त कहेको छ कर्मका लोपमा सब। लुप्त कर्म गरोस् त्यस्ले प्रायश्चित्त सके पछि ॥५४१॥

स्मृतिका अर्थ सारमा पनि यस्तै भनेको छ। कारिकामा त यस्तो भनेको छ कि—

कर्मको जो बित्यो बेला प्रायश्चित्त गरे पछि। गरे पनि त त्यो कर्म न गरेकै समान छ ॥५४२॥

किन भने? यस्तो वचन छ—

"श्चितः ॥५४३॥ इति । त्रिकांडमण्डने तु—"कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेषु च । कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥५४४॥" इत्युक्तम् । तत्र सर्वेषां तंत्रेण नांदीश्राद्धं कुर्यात् । देशकालकर्तृक्यात् । "गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥ ५४५ ॥" इति छंदोगपरिशिष्टात् । एतद्बहूनामपत्यानां युगपत्संस्कारकरणविषयमिति गोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करण इत्यन्ये । तत्रापि चौलस्य उपनीत्या सहेति पक्षे उपनीतिदिने एवानुष्ठानं न पूर्वदिने । सह त्वस्य दिवसैक्ये सन्निकृष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोऽप्येवम् । उपनीतिदिने मध्याह्नसंध्यामाह पारिजाते जैमिनिः—"यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकं न च । ततो मध्याह्नसंध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत्॥५४६॥" इति । ब्रह्मगायत्री । यत्तु वचनम्--"उपनयने तु कर्त्तव्यं सायंसंध्ये उपासनम् । आरभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥५४७॥" इति । तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातः । विकल्प इति युक्तं पश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं धार्यः—'त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति' इत्यापस्तम्बोक्तेः ।

बौधायनसूत्रे तु सदा धारणमप्युक्तम्--'उपनयनादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते पाणिग्रहणादित्येके । नित्यो धार्योनुगतो निर्मथ्यः' इति । इदं जातारणिपक्षे । अन्यथा मंथनासम्भवात् । ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः—"अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समीपतः ॥५४८॥" इति । येषां तद्दिने एव वेदारम्भस्तेषां नेदमिति

वितेको कर्म त्यो गर्नु प्रायश्चित्त गरे पछि । कुनै आचार्य भन्छन् यो भन्दछन् कै न गर्नु ने ॥५४३॥

त्रिकाण्डमण्डनमा त यसो भनेको छ—

अरू कर्म भयो प्राप्त वितेको कर्म गर्नु छ । भने गरि अघिल्लो नै पछिल्लो गर्नु पर्दैछ ॥५४४॥

त्यसमा सबै कर्मको एउटै नान्दीमुख श्राद्ध गरोस् । किन भने ? देश काल र कर्ता एउटै हुनाले । छन्दोगपरिशिष्टको वचन छ—

मातृकापूजनै श्राद्ध एकै पल्ट गरोस् सब । एकै पल्ट हुने काम्मा न गरोस् भिन्न भिन्न त ॥५४५॥

गोपदेव त यसो भन्दछन् कि यो त्यो विषयमा हो जब एकै पल्ट धेरै सन्तानको संस्कार हुन्छ । अरू त यसो भन्दछन् कि जसको समय वितेको छ तिनैका संस्कारका विषयमा हो । तिनमा पनि जब मुण्डन यज्ञोपवीतकै साथ हुन्छ तब उपनयनका दिनमा नै नान्दीमुख श्राद्ध गरोस् न कि पहिलो दिन । साथै गर्नाले एक दिनमै श्राद्ध अत्यन्त समीप हुन्छ । वृद्धहरूको आचरण पनि यस्तै छ । उपनयनका दिन मध्याह्नमा मध्याह्न सँध्या गर्नु भनी पारिजातमा जैमिनिले भनेका छन् ।

न भए सम्म गायत्री शिक्षा सन्ध्या न गर्नु तो । भए मध्याह्न-सन्ध्यादि गर्नु पर्छ यथाविधि ॥५४६॥

यस्तो वचन छ—

गरोस् त्यो व्रतबन्धैमा सायँ सँध्या उपासन । मध्याह्नमा पछी दिनको वेदपाठ गरोस् शुरू ॥५४७॥

यो अरू नै शाखाका विषयमा हो भनेर पारिजात भन्दछन् । यो विकल्प छ । हामी ठीक पनि यही नै मान्दछौं । उपनयनको अग्निलाइ तीन रात सम्म धारणा गर्नु पर्दछ । आपस्तम्बले यस्तो भनेका छन् । कि यस अग्निलाइ तीन दिन सम्म धारणा गर्दछन् ।

बौधायन सूत्रमा त सदैव धारण गर्नु पनि भनेको छ कुनै यसो भन्दछन् कि उपनयनको अग्निलाइ उपासनाग्नि भन्दछन् । त्यसलाइ विवाह सम्म धारण गरून् । किन भने ? यस्तो भनेको छ कि मथीको अग्निलाइ नित्यै धारण गरोस् र सँगै राखोस् । यो पनि अरणिबाट मन्थन गरी निकालेका अग्निकै बारेमा हो अरू अग्निको मन्थन असम्भव भएकोले । ब्रह्मयज्ञमा जैमिनीले त्यही विशेष भनेकाछन्—

ब्रह्मयज्ञ गरोस ब्रह्मचारी त्यो व्रतबन्ध भै । गायत्री वेदको सट्टा लेओस् आचार्यजी संग ॥५४८॥

दिक्। अथ ब्रह्मचारिधर्माः। याज्ञवल्क्यः—"मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम्। भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥५४९॥" मनुः—'अभ्यंगमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणं' वर्जयेदिति प्रकृतम् ॥५५०॥" पारिजाते कार्मे —"नादर्शी चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम्। गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ॥५५१॥" एतन्निषिद्धमध्वादिविषयम्। अन्यस्य गुरूच्छिष्टस्य सर्वदाप्राप्तेः। 'सचेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयात्' इति वसिष्ठोक्तेः। ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयम्। 'पितुर्ज्येष्ठस्य भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः। गुरुपुत्रे तु स्मृत्यर्थसारे उक्तम्—'गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् ॥५५२॥" प्रचेताः—"ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥५५३॥" यमः—"मेखलाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः। कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥ अग्नीधनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ॥५५४-५५५॥" कुर्यादिति शेषः। मेखलामाहाश्वलायनः—'तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्यात्री वैश्यस्य॥५५६॥" इति। आचार्यः—"त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता। तद्ग्रंथयस्त्रयः कार्याः पंच वा सप्त वा पुनः ॥५५७॥" मनुः—"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा

जसको वेदारम्भ त्यसै दिन हुन्छ त्यसको निमित्तको यो होइन। अब ब्रह्मचारीको धर्म कहन्छन। याज्ञवल्क्यले भनेका छन्—

उच्छिष्ट शुक्र स्त्री हिंसा मधु माँस र अंजन। अश्लील-परिवादादि छोड्नोस् त्यो सूर्यदर्शन ॥५४९॥

मनुको वचन छ—

पैह्रनु छत्र औ जुत्ता तेल-गाजल लाउनु। बटुले ब्रह्मचारी त्यो छोड्नु पर्दछ वास्तव ॥ ५५० ॥

पारिजातमा कूर्मपुराणको वचन छ—

खाओस् उच्छिष्ट गुरुको खालि औषधि खातिर। न माजोस् कहिल्यै दाँत न हेरोस् दर्पणै पनि ॥५५१॥

यो सब निषिद्ध मधु आदिका विषयमा हुन। त्यस भिन्न अरु गुरुको उच्छिष्ट सँधै ग्रहण गर्नु योग्य छ किन कि वसिष्ठको वचन छ कि यदि ब्रह्मचारी लाइ रोग लाग्यो भने गुरुका सम्पूर्ण उच्छिष्ट औषधिको निमित्त सेवन गर्नु पर्दछ। ज्येष्ठ भ्राताको उच्छिष्ट पनि यस्तै प्रकार जान्नु। किन भने? आपस्तम्बले भनेका छन्-पिता र जेठो भाइको उच्छिष्ट भोजन गर्नु योग्य छ। गुरूपुत्रका विषयमा स्मृत्यर्थसारमा भनेकाछन्—

उच्छिष्ट भोजनैबाहेक छोडीकन विशेषतः। हुन्छ त्यो गुरुकोछोरो गुरुका नै समानको ॥५५२॥

प्रचेताको वचन छ—

तेल मत्सु पान खानु भोजनै काँस्यपात्रको। यति औ ब्रह्मचारी र विधवा पनि छोड्दिउन् ॥५५३॥

यमको वचन छ—

कटिसूत्र र कौपीन छाला अजिन मेखला। उपवीत तथा दण्ड ब्रह्मचारी धरोस् सदा ॥५५४-५५५॥

भिक्षा र बासरा त्याओस् अग्निका निम्तिमा सदा। गुरुजीको गरोस् श्रेय गुरु भन्दा सुतोस् तलै ॥

आश्वलायनले मेखला भनेका छन्—

मेखला विप्रका होओस् मुञ्जको क्षत्रियादिको। धनुः प्रत्यञ्चकै होओस् वैश्यको मेष-ऊनको ॥५५६॥

आचार्यको वचन छ—

मेखला तीन धागाको तना ओस् बेह्रि तीन् पटक्। बनाओस् तिनमा गाँठा तीन पाँच कि सात वा ॥५५७॥

मनुको वचन छ—

कार्पासं विप्रस्य मेखला । त्रिवृता ग्रंथिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥५५८॥" अथ दण्डाः । मनुः—"ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ । पैप्पलौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हति धर्मतः ॥५५९॥ "एषामभावे गौतमः—'यज्ञियो वा सर्वेषां मूर्द्धललाटनासाग्रप्रमाणः' इति । अजिनमाहाश्वलायनः—'अहतेन वाससा संवीतमैणेयेन चाजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम्' इति । यद्यप्यैणेयशब्देन मृगीचर्मैवोच्यते 'एण्या ढञ्' इति पाणिनिस्मृतेः । 'ऐणेय-मेण्याश्चर्माद्यमेणस्यैणप्लुमे त्रिषु' इत्यमरकोशाच्च । तथापि 'कृष्णरुरुवस्तान्यजिनानि' इति शंखोक्तेः 'सर्वेषां वा रौरवम्' इति यमोक्तेश्च मृगचर्मणा सह मृगीचर्मणो विकल्पो ज्ञेयः । वस्त्राजिनयोस्तु विकल्पः 'कार्पासं वा विकृतम्' इति गौतमोक्तेः ।

अथ यज्ञोपवीतम् । मनुः - कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ॥५६०॥" मदन-पारिजाते देवलः—"कार्पासक्षौमगोवालशणवल्क्यतृणादिकम् । यथासम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहतांगुलिमूलके । आवत्त्यएणवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ अब्लिंगकैरच मन्त्रैस्तत् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् । अप्रदक्षिणमावृत्य सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ततः प्रदक्षिणावर्त्तं सम्यं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्टय दृढं बध्वा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् ॥५६१-५६५॥ तन्नवतंतु कार्यं । 'सावित्र्या त्रिगुणं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत्' इति तेनैवोक्तेः ।

मेखला तीन धागाको चिल्लो ब्राह्मणको हुनाेस मुञ्जको त्रिगुणा त्यस्मा तीन एक पाँच ग्रन्थिहोस् ॥५५८॥

अब दण्ड भन्दछन्—

विप्र ता बेल पालाश क्षत्री ता बाट खादिर । डुम्री-पिप्पल नै वैश्य धरूत् दण्ड स्वधर्मले ॥५५९॥

यिनीहरूका न मिलेमा गौतमले भनेकाछन् कि अथवा सबैको दण्ड यज्ञिय वृक्षकै बनाओस् शिर मस्तक वा नासिका सम्मको त्यसको प्रमाण हो । यस्तो दण्ड ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यका क्रमवाट बनाओस् । आश्वलायनले चर्म यस्तो कहिएको छ कि ब्राह्मणका नयाँ वस्त्रले ढाकिएको चर्म हुन्छ । क्षत्रियको रूरू मृगको हुन्छ एवम् वैश्यको चर्म बोकाको हुनु पर्छ । यद्यपि यहाँ ऐणेय पदले मृगीको चर्म कहिएको छ । किन भने ? 'एण्या ढञ्' यस पाणि नीका सूत्रले र एणीका चर्मलाइ एणेय एणका चर्मलाइ एण र यी दुवै चर्म तीनै लिङ्गमा छन् । यो अमरकोशका मृगीको चर्म हुन्छ न कि मृगको, ता पनि काला र रूरूमृग तथा बोकाको छाला तीनै वर्णलाई क्रमैले कहिएकोछ । यो शखको वचनले वा सबको चर्म रूरू मृगकै हुन्छ यो यमका वाक्यले रूरूमृगका साथै मृगीको पनि विकल्प जान्नु । वस्त्र र चर्ममा विकल्प छ अथवा यस्तो कपासको वस्त्र धर्नु जुन फाटेको न होस् भन्ने गौतमको भनाई छ । अब यज्ञोपवीत भन्दछन् । त्यसमा मनुको वचन छ—

यज्ञोपवीत होस् विप्रहरूको त कपासकै । माथिल्लो भागमा होओस् बाटेको त्रिगुणा गरी ॥५६०॥

मदनपारिजातमा देवलको वचन छ—

कपास-पाट-गोवाल-शण-बल्कतृणादिको । यथासम्भव ती विप्र गरून् धारण त्यो जनै ॥
के शुद्ध ठाँउमा शुद्ध मिलेको अँगुली सँग । मूलयोच छयान्नबे पल्टैगनि गनोकन ॥
यत्नले फेरि त्यस्लाई गराओस् त्रिगुणा अनि । परेका जलकै नाम मन्त्रले धुनु वेसरी ॥
बाटेको मास्तिरै त्यस्तो त्यस्लाइ त्रिगुणा हुँदा । प्रदक्षिण क्रमै बाट बाटोस् ने त्रिगुणा गरी ॥
तीन पल्ट अनी बह्नी बाटेर बलियो सित । ब्रह्मा विष्णु शिवैलाइ नमस्कार गरोस तब ॥५६१-५६५॥

त्यो जनैलाइ नौ ओटा तन्तुको बनाइनु पर्दछ । यो पनि उनैले भनेका छन् कि गायत्री मन्त्रले त्रिगुणा गराइँदामा नै त्यो नौ सूत्रको हुन्छ । भृगुको वचन छ कि—

भृगुः—'वामावर्त्तं वलितं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तं वलितं त्रिगुणं कार्यम् ॥५६६॥' स एकस्तन्तुः एवं त्रितन्तुक्रमित्यर्थः। छन्दोगपरिशिष्टे—"त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥५६७॥" ऊर्ध्ववृतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा वलितम्। कात्यायनः—"पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विदते कटिम्। तद्वार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥ ५६८ ॥" वसिष्ठः—"नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः। तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥ ५६९-५७० ॥" पारिजाते देवलः—'उपवीतं वयोरेके द्वे तथेतरयोः स्मृते। एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥५७१॥" स एव—'बहूनि चायुष्कामस्य।' तत्र मन्त्रमाह। स एव—'यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारयेत् ॥५७२॥" हेमाद्रौ—'यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥५७३॥" देवलः—"सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुत्क्षिपेत्। विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥५७४-५७५॥" मनुः—"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मंत्रतः ॥५७६॥" अथैतल्लोपे प्रायश्चित्तम्। मनुः—"अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् ॥५७७॥

त्यो बाँया तर्फ बाटै नै बाटिएको जनैकन। दक्षिणै बाट बाट्तामा त्रिगुणा त्रिगुणा गरोस् ॥५६६॥

त्यो पैले एक तन्तुको हुन्छ र लेखिएको क्रमले त्यसका तीन तीन तन्तु हुन्छन्। छन्दोग परिशिष्टमा लेखिएको छ—

बाटी माथि तिनै तन्तु बाटोस् फेरि तलैतिर। बाटेमा त्रिगुणा हुन्छ त्यो जनै एकग्रन्थिको ॥५६७॥

ऊर्ध्वव्रत त्यसलाई भन्दछन् जुन दक्षिणहात ऊचो गरेर धारण गरिन्छ। कात्यायनको वचन छ—

पिठिंड्मा नाभिमा धर्दा कटिसम्म पुग्यो भने। यज्ञोपवीत त्यो धर्न योग्यको हुन्छ ठिकको ॥५६८॥

वसिष्ठको वचन छ—

आयुको हानि नै हुन्छ नाभि भन्दा छ माथि ता। तपको क्षय नै हुन्छ नाभि भन्दा तलै छ ता ॥

बुद्धिमान् मर्त्यले तस्मात् ठिकको नाभि सम्मको।
यज्ञोपवीत त्यो राम्रो बनाओस् एक नासका ॥ ५६९-५७० ॥

पारिजातमा देवलको वाक्य छ—

होस् यौटै ब्रह्मचारीको वानप्रस्थ-गृहस्थको। दुइटा होस् हओस् यौटै संन्यासीहरूको जनै ॥५७१॥

यो शास्त्रको निश्चय छ। आयु चाहनेहरूले धेरै जनै धारण गरून् भन्ने भनाई पनि उनैको छ। त्यसको मन्त्र पनि तिनैले भनेका छन्।

यज्ञोपवीतमित्यादि मन्त्रले धर्नुयो कि वा। व्याहृति मन्त्र तो पढ्दै गर्नु धारण यो किता ॥५७२॥

हेमाद्रिमा भनेको छ—

भनेका स्मृति-वेदैका कर्ममा धर्नु ती दुवै। धरोस् अर्को पनी यौटा माथिल्लो वस्त्र छैन ता ॥५७३॥

देवलको वाक्य छ—

जलकै साथ गायत्री दशपल्ट पढेर त्यो। फ्याँकोस् मास्तिर के हुन्छ हेरोस् सब विचक्षण ॥
भने यदि छिनी हाल्यो नाभिवाट तलै गयो। त्यागोस् त्यहाइ जो खाईकन फेरि बनाइयो ॥५७४-५७५॥

मनुको वचन छ—

कर्म औ मेखला दण्ड उपवीत कमण्डलु। नाशिए मन्त्रले फ्याँकी जलमा अरू नै धरोस् ॥५७६॥

अब यसको लोपमा प्रायश्चित्त पनि मनुके वचन वाट भनिन्छ—

अग्निहोत्र तथा भिक्षा न गरी रोगि छैन वा। सातरात तकै राम्रो अवकीर्णी गरोस् व्रत ॥५७७॥

अमत्या आपदि त्यागे तु याज्ञवल्क्यः—भैक्ष्याग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ उपस्थानं ततः कुर्यात्समाप्तिव्रतवेनेन तु ॥५७८–५७९॥ मंत्रास्तु मिताक्षरायां ज्ञेयाः । सकृल्लोपे तु ऋग्विधाने—"मानस्तोके जपेन्मंत्रं शतसंख्यं शिवालये । अग्निकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणः ॥५८०॥" स्मृत्यर्थसारे तु—'सन्ध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपेऽष्टशतम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्चेत्युक्तम्।' अरार्के संवर्तः "यः संध्यां चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥५८१॥" अग्निकार्यं संध्याद्वये कार्यम् । 'अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि' इति याज्ञवल्क्योक्तेः सायमेव वा । 'सायमेवाग्निमिन्धीतेत्येके' इति लौगाक्षिणोक्तेः । पारिजाते शातातपः—"ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं तथैव च । प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥५८२॥"

ऋग्विधाने—"तंबोधिया जपेन्मंत्रं लक्षं चैव शिवालये । ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनं चेत्पूर्णमेव तत् ॥५८३॥" स्त्रीसङ्गमे तु मनुः "अवकीर्णी तु कामेन गर्दभेन चतुष्पथे । स्थालीपकाविधानेन यजेद्वै निर्ऋतिं निशि ॥५८४॥" विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः । उपवीतनाशे तु हारीतः—'मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् ।' तत्रैव मरीचिः—"ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथ वा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥५८५॥" मनुः—"ओं शब्दं कीपयेदंते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवा-

---

न जानीकन आपत्तिमा त्याग गरेको छ भने ता याज्ञवल्क्यले भनेकाछन्—

त्यजी भिक्षा अग्निकार्य सातरात्र व्रतै बसी । कामावकीर्ण मन्त्रेले दुइटै दिनु आहुति ॥
उपस्थान गरी फेरि रात्रो स्तुति सँगै उहाँ । मन्त्रले दिव्य यो गर्नु निरन्तर त सेचन ॥५७८–५७९॥

मन्त्र मिताक्षरामा लेखिएको छ । एक पल्टको लोपमा त ऋग्विधानमा लेखिएको छ—

जपोस् शिवालयैमा गै मानस्तोके सएतक । अग्निकार्य विना खाए छैन पाप् ब्रह्मचारिमा ॥

स्मृत्यर्थसारमा भनेको छ कि—सन्ध्या र अग्नि कार्यका लोपमा न्वाएर आठहजार जप, भिक्षा का लोपमा आठ सए र वारम्बार गर्दामा द्विगुणा जप गरोस् तथा दुइ पल्टै संस्कार पनि गरोस् । अप रार्कमा त संवर्तको वचन छ—

संध्या र अग्नि कार्यादि गर्दैन विधिसाथ जो । आठ हजार गायत्री जपोस् भै यत न्वाइ त्यो ॥५८१॥

अग्निकार्य दुवै सन्ध्यामा गर्नु पर्दछ । किन भने ? याज्ञवल्क्यले भनेका छन्–दुवै सन्ध्यामा अग्निकार्य गरोस् । अथवा सायङ्कालमा ने गरोस् किन भने ? लौगाक्षिले भनेका छन् सायङ्कालमा ने अग्नि जलाओस् । कुने यसो भन्दछन् । पारिजातमा शातातपको वचन छ कि—

जो खान्छ ब्रह्मचारी भै मधुमाँसादि त्यो वदु । प्राजापत्य कृच्छ्रव्रत गरी शेष व्रतै सकोस् ॥५८२॥

ऋग्विधानमा लेखिएको छ—

संबोधिया जपोस् मन्त्र गै शिवालयमा वदु । संख्यामा एक लाखैको न्यून वर्ममा भने ॥५८३॥

स्त्रीका संगममा त मनुले भनेको छन्—

जानी स्त्री-संगमै गर्ने गधामा यदि त्यो वदु । चौबाटोमा पुजोस् रात्मा निर्ऋति स्थालिपाकले ॥५८४॥

यसको विस्तार ता मिताक्षरा आदिमा जान्नु । उपवीत नाशिए मा हारीतको वचन छ कि मनोव्रतपतीभिः यी मन्त्रले घिउका चार आहुति दिएर फेरि जनै धारण गरोस् । उहीं मरीचिको वचन छ—

हुन्छ मूत्र तथा खान्छ जो ब्रह्मसूत्रले विना । शुद्ध भो आठ हजार गायत्री-प्राणयामले ॥५८५॥

दने ॥ अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥५८६-५८८॥" शर्मन्निति नकारात् पूर्व इत्यर्थः । अभिवादनप्रत्यभिवादनादौ विशेषः स्मृत्यर्थसारपारिजातादौ ज्ञेयः । यमः—"ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादयेत् । विना शिष्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥५८६॥" अथ पुनरुपनयनम् । पारिजाते शातातपः—"लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनम् । उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभीक्षीरभोजनात् ॥ उपानयं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः ॥५९० ५९१॥" इति । हेमाद्रौ वृद्धमनुः—"जीवन् यदि समागच्छेद्घृतकुम्भे निमज्य च । उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥५९२॥" तत्रैव पाद्मे—'प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति ॥५९३॥" चंद्रिकायां बौधायनः—"सिंधसौवीरसौराष्ट्रान् तथा प्रत्यन्तवासिनः । अंगवंगकलिंगांश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥५९४॥" हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वृद्धगौतमः—"खरमुष्ट्रं च महिषमनड्वाहमजं तथा । अस्तमारुह्य मुखजः क्रोशे चांद्रं विनिर्दिशेत् ॥५९५॥" मार्कण्डेयः—"खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति । तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ॥ पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥५९६-५९७॥" मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमात्रमुक्तम् । मनुः—"अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च । पुनः संस्कारमर्हंति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥५९८॥" मिताक्षरायां पराशरः—"यः प्रत्यवसितो

मनुको वचन छः—

अर्कलाइ नमस्कार गर्दामा आफ्नु नामको । अन्तमा राखि भोः शब्द उच्चारण गरोस् सदा ॥
आयुष्मान् भव हे सौम्यः भनी विप्र भए यदि । शुभाशीर्वाद देओस् त्यो अत्यन्तै शुद्ध चित्तले
नामका अन्तमा त्यस्का अकाशक्षर लाइर । पहिलो अक्षरैलाई प्लुत नै बोल्नु पर्दछ ॥५८६-५८८॥

अर्थात शर्मन् यसको नकार भन्दा पहिलो अक्षर यो अर्थ हो । अभिवादन (नमस्कार) र प्रत्यभिवादन (शुभाशीर्वाद आदिमा विशेष स्मृत्यर्थसार र पारिजात आदिमा जानु । यमको वाक्य छः—
संध्याकाल महाँ ढोगोस् जेठो कान्छो कनै पनि । आफ्नु नै छोरिको छोरो ज्वाई शिष्य सुतै त्यजी॥५८९॥

अब पुनः उपनयन भन्दछन् । पारिजातमा शातातपको वचन छः—

पलाण्डु लशुनै गृञ्जन ऊँट-कुत्ता-मनुष्यको । हात्ती-घोडा-गधाहाको दुद खायो भने यदि ॥
गर्नु नै फेरि संस्कार पर्छ वास्तव तेसको । बारम्बार तप्तकृछ्र गर्नु नै पर्छ तेसले ॥५९०-५९१॥

हेमाद्रिमा वृद्धमनुको वचन छः—

ज्यूँदै आयो भने फेरि घडामा घिउको डुबी । गरेर स्नान संस्कार जातकर्मादि गर्नु ती ॥५९२॥

त्यही पद्मपुराणको वचन छः—

जो लिन्छ प्रेतको शय्या प्रतिग्रहस्वरूपमा । लिने हुन्छ अवश्यै त्यो पुनः संस्कार योग्यको ॥५९३॥

चन्द्रिकामा बौधायनको वचन छः—

सिन्धु-सौवीर सौराष्ट्र अँग वँग कलिङ्ग यी । आँदामा देशमा हुन्छन् पुनः संस्कार योग्य ती ॥५९४॥

हेमाद्रिका प्रायश्चित्तकाण्डमा वृद्ध गौतमले भनेकाछन्

साँढे-ऊँट-गधा-राँगो-भेडो-बोकोविषे चढी । जादा कोसतकै विप्र चान्द्रायण गरोस् व्रत ॥५९५॥

मार्कण्डेयको वचन छः—

गधामा चढि जो विप्र योजनैतक जान्छ त । तप्तकृच्छ्र गरोस् तीन पहिले त्यसले स्वतः ॥
त्यसका देहको शुद्धि अनि मात्र छ उत्तम । त्यस्को जन्म गरोस् फेरिघृतमा विधिगर्भली ॥५९६-५९७॥

मदनरत्न र मिताक्षरामा त स्नानमात्र नै कहिएको छ मनु भन्दछनः—

खान्छन् द्विजाति ती तीनै न जानी रक्सि-मूत्र र । विष्ठायुक्त पदार्थै ता फेरि संस्कार योग्य छन् ॥५९८॥

विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः। अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥ स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चांद्रायणानि च। जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ।५९९-६००।' बौधायनसूत्रे—'अथोपनीतस्य व्रतानि भवन्ति नान्यस्योच्छिष्टं भुंजीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां न स्त्रिया सह भुंजीत मधुमांसश्राद्धसूतकान्नानि दशाहसंधिनीक्षीरं छत्राकनिर्यासौ विलापनं गणान्नं गणिकान्नमित्येतेषु पुनः संस्कारः।' प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येके। अथाप्युदाहरन्ति—"सौराष्ट्रं सिंधुसौवीरमवंतीं दक्षिणापथम्। एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥६०१॥" अथ पुनः संस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनमभ्युक्ष्याग्निमुखात्कृत्वा पालाशीं समिधाज्येनाज्येऽभ्याधाय वाचयति। 'पुनस्त्वादित्या रुद्रावसवः क्रामाः स्वाहेति' अथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोति यन्म आत्मनो निंदाभूत्पुनरग्निश्चक्षुरदादिति द्वाभ्याम्। अथ पक्वाज्जुहोति। 'सप्तते अग्ने० घृतेन स्वाहेति।'

अथाज्याहुतीरुपजुहोति—'येन देवाः पवित्रेणेति तिसृभिरनुष्टुभं स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानात्' अथापरमापरिधानात्कृत्वा पालाशीं समिधामाधायाथाव्रत्यप्रायश्चित्ते जुहोत्यथ व्याहृतीर्जुहोति। अथापरो ब्राह्मणवचनादेव सावित्र्या शतकृत्वो घृतमभिमंत्र्य प्राश्य कृतप्रायश्चित्तो भवति। गुरोर्वाप्युच्छिष्टं भुंजीताथाप्युदाहरन्ति। 'वपनं दक्षिणादानं मेखला दण्डमजिनं भैक्ष्यचर्याव्रतानि च निवर्त्तंते पुनः संस्कारकर्मणि' इति। आश्वलायनगृह्ये—'यथोपेतपूर्वस्येत्यादिना पुनः संस्कार उक्तः तथा पित्रादिव्यतिरेकेण ब्रह्मचारिणः प्रेतकर्मकरणे पुनरुपनयनमित्यपरार्कादयः।' त्रिस्थलीसेतौ—"कपनाशाजलस्पर्शात् करतोयाविलंघनात्। गण्डकी-

---

मिताक्षरामा पराशरको वचन छः—

संन्यासी वा विरागी वा लिने अनशनै व्रत। गृहस्थधर्ममा फेरि आउनै खोज्दछन् भने॥
तीन कृच्छ्र तथा तीन चान्द्रायण गरुन् अनि। जातकर्मादि संस्कार गरेमा फेरि शुद्ध छन् ॥५९९-६००॥

बौधायनसूत्रमा लेखिएको छ कि—उपनयन संस्कार भइ सकेकाको यी व्रत हुन्छन्—पिता र जेठो दाजुको उच्छिष्ट छोडेर अरूको न खाओस् न स्त्रीकै संग भोजन गरोस्। मधु माँस श्राद्ध र सूतकको अन्न दश दिनको व्याएकी संधिनीको दूध छत्राक निर्यास विलापन र गणान्न एवम् वेश्याको अन्न न खाओस दुःख पनि न मानोस्। यी निषिद्धको सेवन गर्छ भने फेरि संस्कारको योग्य हुन्छ। कुनै यस्तो पनि भन्छन् कि निषिद्ध देशमा जानाले फेरि सँस्कार गर्नु पर्दछ त्यसमा यस्तो उदाहरण दिन्छन्।

अवन्ती-सिन्धु-सौवीर-सौराष्ट्रै-दक्षिणापथ। जाँदा यी देशमा विप्र फेरि संस्कार-योग्य छ ॥६०१॥

अब पुनः संस्कार व्याख्यान गर्दछौं। देवपूजा देखि लिएर अग्निमुख गरे सम्मका कर्म गरी पलाशका समिधालाइविउमा मिलाई राखेर यी मन्त्र पढोस् पुनस्त्वादित्या रुद्रावसवः का माः स्वाहा यस पछि प्रायश्चित्तका मन्त्रले होमोस् जो मेरो आत्माको निन्दा भयो त्यसलाइ अग्नि नष्ट गरून्। यी हुइ मन्त्रले होम गरोस् र अनि यस मन्त्रले सात आहुति देओस्-जसमा घिउ मिलेका हुन् र स्वाहाकार अन्तमा होस्।

अब घिउ आहुति हवन गर्दछन्। येन देवा पवित्रेण यी तीन मन्त्रले र फेरि सबै वेदको स्विष्टकृत आदि धेनुका वा प्रदानतकका कर्म गरेर तदनन्तर परिधान सम्मका अरू कर्म गरी पलाशका शमिधा राखेर व्याहृति हरू पढी प्रायश्चित्त का निमित्तको हवन गरोस्। यस पछि ब्राह्मणका वचनले गायत्रीले घिउलाइ सय पल्ट पढेर पवित्र बनाइ खाएर नैप्रायश्चित्त गरिन्छ अथवा गुरूको उच्छिष्ट भोजन गरोस।

वाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥६०२॥" गौडास्तु-'करतोयाजलस्पर्शात् कर्मनाशाविलंघनात् ॥६०३॥" इति पठन्ति । तन्न दानधर्मेषु करतोयास्नाने प्राशस्त्योक्तेः । "करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठे ति विश्रुते । आप्लावयसि पौराणां पापं हर करोद्भवे ॥६०४॥" इति स्मृतिदर्पण-चंद्रकालिखितस्नानमंत्राच्च । पराशरः-"अजिनं मेखलां दण्डो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च । निवर्त्तंते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥६०५॥" हरदत्तस्तु-"य एकं वेदमधीत्यान्यं वेद-मध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनं तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यम्" इत्याह । अन्ये नैतन्म-न्यन्ते 'सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते' इत्यापस्तम्बोक्तेः । तद्विधिः कारिकायां—"वेदां-तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते । उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जिता ॥ यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् । कृताकृतं च वपनं मेधाजननमेव च ॥ मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह । अनुप्रवचनीयं च तदभावे द्वयं नहि ॥ परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् । पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे । ॥६०६-६०९॥" इति । यत्तु हारीतः-"द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नींधनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्ष्यचर्येति । सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः कार्यः" इति । तद्युगांतरविषयम् । "पुरा

यसमा पनि यी वचनहरू कि—द्विजातिहरूका पुनः संस्कारकर्ममा मुण्डन मेखला दक्षिणादान मृगचर्म भिक्षाटन र व्रत यी हुँदैनन् । आश्वलायनगृह्यमा पुनः संस्कार लेखिएको छ कि-जसको पहिले संस्कार भई सकेको छ त्यसको फेरि गरोस् । त्यस्तै वचन पनि छन् कि यदि पिता आदि देखि भिन्न अरूको प्रेतकर्म ब्रह्मचारी गर्छ भने ता त्यसको फेरि उपनयन हुन्छ । यो कुरो अपरार्क आदि भन्दछन् । त्रिस्थ-लीसेतुमा लेखेको छ कि

करतोया नदी नाघ्दा कर्मनाशाजलै छुँदा । गँडकी बाहुले तर्दा पुनः संस्कार योग्य भो ॥६०२॥

गौडहरू त यसो भन्दछन्—

गर्दामा करतोयाको जलकै स्पर्श वास्तव । नाघ्दामा कर्मनाशा ती पुनः संस्कार योग्य छ ॥६०३॥

यो ठीक होइन । किन भने ? दानधर्ममा करतोयामा स्नान गर्नु श्रेष्ठ कहिएको छ । स्मृतिच-न्द्रिकामा लेखिएको यो मन्त्र पनि छ—

जलमा करतोयाको नदी श्रेष्ठ प्रसिद्ध ती । मेरो पाप सबै नाश गर्दा स्नान करोद्भवे ! ॥६०४॥

पराशरको मन्त्र छ—

भिक्षा माग्नु व्रतै दण्ड मृगचर्म र मेखला । पुनः संस्कारमा हुन्न द्विजातिहरूका पति ॥६०५॥

हरदत्तले त यस्तो भनेका छन् कि-जो पटक वेद पढेर अर्को पढ्न चाहन्छ त्यसको फेरि उपन-यन गर्नु पर्दछ । यस कारण वेदै पिच्छे उपनयन हुन्छ । अरू हरू यसलाइ मान्दैनन् । किन कि ? आप-स्तम्ब भन्दछन्-सबै वेदहरूका गायत्रीको उपदेश गरिन्छ त्यसको विधि कारिकामा यस्तो लेखिएको छ—

ऋग्वेद् वेद् पढ्न चाहन्छ अरू वेद पढेर जो । त्यस्को छोडी अलङ्कार यही नै उपनीति हो ॥
उपनीति भएकाको प्रायश्चित्तभयो जब । मेधा मुण्डन उत्पत्ति गराओस् न गरोस् कि वा ॥
मेधाजनन भो ता त्यो व्रतचर्या पनी भयो । अनुप्रवचनीयै भो त्यसको हुइ थोक भो ॥
न गरोस् परिदानै नै निमित्त पछि ता यहाँ । पढाओस् ठाममा पैलो तत्सवितुर्वृणीमहे॥६०६–७०९॥

हारीतले भनेकाछन् कि दुई प्रकारका वधू हुन्छन् पहिली ब्रह्मवादिनी र दोस्री सद्य वधू । तिनमध्ये ब्रह्मवादिनीको उपनयन, अग्नीन्धन, वेदपढ्नु र आफ्नु घरमा भिक्षा माग्नु गर्नु पर्दछ । यता सद्य वधूको चाँहि उपनयन गरी विवाह गरोस् । यो युगान्तरकै विषयमा हो । किन कि? यसले यस्तो भनेका छन्—

कल्पेषु नारीणां मौंजीबन्धनमिष्यते । अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥६१०॥" इति यमोक्तेः । अथानध्यायाः पारिजाते हारीतः—"प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः । श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥६११॥" नारदः—"अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥६१२॥" निर्णयामृते—"चातुर्मास्य-द्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु । अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥६१३॥" गर्गः—"शुचावूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥६१४॥" स्मृत्यर्थसारेऽपि—'आषाढीकार्त्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वितीयासु च' इति । मनुः—"उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वं तासु च रात्रिषु ॥६१५॥ इति । उत्सर्गे तु—'मनूक्तपञ्चिरण्यहोरात्राभ्यां त्र्यहस्य विकल्पः' इति विज्ञानेश्वरः । अष्टका-शब्देन सप्तम्यादित्रयं ज्ञेयम् । 'तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमंत्यामेके इति गौतमोक्तेः । 'ऋत्वंताविति' सौरक्रत्वंतासु । 'चांद्रांतस्य पर्वत्वेनैव निषेधसिद्धिः' इति सर्वज्ञनारायणः । एते नित्याः ।

नैमित्तिकानप्याह याज्ञवल्क्यः—"त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु । उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥ संध्यागर्जितनिर्घातभूकंपोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥ पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः । कृतेन्तरे त्वहोरात्रं शुक्रपाते

ध्यो पुरा-कल्पमा स्त्रीको मौञ्जीबन्धन आदि र । गायत्रीको शुभै शिक्षा वेदाध्ययन नै पनि ॥६१०॥

अब अनध्याय भन्दछन् । पारिजातमा हारीतको वचन छः—

चतुर्दशी अष्टमी र प्रतिपद् दुइ पर्व ती । न पढोस् पहिलो रात अनध्याय अघी भए ॥६११॥

नारदको वचन छः—

दुवै अयन विषुवन् बोधिनी शयनी तथा । यी अनध्याय मे गर्नु मन्वादि र युगादि ता ॥६१२॥

निर्णयामृतमा लेखेकोछः—

चातुर्मास्यद्वितीयामा मन्वादि र युगादिमा । गर्नु पर्छ अनध्याय तिथि सोपपदा विषे ॥६१३॥

गर्गको वचन छः—

चातुर्मास्य-द्वितीया र औंसी आषाढ-कार्तिक । द्वितीया फाल्गुनैका ती हुन् अनध्याय भन्दछन् ।६१४।

स्मृत्यर्थसारमा पनि लेखिएको छ-आषाढ-कार्तिक फाल्गुनका कृष्णपक्षको द्वितीयामा अनध्याय हुन्छ मनुको वचन छः—

उपकर्म र उत्सर्गहरूमा तीन रात र । अष्टकामा अहोरात्र ऋत्वन्तैमा त एकरात् ॥६१५॥

उत्सर्गमा त मनुले भनेका दक्षिणी र अहोरात्रका साथै तीन अनध्याय हुन्छन् । यसको विकल्प छ यो विज्ञानेश्वरको भनाई छ । अष्टका शब्दले सप्तमी आदि तीन जान् । गौतमले यसो भनेका छन् कि तीन अष्टका हुन्छन् कि पछिल्लो एउटामात्र हुन्छ । ऋतुका अन्तकामा सौरमासका प्रमाणले र चान्द्र-मासले अन्तको निषेध पर्वझाट नै सिद्ध हुन्छ । यो सर्वज्ञ नारायण भन्दन । यी पूर्वोक्त अनध्याय नित्यै छन् । नैमित्तिक अनध्याय पनि याज्ञवल्क्यले भनेकाछन् —

गुरू शिष्य तथा ऋत्विक् मरेमा बन्धुती निज । तीन दिन अनध्याय भन्दछन् ती सुधी द्विज ॥
वेदपाठी स्वशाखाको मरेमा भूमिकंपमा । उपाकर्म र उत्सर्गआदिमा वज्रपातमा ॥
संध्यामा मेघ गर्जेमा गिरेमा बिजुली तथा । अष्टमी पूर्णिमामा र चतुर्दशीविषे यता ॥

तथोच्छ्रये ॥६१६-६२१॥" ग्रहणे द्विनिशोक्तावपि ग्रस्तास्ते त्र्यहमित्युक्तं प्राक्। स्मृत्यर्थसारे तु—'रात्रौ ग्रहे तिस्रो रात्रीः। दिवा च त्र्यहम्' इत्युक्तम्। ऋतुः सौरः। भुक्त्वेत्युत्सवविषयम्। 'ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे' इति गौतमोक्तेः। श्राद्धिकमेकोद्दिष्टभिन्नम्। तत्र तु त्र्यहमिति मनुः। स्मृत्यर्थसारे चैवम्। यत्तु 'पश्वाद्यतरा ये त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च' इति गौतमोक्तम् तत्प्रथमाध्ययने। याज्ञवल्क्यः—"श्वक्रोष्टुगर्दभोलूकसामबाणार्त्तनिस्वने। अमेध्यशवशूद्रांत्यश्मशानपतितांतिके॥ देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसम्प्लवे। भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रेति मारुते॥ पांशुप्रवर्षे दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिसु। धावतः पूतिगंधे च शिष्टे च गृहमागते। खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे। सप्तविंशदनध्याया नैतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥६२२-६२७॥" बाणो वंशः। शततंतुर्वीणेति हरदत्तः। अमेध्याः सूतिकादयः स्तनितं गर्जः। वर्षातोऽन्यत्र गर्जवृष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः। वर्षासु तात्कालिक इति नारायणः। ऐतरेयोपनिषदि अयर्तौ वर्षे त्रिरात्रमिति। मृगादिज्येष्ठांतं वर्षर्त्तुः तं विना वर्षादौ त्रिरात्रमनध्यायः इति वेदभाष्ये उक्तम्। संध्यागर्जे तु हारीतः-'सायं संध्यास्तनिते रात्रिः प्रातः सध्यास्तनितेऽहोरात्रम्।' रात्रौ विद्युत्पररात्रावविधिः। 'विद्युति नक्तं चापररात्रात्' इति गौतमोक्तेः। 'दिनतृतीयांशोत्तरं तु विद्युति सर्वरात्रम्' इत्याह स एव। त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति। 'अर्द्ध-

सकेमा वेद थालेको दुवै दिन र राहुको। सूतकै ऋतुको संधि आरण्यक पढी सब॥

गरेर श्राद्धखाएर नकुलै पशु भ्यागुतो। सर्प मूसो बिरालो र कुत्ताले काटदिए पय॥६१६-६२१

शुक्रपात भएमा र उच्छ्रेयै पर्न गो भने। यी सबैमा अहोरात्र अनध्याय छ नै हुने॥

ग्रहणमा यद्यपि दुइ रात भनेको छ ता पनि ग्रस्तै भएर अस्त भो भने ता तीन दिन जान्नु। यो माथि नै भनि आएको छ। स्मृत्यर्थसारमा लेखेको छ रात्रीका ग्रहणमा तीन रात्री र दिनका ग्रहणा तीन दिन अनध्याय हुन्छ। यहाँ ऋतुले सौर लिने र भोजन पछि यो चाँहि उत्सव विषयक हो। भोजन पछि उत्सवमा (न पढोस्) भने गौतमको भनाई छ। एकोदिष्ट देखि भिन्न अरूश्राद्धमा एकदिन हुन्छ। जहाँ मनुले तीन दिन भनेका छन्। स्मृत्यर्थसारमा पनि यस्तै कहिएको छ। गौतमले जो भनेकाछन् कि-पशु आदिले बीचबाट हिंडीदिएमा तीन दिन उपवास र परदेशमा जानु पर्दछ। यो पैलो अध्ययनकै विषयमा सम्झनु पर्दछ। याज्ञवल्क्यको वचन छः—

कुत्ता- स्याल-गधा-उल्लू- वीणाका सय तन्तुको। राम बाण-र आर्तैको शब्द सुन्दा अयोग्यको॥
अमेध्य-मृतकै-शूद्र-चाण्डाल र श्मशानको। जाँदा पतितका छेउ अग्रह्यै ठाँउमा तथा॥
आफ्नो अशुद्धि बिजुली मेघका शब्द भोजन। गरी हात गिलै राखी जलको मध्यमा गई॥
अधरात्र हुरी ठूलो धूलो उड्नु र साँझ भो। दिशा डढ्नु र नीहार सज्जनागमनै तथा॥
भय दुर्गन्धि भाग्नेको गधा ऊँट र हात्तिको। चढाई अश्वनौकाको वृक्षारोहण नै पनि॥
सत्ताइस अनध्याय तात्कालिक भनी यिनै। भनिन्छन् जनले विद्वान् मानिन्छन् नित्य वास्तव॥६२२-६२७॥

यहाँ नारायण त यस्तो भन्दछन् कि वर्षा भिन्न अरू ऋतुमा मेघगर्जन र वर्षा तथा बिजुलीपतन यी एकैपल्ट भए आकालिक र वर्षामै भए भने तात्कालिक अनध्याय सम्झनु पर्दछ। ऐतरीयो पनिषद्मा ता यस्तो लेखेको छ कि—वर्षा भिन्न अरू ऋतुमा वर्स्यो भने ता तीन दिन अनध्याय हुन्छ। वेदभाष्यमा पनि भनेकोछ-मृगशिरा देखि लिएर ज्येष्ठासम्म वर्षा ऋतु हो यस भिन्न अरूमा वर्षादि भयो भने ता तीन दिन अनध्याय हुन्छ। हारितले त यो गौतमका वचन बाट सन्ध्याको समयमा गर्जेमा अनध्याय भनेका छन् कि सायं सध्याका वेलामा गर्जेमा एकरात्री र प्रातः सन्ध्याका समयमा गर्जेमा अहोरात्र

रात्रे मध्ययामद्वये'। इति विज्ञानेश्वरः 'मध्यदण्डचतुष्टये' इति निर्णयामृते। मनुः—"न विवादे न कलहे न सेनायां न संगरे। न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके। रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥६२८-६२९॥" कौर्मे-"श्लेष्मांतकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च। कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥६३०॥" मनुः-"शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्। नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च ॥६३१॥" प्रौढपादः पदोपरि पाददाता। आसनारूढपादो वेति हरदत्तः। सोपपदास्वपि प्रागुक्तेः। स्मृत्यर्थसारे—"श्रवणद्वादशीमहाभरण्योः प्रेतद्वितीयायां रथसप्तम्यामाकाशे शवदर्शने चाहोरात्रम्। असपिण्डे गुरौ मृते त्रिरात्रम्। आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी। आचार्यभार्यापुत्रशिष्येष्वहोरात्रम्। अग्न्युत्पाते गोविप्रमृतौ त्रिरात्रयः। अयने विषुवे च पक्षिणी। अकालवृष्टौ च। आरण्यमार्जारसर्पनकुलपञ्चनखादेरंतरागमने त्रिरात्रम्। आरण्यश्वसृगालादिवानररजकादौ द्वादशरात्रम्। खरवराहोष्ट्रचाण्डालसूतिकोदक्याशवादौ मासम्। गोमवयाजानास्तिकादौ त्रिमासम्।

शशमेषश्वपाकादौ षण्मासम्। गजगण्डसारससिंहव्याघ्रमहापातकिकृतघ्नादावब्दमनध्यायः। शोभनदिने चानध्यायः। विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिष्वासमाप्तेः। सगोत्राणामनध्यायः। "उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत्। तदिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः॥ केचिदाहुः

राश्रीमा बिजुलीका शब्द भयो भने त पछिल्ला रात्रीको अवधि सम्म अनध्याय हुन्छ। दिन का तेश्रोभागमा बिजुली शब्द होस्ता सम्पूर्ण रात्री अनध्याय हुन्छ। यी तीनै भागमा कुनै वेला बिजुलीको प्रवृत्ति भो भने त सम्पूर्ण दिनै अनध्याय हुन्छ। बिज्ञानेश्वरले त अर्धरात्रीका समयमा बिजुलीको प्रवृत्ति भो भने ता बीचका दुई प्रहर अनध्याय हुन्छ भनेकाछन्। निर्णयामृतमा त माझका चार प्रहरमा बिजुलीको शब्दले अनध्याय हुन्छ भनेको छ। मनुको वचन छ —

झगडा र लडाईंमा सेना-संग्राममा तथा। सके पछि भोजनादि अजीर्ण-वमनै हुंदा॥
सूतकैमा अती देहद्वारा नै रक्त निस्किदा। शस्त्रको घाउ लागेमा छोडोस् अध्ययनै सदा ॥६२८-६२९॥

कर्मपुराणमा पनि लेखेको छ—

छायामा शाल्मलीको र श्लेष्मान्तक-मधूकको। कोविदार- कपित्थैको न पढोस् कहिल्यै पनि ॥६३०॥

मनुको वचन छ—

खाएर सूतकान्नादि आमिषादि सुती सुती। पाउमा पाउ राखेर न पढोस् कहिल्यै पनि ॥६३१॥

पाउमा पाउ राखेर वा आसनमा पाउ राखेर जो बसेको छ त्यसलाइ प्रौढपाद भन्दछन भनी हरदत्त भन्दछन सोपपदाहरूमा निषेध पहिले नै भनी सकिएको छ स्मृत्यर्थसारमा पनि लेखेको छ श्रवणद्वादशी महाभरणी यमद्वितीया रथसप्तमी र आकाशमा मृतक दर्शन इत्यादिमा अहोरात्र न पढ्नु। असपिण्डी गुरू मरेमा तीन रात, आचार्य र उपाध्याय मरेमा दुइ दिन र बीचको रात, आचार्य की स्त्री र उनका पुत्र वा शिष्य मरेमा अहोरात्र अशौच हुन्छ। अग्निका उत्पातले गाई ब्राह्मण मरेमा तीन रात, दुवै अयन र विषुव संक्रान्ति तथा अकाल वर्षामा दुइ दिन एक रात एवम् वन बिरालो सर्प नकुल र पञ्चनख आदिले बीचबाट मिस्किएर जाँदामा तीन रात, वनको कुकुर स्याल आदि बानर र धोबी आदि बीचबाट गएमा बाह्र दिन, गधा ऊँट चाण्डाल सूतिका रजस्वला र मुर्दा आदि बीचबाट गएमा महिना भर अनध्याय हुन्छ। गाई नीलगाई बोका र नास्तिक आदि निस्किए भने त तीनमहिना र खरायो मेष श्वपाक आदि निस्किएमा छ महिना हात्ती गैंडा सारस सिंह व्याघ्र

क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिका। तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥६३२-६३३॥" प्रदोषं त्वाह प्रजापतिः—"षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका। प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नव-नाडिका॥६३४॥ निर्णयामृते गर्गः—"रात्रौ यामत्रयादर्वाक् सप्तमी वा त्रयोदशी। प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते। प्रदोषः स तु विज्ञेया वेदाध्ययनगर्हितः ॥६३५-६३६॥" कौर्मे—"अनध्यायास्तु नांगेषु नेतिहासपुराणयोः। न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥६३७॥" शौनकः—"नित्ये जपे च काम्ये च ऋतौ पारायणेऽपि च। नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्राहणे गृहणे स्मृतः॥६३८॥" इत्यनध्यायाः। अथ महानाम्न्यादिव्रतम्। श्रीधरः—"तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम्। चौलवत्सर्वमाख्यातं समोदानव्रतेषु च ॥६३९॥" एतेषां लोपे शौनकः—"व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत्। अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः॥ प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाज्याहुतीः शतम्। हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ॥६४०-६४१॥" स्मृत्यर्थसारे तु—'त्रीन् षड् वा दश वा कृच्छ्रान् कृत्वा पुनर्व्रतं चरेत्' इत्युक्तम्। अथ समावर्त्तनम् सुरेश्वरः—"भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते। ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्त्तनक्रिया ॥६४२॥"

महापातकी कृतघ्न आदि निस्किएमा त वर्ष भर अनध्याय हुन्छ। विवाह प्रतिष्ठा उद्यापन आदिमा त जबतक समाप्त हुँदैन तबे सम्म सगोत्रीहरूलाइ अनध्याय हुन्छ। किन भने यो वचन छ—

उदयै-अस्तमा तीन मुहूर्त दिन हुन्छ जो। मानिन्छ त्यो अनध्याय अहोरात्र भरी सब ॥
त्यै भन्छन् यो कुनै देशमा दिन्को त्यो यदि अधि छ।
हुन्छ त्यसि अनध्याय मिल्दा दिन्मा हुँदैन त्यो ॥६३२-६३३

प्रजापतिले प्रदोष भनेकाछन्—

षष्ठी र द्वादशी आधा रातै अघि घडी भए। तृतीया नौ घडी रात्रीतक होस् ता प्रदोष भो ॥६३४॥

निर्णयामृतमा गर्गको वचन छ—

रात्रीमा प्रहरै तीन भए अघि त्रयोदशी। सप्तमी निन्दितै होत्यो प्रदोष त पढाइमा ॥
तृतीयादिन रात्रीमा चतुर्थी नौ घडी भए। ती वेदहरुपढ्नैमा त्यो छ निन्दित ज्यादि नै ॥६३५-६३६॥

कूर्मपुराणमा भनिएको छ—

अनध्याय हुँदै हुन इतिहास-पुराणमा। अङ्ग औ धर्मशास्त्रैमा अरूमा पर्व यी त्यसो ॥६३७॥

शौनकको वचन छ—

अनध्याय हुँदै हुन्न ऋतु-पारायणै जप। नित्य औ काम्यमा हुन्छ वेद पढ्दा पढाउँदा ॥६३८॥

इति अनध्यायः। अब महानाम्न्यादि व्रत भन्दछन्। श्रीधरको वचन छ—

महानाम्नी-व्रतैमा त्यो तिथि नक्षत्र अंश र। वार वर्गोदयै सारा हेर्नु मुण्डनकै सरी ॥६३९॥

गोदान र व्रत आदिमा पनि यस्तै प्रकार हेर्नु पर्दछ। यसका लोपमा शौनकले भनेकाछन्—

आफ्नु शाखाकनै पढ्नु विधिले व्रत ती गरी। न गरी व्रत जो पढ्छ त्यो पापी विधि नाश्तछ ॥
प्रति प्रत्येक शाखाको गरी एकेक कृच्छ्र र। न्वाओस् सए आहुति दी गायत्रीले घृतादिकै ॥६४०-६४१॥

स्मृत्यर्थसारमा त यस्तो भनेको छ कि तीन छ दश कृच्छ्र गरेर फेरि व्रत गरोस्। अब समावर्तन भन्दछन् सुरेश्वरको वचन छ—

भनेका व्रतमा तारा नक्षत्र अनि चन्द्रका। शुद्धिमा शनि-भौमैका समावर्तन हुन्छ त्यो ॥६४२॥

बोधायनसूत्रे तु—'रोहिण्यां तिष्ये उत्तरयोः फाल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैंद्रे विशाखायां वा स्नायात् ॥६४३॥ इत्युक्तम्। वसिष्ठः—"स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेच्छुभम्। पूर्वाह्णे तदभावे तु कुर्यात् स्नानं यथाविधि ॥६४४॥" सर्वऋतवो विवाहस्य' इति सूत्राद्यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समावर्त्तनमपि तत्रैव। अन्यथोदगयने समावर्त्तने 'अनाश्रमो न तिष्ठेत' इति विरोधः स्यादित्युक्तम् सुदर्शनभाष्ये। एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम्। तदाह बौधायनः—"शौचसंध्यादर्शभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादण्डाजिनधारिणो दिवास्वाप्यछत्रपादुकास्रग्विधारणाद्यर्तनानुलेपनाञ्जनद्यूतनृत्यगीतवाद्यादिभिर्वर्जितो ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत् महाव्याहृतिहोमं च कुर्यात्। समावर्त्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम्।" "आदिष्टो नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्। समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥६४५-६४६॥" इति मनूक्तेः। आदिष्टो ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः। ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिद्ध्यति। जनने तु सत्यपि न त्रिरात्रम्। तत्रातिक्रांताशौचाभावादुदकं दत्त्वेति वचनाच्चेति दिक्।

अत्रापि विकल्पः। "पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित्। आशौचकर्मणा तस्मात् त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥६४७॥" इति छंदोगपरिशिष्टात्। स्नातकव्रतान्याह व्यासः—

बौधायनसूत्रमा त—

रोहिणी उत्तरा दोटा पुष्य औ दुइफाल्गुनी। हस्ता चित्र-विशाखा र ज्येष्ठामा स्नान नै गरोस् ॥६४३॥

यसो भनेको छ। वसिष्ठको वचन छ।

मध्याह्नकाल-होरामा गरोस् स्नान यथाविधि। पूर्वाह्णमै गरोस् स्नान यदि छैन भने त त्यो ॥६४४॥

विवाहका सबै ऋतु छन्, यस सूत्र बाट अब दक्षिणायनमा विवाह हुन्छ तब समावर्तन पनि दक्षिणायनैमा गरोस् न भए उत्तरायणमा समावर्तन हुन्छ भने त बिना आश्रम कहिल्यै न बसोस्, यो वचनको विरोध हुन्छ। यो सुदर्शनभास्यमा लेखिएको छ। ब्रह्मचर्यव्रत लोपको प्रायश्चित गरेर समावर्तन गरोस्! त्यै बौधायनले भनेकाछन्। शौच सन्ध्या भिक्षा अग्निहोत्रको त्याग कौपीन यज्ञोपवीत मेखला दण्ड मृगचर्म न धार्नु दिनमा सुत्नु छत्र खराउ माला धार्नु तेल चन्दन अञ्जन जुआ नाच गाना बजाना ऋतुमा गमन यीनमा ब्रह्मचारी तीन कृच्छ्र व्रत र महाव्याहृतिहरूले होम गरोस्। समावर्तन पछि ब्रह्मचारी तीन रात्र पर्यन्त मरणाशौच गरोस् किन भने मनुले भनेका छन् कि—

व्रत त्यो ब्रह्मचारीको सकिएको छ ता भने। देखास् त्यो जलदानादि तीन रात अशुद्ध भो ॥६४५-६४६॥

यदि ब्रह्मचर्य मै कोही मर्‍यो भने त तीन रातका बीचमा विवाह गरोस्। अन्यथा न गरोस्। यदि कसैको जन्म भो भने पनि तीन रात पनि अशौच लाग्दैन, किन कि? त्यसमा अतिक्रान्त अशौच-लाग्दैन तथा पूर्वोक्त जल दिएर यो वचन पनि छ कि जन्ममा कसैलाइ पनि जल दिइन्न। इति दिक्।

त्यसमा पनि विकल्प छ। अर्थात् कुनै जन्ममा पनि अशौच मान्दछन्। छन्दोगपरिशिष्टको वचन छः—

ब्रह्मचारीकनै दोष छैन बाबु मरे पनि। कर्मका अन्तमा सारा दिन तीन अशौच छ ॥६४७॥

स्नातकका व्रत व्यासले भनेका छन्—

"यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेदः कृतं केशनखः शुचिः ॥६४८-६४९॥" वेदो दर्भवटुः मनुः—"उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारस्रजङ्कारकमेव च ॥६५०॥" अन्यान्यपि बहु चगृह्य-स्मृत्यादिभ्यो ज्ञेयानि । अथ छुरिकाबन्धः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—"छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् । विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षप्यनस्तगे ॥ जीवे शुक्रे च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते । मौञ्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥६५१-६५३॥" संग्रहे—"शूद्राणां राज्यपुत्राणां मौञ्ज्य-भावेऽस्त्र-बन्धनम् । मौञ्जीबन्धोक्ततिथ्यादौ कार्यो भौमदिनं विना ॥६५४॥" अथ विवाहः । याज्ञवल्क्यः—"अविलुप्तब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥६५५-६५६॥" लक्षण्यां बाह्याभ्यंत-रलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि काशीखण्डादौ प्रसिद्धानि । अंतराणि 'अष्टौ पिण्डान् कृत्वा' इत्या-श्वलायनोक्तानि । मनुः—"असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥६५७॥ दत्तिममातुर्गृहीता असपिण्डोऽपि सगोत्रः । न कुलनिवृत्तये । चकारान्मातुरसगोत्रा । दत्तकस्य पितुर्जनककुले पितुरसगोत्रा सपिण्डत्वान्निषिद्धेत्यन्यश्चकारः । असपिण्ड्यां सापिण्ड्यरहिताम् । तच्चैकशरीरावयवान्वयेन भवति । एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीर-स्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परंपरया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्सम्भवति तथाप्याधारत्वेनैकशरीरावयवायोऽस्त्येव । 'अस्थि-मिरस्थीति' इति मंत्रलिंगात् । एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तास्वाहिता मदन-रत्नपारिजाततिज्ञानेश्वरादयः । वाचस्पतिशुद्धिविवेकशूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोऽप्येवम् । श्रुति-

---

यज्ञोपवीत दोटा र जल साथ कमण्डलु । उष्णीष पादुका छाता जुत्ता औ स्वर्णकुण्डल ॥
कुराको वटुको शुद्ध राख्नोस् साथमहाँ सदा । रहोस् शुद्ध न काटोस् त्यो कपाल नख आदि ता॥६४८-६४९॥

मनुको वचन छ—

माला वस्त्र जनै जूत्ता गहना र कमण्डलु । पैह्रे को अरूले हुन्न उनले गर्नु धारण ॥६५०॥

अरू व्रत पनि बहुचगृह्य आदिबाट जान्नु पर्दछ अब छूरिकाबन्धन भन्दछन् । ज्योतिर्निबन्धमा नारदको वचन छ—

छूरिका बन्धने भन्छु विवाह अघि भूपको । विवाहमा भनेका ती मैह्रामा शुक्लपक्षमा ॥
उदयैमा तथा शुक्र-गुरुको चन्द्र-भौमको । ताराको बलमा त्यस्तै लग्नमा अति योग्यको ॥
मौञ्जीबन्धनका शुद्ध नक्षत्र-तिथिमा तथा । वारमा मंगलै भिन्न बाँधून् ती नृप छूरिका ॥६५१-६५३॥

संग्रहको वचन पनि छ—

मौञ्जीबन्धन तिथ्यादि भौम भिन्न दिनै विषे । न हुँदा त्यो अस्त्र बाँधून् शूद्र ती राजपुत्रको ॥६५४॥

अब विवाह । याज्ञवल्क्यको वचन छ—

अलुप्तब्रह्मचारी त्यो लक्षिणी स्त्री विहा गरोस् । अत्यन्त सुन्दरी कान्छी संबन्ध न हुँदी अघि ॥
न मिल्दी प्रवरै गोत्र निरोगी-असपिण्डकी । भएकी भाइ भित्रै रहुँबाहिरी लक्षणे हुँदी ॥६५५-६५६॥

बाहिरी लक्षण काशीखण्डमा र भित्रिया लक्षण आठ पिण्ड बनाएर हेरोस् भनी आश्वलायनले भनेकाछन् । मनुको वचन छ—

आमाकी असपिण्डै र पिताकी असगोत्रकी । द्विजातिको श्रेष्ठ हुन्छे यो स्त्री मैथुन कर्ममा ॥६५७॥

रपि–'एतत्पाट्कौशिकशरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वत्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः' इति। 'प्रजामनुप्रजायते' इति च। चंद्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यम्। "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डयं सप्तपौरुषम्"६५८-६५९॥" ॥ इति मात्स्योक्तेः। न च पितृव्यादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यम्। तत्कर्तृकश्राद्धे देवतैक्येन तत्सत्वात्। देवदत्तकर्तृकश्राद्धे हि ये देवतास्तेषां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुप्रविशति। तेषां सापिण्ड्यम्। तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृकश्राद्धे सहाधिकारित्वेन तदन्वयात्। 'एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥६६०-६६१॥" इति स्मृतेश्च। श्रुतीनां च वैराग्यर्थत्वात् तस्य सापिण्ड्यनिमित्तत्वे मानाभावात्। न च मातुलादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यम्। मातामह रूपदेवतैक्यात्। ननु गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात् सपिण्डत्वं स्यात्। किं बहुना 'सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः' इति मार्कंडेयपुराणाद्राज्ञोऽपि श्राद्धकर्तृत्वात्सापिण्ड्यप्रसंगः।

सत्यम्। 'पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा' इति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृ-

---

दत्तकमाता ग्रहण गर्ने असपिंड पनि सगोत्र हुन्छ कुलका निवृत्तिको निमित्त होइन। चकारले माताको पनि असगोत्र लिनु पर्दछ। दत्तकपिताका जनक कुलमा पिताको असगोत्राभाई पनि सपिंड हुनाले दोश्रो चकार निषेध गर्दछ। असपिण्डाबाट सापिण्ड्य रहित लिन्छन्। त्यो सापिण्ड्य एकै शरीरका अन्वयले हुन्छ। एकै पिता वा माताका शरीरका अवयव पुत्र पौत्र आदिमा साक्षात् परम्पराले शुक्र-शोणितद्वारा मिलेकाछन् यद्यपि पतिको सँग पत्नीको र भाइका पत्नीहरूको यो सबन्ध हुँन शक्तैन ता पनि आधार हुनाले यौटै शरीरान्वय छँदैछ अर्थात् यौटै कुल सबैको आधार छ मन्वको प्रमाण पनि यो छ कि–हाड सँग हाड मिलाइँ दछु। यौटै पिताका शरीरका अवयव पुत्रहरूद्वारा उनमा स्थित हुन्छन्। यो मदनरत्न पारिजात र विज्ञानेश्वर आदि भन्दछन्। वाचस्पति शुद्धि विवेक शूलपाणि गौड र मैथिल आदि पनि यस्तै प्रकार भन्दछन्। श्रुति पनि छ कि यो शरीर छ कोश भएको छ। तीन कोश बाबुबाट र तीन कोश आमाबाट हुन्छन्। अस्थि स्नायु र मज्जा यी तीन पिताबाट र त्वचा मांस रुधिर आमा बाट हुन्छन्। यो श्रुति पनि छ कि मनुष्य प्रजाको अनु (पछि) पैदा हुन्छ। चन्द्रिका अपरार्क मेधातिथि र माधव आदि त यसो भन्दछन कि एउटा पिण्डदान कर्मको जसका साथ सम्बन्ध छ तिनै सपिण्ड कहिन्छन्। मत्स्यपुराणमा भनेको पनि छ—

लेपभागभुजै हुन् ती चौथा आदि लिइ तिन। पिता आदि तिने चौंहि भोगी छन पिण्डकै पुनः ॥
सातौं पिण्ड दिने जो छ त्यै सातपुरूषैतक। सापिण्डय हुन्छ यस्तै छ यसको क्रम वास्तव ॥६५८-६५९॥

कदाचित् कुनै यस्तै शङ्का गर्दछन् भने कि-पितृव्य आदिमा यो सापिण्ड्य छैन। त्यो ठीक होइन किन भने पितृव्यका निमित्त श्राद्धमा देवत्य यौटै हुनाले सापिण्ड्य हुन्। देवदत्तले गरेको श्राद्धमा जो देवता थे तिनै मध्ये कुनै यौटा अरूले गरेका श्राद्धमा आउँछन् भने तिनको सापिण्ड्य हुन्छ।

गरिने पतिले आपना श्राद्धमा पनि वास्तव। स्त्रीको छ अधिकारै नै देहको एक अन्वय ॥
सूतकैमा र गोत्रैमा पिंडादि दानमा पनि। पतिकै एकता प्राप्त गर्छे नारी स्वरूपतः ॥६६०-६६१॥

यस स्मृतिले अन्वय छ। श्रुति वैराग्यको निम्ति हो श्रुति पनि सापिण्ड्यमा निमित्त छ भन्ने कुरामा कुनै प्रमाण छैन। कुनै शङ्का गर्नाले कि मामा आदिमा यो छैन। त्यो पनि ठीक छैन। किन

सम्बन्ध एव तत्सत्त्वात् । ऊर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तत इति शेषः । ननुप्रश्नमत्वाद्यत्र नियम्यते न मातृत इत्यादिवाक्यभेदात् । मैवम् । मातृकुले पञ्चमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने तुल्यत्वात् । पौरुषेयत्वाद्दोष इति चेत् । तुल्यमन्यत्रापि । अन्यकर्तृके राज्ञस्तत्पितॄणां वा देवतात्वाभावाच्च । किञ्च । अवयवान्वयपक्षे यथा योगरूढ्या परिहारस्तथेहापि तेन मातृकुले पितृकुले चैकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः । तेनैकस्य पित्रादयः षट् पुत्रादयश्च षट सपिण्डा भवन्ति । अत्र केचिदुभयतः सापिंड्यनिवृत्तावेवोद्वाहो नान्यथेत्याहुः । शुद्धचिंतामणिवाचस्पतिहरदत्तादयस्तु सगोत्रत्ववत् सापिंड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन संयोगवदुभयनिरूप्यत्वादेकतो निवृत्तावन्यतो निवृत्तेरावश्यकत्वात् मूलपुरुषमारभ्याष्टमो वरः मूलपुरुषमारभ्य द्वितीयातृतीयादिकामुद्वहेदित्याहुः । शिष्टास्तु न वधूवरयोः स्वतःसापिंड्यं किन्तु कूटस्थं संततित्वात् तत्सापिंड्यं नैव । अतोऽष्टमवरं प्रति कन्याया असापिंड्येऽपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिंड्यात् । तत् संततिस्थत्वाद्वरस्तां प्रति सपिंड एवेत्यविवाहः । सापिंड्यासापिंड्ययोः प्रतियोगिभेदेन विरोधादित्याहुः । इदमेव युक्तम् । आशौचेऽप्येवं सापिंड्यं ज्ञेयम् । यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिंड्यं मण्डूकप्लुतिवदनुवर्त्तते । यत्र तु मध्ये नानुवर्त्तते यथा कूटस्थात्पंचम्योः कन्ययोः पुत्रे तत्र निवृत्तिः । तदपत्योस्त्वनुवृत्तिस्तत्रापि न सापिंड्ययो-

भने ? मातामह आदिरूप देवता त्यहाँ पनि यौटै छ । यसैले सपिण्डता छ । गुरु शिष्यादिमा पनि श्राद्ध देवता भएकोले सापिण्ड्य भै हाल्ला । धेरै के भन्नु ? जसको कवै छैन त्यसको श्राद्ध त्यसैका सम्पत्ति बाट राजाले गराई दिनु पर्दछ । यो मार्कण्डेय पुराणका वचनले राजा पनि श्राद्ध कर्ता छ, तस्मात् सापिण्ड्य प्रसंग भै जाला ।

ठीक हो । आमा भन्दा पाचौं र बाबु भन्दा सातौं पिंढी पछि सापिण्ड्य रहँदैन । याज्ञवल्क्यका यस वचनले माता र पिताका सम्बन्धमा नै सापिण्ड हुन्छ । त्यस पछि त्यो हट्त छ । आमा भन्दा पाँच र पिता भन्दा सात पिढीं सम्म सापिण्ड्य रहन्छ र त्यस पछि त्यो हट्छ । य अर्थ होइन किन कि ? आमा का कुलमा पाचौं देखि र पिताका कुलमा सातौं देखि पर सापिण्ड्य छुट्तछ । नियम न मानेमा यस्तो वाक्य भेद हुन्छ । यस्तो न भन किन भने ? नियम पक्षमा माताका कुलमा सातौं सम्ममा बोधन गर्दा मा वाक्य भेद तुल्य छ । नियम पक्षमा ईश्वरोक्त हुनाले वाक्यभेदको दोष छैन भने त निषेधमा पक्ष पनि ईश्वरोक्त हुनाले वाक्य भेदरूप दोषको अभाव किन न मान्नु र अरूले गरेका श्राद्धमा राजालाई सापिण्ड्य त्यसै हुँदैन कि त्यसका पितृ राजाका देवता हुनै सक्तैनन् । जब माता-पिताका अवयवका मेलले सापिण्ड्य हुन्छ भने यस पक्षमा योगरूढीले त्यसको परिहार हुन्छ । त्यस्तै यहाँ पनि योगरूढी मान यसर्थ माता-पिताका कुलमा जस-जसमा एक पिण्डदान क्रियाको अन्वय छ त्यही नै सपिण्ड हुन्छ । कुनै यसो भन्दछन् । यसबाट एक पिण्ड गर्नेको पिता देखि लिएर छ र छोरी देखि लिएर श्राद्ध सपिण्ड हुन्छन् । कुनै यसो भन्दछन् कि दुवै तरफ देखि सापिण्ड्यको निवृत्ति भएमा मात्र विवाह हुन्छ । नत्र हुँदैन । शुद्ध चिन्तामणि वाचस्पति र हरदत्त आदि त यसो भन्दछन कि सगोत्रताकै ठीक सापिण्ड्यको पनि सप्रतियोगिक हुनाले संयोगकै समान दुवैले बनाउनु योग्य छ । एकबाट हटेमा अर्को बाट हट्नु आवश्यकै भएकोले मूलपुरुष देखि लिई आठौं मूल पुरुष सम्म दोश्री तेश्री आदि कन्या विवाह गरोस् । शिष्ट त यसो भन्दछन् कि वधू र वरको स्वत सापिण्ड्यता हुँदैन किन्तु मूलपुरुषके संन्तान भएकोले सपिण्डता हुन्छ । यसबाट आठौं वर प्रति यद्यपि कन्या असपिण्ड छ ता

दोषः । सम्बन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः । अत्र कूटस्थमारभ्य गणना कार्या । तदुक्तम्– "वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः । पंचमी चेत्तयोर्माता तत्सापिंडयं निवर्त्तते ॥६६२॥" इति । कूटस्थो मूलपुरुषः । विश्वरूपनिबंधे–"एवमुक्तप्रकारेण पितृबन्धुषु सप्तमान् । ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पंचमान् मातृबन्धुतः ॥ सन्तानो भिद्यते यस्मात्पूर्वजाद्युभयत्र च । तमादाय गणेद्धीमान् वरं यावच्च कन्यकाम् ॥६६३–६६४॥" स्मृतितत्त्वे नारदः–"आसप्तमात्पंचमाच्च बंधुभ्यः पितृमातृतः । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥६६५॥"

अत्र 'बंधुभ्यः' इति पंचमीनिर्देशात्पितुः पितृष्वसृपुत्रात्सप्तमीमातुः पितृष्वसृपुत्राच्च पंचमीमपि त्यजेत् । एवमन्यबंधुषु ज्ञेयम् । तत्रापि त्रिगोत्रात्ययेऽर्वागपि विवाहं कुर्यात् । वक्ष्यमाणवचनात् । त्रिगोत्रगणनाच्च मातामहगोत्रापेक्षया न तु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः पितामहदुहितुर्दौहित्रीपुत्री परिणेया स्यात् । वध्वाः मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रांतर्गते न विवाहप्रसंग इति सम्बन्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः । सम्बन्धविवेके शूलपाणिरप्याह । पंचमात्सप्तमाच्चार्वागपि त्रिगोत्रांतरिता विवाह्या । "असंबांधा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा । सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रांतरिता च या ॥ ६६६ ॥" इति बृहन्मनूक्तेः । 'सन्निकर्षेऽपि कर्त्तव्यं

पनि मूलपुरुष सँग कन्याको सपिण्डता हुनाले र वर पनि त्यै मूल पुरुषकै सन्तान हुनाले त्यस कन्या प्रति सपिण्डता नै हुन्छ । यसर्थ तो दुवैको विवाह हुँदैन सक्तैन, किन कि सपिण्डता र असपिण्डताको प्रतियोगिका भेदले परस्पर भेद छ । यो शिष्टको मनाइ युक्त छ । आशौचमा पनि यस्तै प्रकार सपिण्डता जान्नु । जहाँ बीचमा सपिण्डता छुटेको छ त्यहाँ मेढकप्लुतिके ठीक अनुवर्तन हुन्छ । जहाँ बीचमा सपिण्डताका अनुवृत्ति हुँदैन जस्तो कि मूलपुरुष देखि पाचौं कन्याका पुत्रहरूमा त्यहाँ निवृत्ति हुन्छ । तिनका सन्तानमा त अनुवृत्ति नै हुन्छ । त्यहाँ पनि सपिण्डता र असपिण्डताको संबन्धीका भेदले दोष हुन्छ । यसैले त्यहाँ विवाह हुँदैन । यहाँ मूलपुरुष देखि लिएर गणना गर्नु पर्दछ त्यै भनेको छ—

वधू र वरका बाबु यदि कूटस्थ छन् यता । भने छन जान ती पाचौं तिन्को सापिण्डयहट्तछ ॥६६२॥

विश्वरूप निबन्धमा कहिएको छ

भनेका रीतले यस्तो पिताका बन्धुमा सब । माथी सात पिढीं भन्दा विवाहै गर्नु योग्य छ ॥

बन्धुमा जननीका त भन्दा पाँच पिढीं पर । सन्तान भेद नै हुन्छ गनोस् वर–वधूतक ॥६६३–६६४॥

स्मृतितत्वमा नारदको वचन छ —

बन्धुका बाबु–आमाकी सातौं पाचौं तकै हुँदी । कन्या विहा गर्नु हुन्न यौटै प्रवर–गोत्रकी ॥६६५॥

यहाँ बन्धुभ्यः यो पञ्चमीका निर्देशले पिताका पितृष्वसृका पुत्र देखि सातौं र आमाका पितृष्वसृका पुत्र देखि पाचौंकोलाइ पनि छोड्नु पर्छ । यस्तै प्रकार अरु बन्धुमा पनि जान्नु । तिनमा पनि तीन गोत्रको भेद भएमा पहिलै पिढीमा पनि विवाह गर्नु । तब यस्तै वचन भनिनेछ । तीन गोत्रको गणना पनि मातामहका गोत्रबाटै गर्नु पर्दछ न कि आफ्नु गोत्र बाट, न भए पिताका पितामहकी पुत्रीकी जो नातिनी र छोरी छ त्यो पनि विवाह गर्न योग्या भइ हाल्छ । यदि बधू मातामहका गोत्रका अपेक्षाले तीन गोत्रको अन्तर्गत छ भने ता विवाह हुँदैन सक्तैन । यो सम्बन्ध तत्व आदि गौडग्रन्थमा लेखिएको छ । संबन्ध विवेकमा शूलपाणिले पनि भनेका छन् कि–पाँच र सात भन्दा पहिले तीन गोत्रका बीचकी कन्या विवाह गर्न योग्य छ । बृहन्मनुको वचन छ—

सम्बन्धहीन माताकी पिण्ड औ जलदानमा । विहा द्विजातिले गर्नु मध्यकी तीन गोत्रका ॥६६६॥

त्रिगोत्रात्परतो यदि ॥ ६६७ ॥" इति देवलोक्तश्चेति । एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते । यत्तु वसिष्ठः—'पंचमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ॥ ६६८ ॥" इति । यच्च विष्णुपुराणे—"पंचमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥ ६६९ ॥" इति । तत्पंचमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयम् । "पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया । क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥ ६७० ॥" इत्यपरार्के मरीचिवचनात् । स्वर्लतायां शंखलिखितौ—"सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः सप्तपौरुषी । पिण्डश्चोदकदानं च अशौचं च तदानुगम् ॥ ६७१ ॥" गोत्रं संतानम् । आशौचं तानभिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः । शुद्धिविवेके शुद्धिचिंतामणौ च ब्राह्मे—"सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया सप्तपौरुषी । सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥ ततः कालवशात्तत्र विस्मृतौ नामगोत्रतः । समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति ॥६७२-६७३॥" सप्तोर्ध्वं त्रयः सोदकास्ततो गोत्रजाः । तत्रैव ब्राह्मे—'अविभक्तधनास्त्वेते सपिण्डाः परिकीर्त्तिताः ॥६७४॥" तेनाविभक्तधनाभावे विभक्तः सपिण्डो धनहारी नान्यथेत्यर्थः । तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणे च त्रिधा सापिंड्यं सिद्धम् । यत्तु 'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतस्त्रीन् मातृतः पञ्च

देवलको वचन पनि छ—

त्यो तीन गोत्र भन्दा या परैको छ भने यदि । स्वीकार गर्नु नै पर्छ शुभ वैवाहकर्ममा ॥६६७॥

यसलाई दाक्षिणात्यहरू मान्दैनन । जो वसिष्ठको वचन छ कि—

आमा देखि पिढीं पाचौं भएकी सुन्दरी वधू । विहा गर्न छ योग्यैकी बाबु देखि त सातकी ॥६६८॥

विष्णुपुराणमा पनि भनेको छ—

आमा देखि त पाचौंकी बाबु देखि त सातको । व्याहोस् कन्या गृहस्थीले न्यायले विधिले नृप ॥६६९॥

यो दुवै वचन पाचौं र सातौंकीलाइ छोडेर विवाह गर्नु भन्ने बारेकै हो । किन कि ? अपरार्कमा मरीचिको वचन छ—

विवाह गर्दछन् पाँचौं-सातौं त्यस्तो महाँ जुन । गर्छन् ता पनि ती कर्म भए पतित शूद्र नै ॥६७०॥

स्वर्लतामा शंखलिखित वचन छ—

सपिण्डता सबैको छ गोत्रमा सात पीढ़िको । जलदान र आशौच हुन्छ पिण्ड तहाँतक ॥६७१॥

यस वचनले गोत्र बाट सन्तान लिनु पर्दछ । तिनीहरू सम्म नाइ अशौच आदले भेट्छ । यै अर्थ हो शुद्धिविवेक र शुद्धिचिन्तामणिमा ब्रह्मपुराणको वचन छ—

सम्पूर्ण वर्णको जान्नु सात पुस्ते सपिण्डता । जान्नु त्यस्पछि ता फेरि समानोदकधर्मता ॥

बिर्सिए नाम-गोत्रादि कालका वशले पछि । समानोदकको नाउँ पनि हट्तछ वास्तव ॥६७२-६७३॥

सात पीढि पछि समानोदक र त्यस पछि गोत्रज संज्ञा हुन्छ । त्यहीं ब्रह्मपुराणको वचन छ—

यिनका धनको हुन्न जहाँ सम्म विभाग ता । कहिन्छन् यी त्यहाँसम्म सपिण्डी नै भनीकन ॥६७४॥

यस कारण धन विभाग न भएमा छुट्टिएको पनि सपिण्ड धनको भागी हुन्छ । न भए हुँदैन । तस्मात् विवाह अशौच र धनका विभागमा तीन प्रकारको सपिण्डता सिद्ध हुन्छ । कसैले भनेको छ—

पितृतो वा' इति पैठीनसिस्मृतौ त्रीनित्यनुकल्प इति माधवोक्तेः। "पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा। दशभिः पुरुषैः ख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्॥ उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम्। पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः॥ सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च। एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः॥ तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि। विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योगिरायमः॥ यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत्। नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्वेदाश्चैतत्प्रदर्शयते॥ ६७५-६७९॥" इति चतुर्विंशतिमतात्। "चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा। पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पंचमीम्' इति पराशरोक्तेः चानुकल्पत्वेनापदि पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते। अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम्। तन्न यथाश्रुतं ज्ञेयम्। पूर्वोक्तमरीचिवचोविरोधात्। वस्तुनि विकल्पासम्भवात्। "पञ्चमात्सप्तमार्द्धानां यः कन्यामुद्वहेद्द्विजः। गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वहन्॥ ६८०॥" इति विष्णूक्तेः। पाराशरस्य मूलाभावाच्च। तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्तदिशा दत्तकसापत्नसंबन्धाद्यनुप्रवेशे ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिसपिण्डविषये वा पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि न त्वनुकल्प इति भ्रमितव्यम्। यत्तु स्मृतिचंद्रिकामाधवादय आहुः—'तृतीये संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै' इति शतपथश्रुतेः। 'तृतां

आमा देखि पाचौं र पिता देखि सातौं आमादेखि तेश्रो र पिता देखि पाचौं, यो पैठीनसी स्मृतिमा पाँचौं र सातौं का ठाउँमा तेश्रो र पाँचौं यो विकल्प छ। यो माधवको भनाई छ।

सातौं पाचौं पिता-माता देखिकी गर्नु त्यो विहा। दशौं पुस्तिकै ख्यात जन्मेको वेदपाठिका॥
सातौं पर विहा गर्नु सातौं नै गर्नु छैन ता। न मिले गर्नु पाँचौं नै छ यै नै पितृमा विधि॥
सातौं छैटौं तथा पाचौं पुस्तिकी त्यो वधू सँग। छैन दोष विहा गर्दा भन्दछन् शाकटायन॥
ती दुवै पक्षका तेश्री चौथीसँग विहा गरोस्। भन्छन् मनु यमै साक्षात् ती पराशर अङ्गिरा॥
जो विहा गर्छ अन्सार कुलमार्ग र देशको। संबन्ध योग्य त्यो हुन्छ वेद भन्दछ यै कुरो॥६७५-६७९॥

यो चतुर्विंशतिका मतले चौथो पाँचौं वर चौथी कन्या विवाह गरोस्। पराशरका मतमा पाँचौं छैटौंलाइ विवाह गरोस् न कि पाँचौंलाई। यो पराशरका वचनले पाँचौं कन्यालाई विवाह गर्नु गौण छ। यसले आपत्तिमा नै पाँचौंलाइ विवाह गरोस्। यो प्रतीत हुन्छ। यहाँ छैटौं न मिलेमा पाँचौंसग विवाह गर्नेमा गौण कहिएको छ। यो कसैले गरेको विकल्प ठीक मान्न हुँदैन। किन भने? यसमा पूर्वोक्त मरीचिका वचनको विरोध छ र वस्तु विकल्पको असम्भवता पनि हुन आउँछ। विष्णुको यो वचन छ—

अघिल्ली पाँच औ सातौं भन्दा त्यस्तै स्वगोत्रकी। द्विज कन्या विहा गर्ने गुरूतल्पी कहिन्छ नै॥६८०॥

यता पराशरका वचनमा कुनै प्रमाण छैन। यसर्थ यो भ्रम पनि गर्नु हुन्न कि-मदन र पारिजातले भनेका मार्गले दत्तक र सपत्नका संबन्धको प्रवेश जब ब्राह्मणादिकमा भो भने तब उनमा वा क्षत्रिय आदि हरूका सपिण्डमा पराशरको वचन लाग्ने मात्र पर्दछ अनुकल्प न मात्र। स्मृतिचन्द्रिका र माधव आदि त यसो भन्दछन् कि तेश्रोमा विवाह गर्दछौं चौथोमा गर्दछौं इत्यादि शतपथ श्रुति छ। मामाकी छोरीका समान विवाहमा पैतृश्वस्रेयीलाइ छोड देओस्। कि न कि गर्भमा स्त्री-पुरूष पैदा हुन्छन्। यो मन्त्रका वर्णले र कुनै आमाकी बहिनीकी छोरी र पिताकी बहिनी की छोरी सपिण्डताका संकोचले विवाह गर्दछन्। यो शातातपका वचनले मामाकी कन्यासँग विवाह गर्नु पर्दछ। यद्यपि

जहुर्मातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वस्रेयीवपामिव' इति। 'गर्भे तु नौ जनिता दम्पतीकः' इति च मंत्रवर्णात्। "मातृष्वसुतां कंचित्पितृष्वसृसुतां तथा। विवहन्ति क्वचिद्देशे संकोच्यापि सपिण्डताम्" इति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहः कार्यः। यद्यपि पितृष्वसृकन्योद्वाहोऽपि प्राप्तस्तथाप्यस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टमिति निषेधाद्वचनांतरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः। अयं तु दाक्षिणात्यशिष्टाचारात्कार्य इति न च पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता। मानांतरेणासिद्धौ 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इतिवदनुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात्।

यत्तु शातातपः—"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥६८१॥" यच्च मनुः—"पैतृष्वस्रेयीं भगिनीं स्वस्रीयां मातुरेव च। मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चांद्रायणं चरेत्॥ एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत बुद्धिमान्॥६८२-६८३॥" यच्च व्यासः —'मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः॥६८४॥' इति तद्गान्धर्वादिविवाहोढमातृविषयम्। तत्र पितृगोत्रानिवृत्तेः। अत एव मार्कण्डेयपुराणे—'गांधर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्' इति। ब्राह्मादिविवाहे तु परिणेयैवेति। भट्टसोमेश्वरोऽपि तृतीयेऽध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्य स्मृतिविरोधेनाचारप्राप्तस्यास्य वार्तिके बाधोक्तावपि पूर्वोक्तश्रौतलिंगबलीयस्त्वादस्य कर्त्तव्यतामाह। तदेतद्दत्तकस्य पालकदत्रिममातृसोदरकन्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन युगांतरपरत्वेन चोपपन्नमप्यविचारितरमणीयं

पिताकी बहिनीकी छोरी सँग विवाह गर्नु प्राप्त छ ता पनि त्यो नरकको साधन र जगत्मा निन्दित छ, यस निषेधले र कुनै देशमा त्यसको विधान पनि न भएकोले गर्नु हुँदैन। यो दक्षिणीहरूका शिष्टाचारले गर्नु पर्छ। कुनै भन्छन्भने कि-पूर्वोक्त श्रुति अर्थ वादरूप हो विधिहोइन ता त्यो पनि ठीक होइन, मानान्तरले सिद्ध भएन भने यसको ठीक अनुवाद हुँनै सक्तैन। यसै कारण विधिको कल्पना छ कि परलोकको कर्म देवताहरूकै निम्ति गरिन्छ।

शातातपले यसो भनेकाछन् कि—

आफ्नो प्रवरको त्यस्तै माता-मातुल-गोत्रको। चन्द्रायण गरोस् त्यागी कन्या सँगभए विहा॥६८१॥

मनुको वचन छ—

विवाह सानि आमाकी छोरी र फुफुका सुता। विवाह मातुलै पुत्री गर्दा चान्द्रायणै गरोस्॥
कन्याकन तिनौटै यी भार्याको निम्ति बुद्धिमान्। स्वीकार न गरोस् कैले गरेमा हुन्छ पातकी।६८२-६८३।

व्यासले पनि भनेका छन्—

साक्षात् सपिण्डकी आमाकै निज यत्नले। विवाहकर्मका कैले स्वीकार न गरोस् नर॥६८४॥

यो पूर्वोक्त वचन त्यस आमाको विषयमा हो जो गान्धर्व आदि विवाह द्वारा विवाह गरिएकोछ। किन भने ती विवाहमा पिताको गोत्र हट्तैन। यसै कारण मार्कण्डेय आदि पुराणमा लेखिएको छ कि गान्धर्व आदि विवाहमा पिताका गोत्र बाट नै धर्मवित् हुन्छ यदि ब्राह्म आदि विवाह भएको छ भने त विवाह हुन सक्त छ। सोमेश्वर भट्टले पनि वाक्यपादका तेस्रा अध्यायमा मामाकी छोरीको विवाह भनेर आचार प्राप्तभएको पनि यस श्रुतिका विरोधले वार्तिकमा बाध कहिएको छ। परन्तु पूर्वोक्त श्रुतिको प्रमाण बलवान् छ, यसैले यो गर्न योग्य भनेकाछन्। मामाकी छोरी सँग विवाह त्यो कन्याकै षियमा जान्नु पर्दछ। जो दत्तकलाइ पाल्ने दत्तक नै आमाका सोदर भाइकी छोरी छ अथवा भिन्नवर्णका मामाकी छोरी छ वा युगान्तरकै विषयको छ। यस कारण

यथा तथास्तु । तथापि कलौ तावन्निषिद्धमेव । 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ॥६८५॥" इत्यादित्यपुराणात् । माधवीये बौधायनोऽप्यस्य निंदामाह—'पंचधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः तथोत्तरतोऽनुपेतेन स्त्रिया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनमिति ।' अथोत्तरतः सीधुपानादिकमुक्त्वा इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन्निति भट्टसोमेश्वरेणापि स्मृतिविरुद्धानां मातुलकन्योद्वाहादीनामस्माद्वचनादप्रामाण्यमित्युक्तम् । बृहस्पतिरपि—"उद्वहते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥ उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ॥६८६-६८८॥" इत्यनाचारत्वमाह । अत एव हेमाद्रौ मात्स्ये कर्णाटकादीनां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः बोपदेवेनापि लिखितं ब्राह्मम्—"यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः । श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्र कृतं यच्च निरामिषम् ॥६८९॥" इति । तस्मान्मातृतः पंच पितृतः सप्त च त्यक्त्वोद्वहेदिति सिद्धम् । सम्बन्धविवेके सुमंतुः-"ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्मविच्छित्तिर्भवति। आसप्तमादिक्थविच्छित्तिर्भवति । आतृतीयात्पिण्डविच्छित्तिरन्यथापिण्डाशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्रह्महातुल्यो भवति ॥" अस्यार्थमाह शूलपाणिः—जीवत्पित्रादित्रिकस्य वृद्धप्रपितामहादयः श्राद्धदेवतात्वात्पिण्डभाजो भवन्ति । तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यंता लेपभाजः श्राद्धकर्त्ता च

शास्त्रसिद्ध भएको पनि मामाकी कन्याको विवाह विनाविचारले रमणीयछ त यस त्या कालयुगमा निषिद्धै छ । किन भने आदित्य पुराणमा लेखिएको:—

विहा सपिण्ड साथै र माताका गोत्र साथमा कलिमा वध गाईको मानिन्छन् वर्जितै अति ॥६८५॥

माधवीयमा बौधायन पनि यसको निन्दा भन्दछन्-विन्ध्याचलका उत्तर र दक्षिणमा पाँच प्रकारको विवाद छ, जसको यज्ञोपवीत भएको छैन त्यसको र स्त्रीको सँग भोजन पर्युषितभोजन मामा र फूपुकी कन्याविवाह यी निषिद्ध छन । फेरि उत्तरदेशमा मदिरापानादि भनेर अरुहरू देशमा गर्छ भने त दूषितहुन्न यो वचनले सोमेश्वर भट्टले पनि धर्मशास्त्रविरुद्ध मामाकी कन्याको यस वचनल अप्रामाणिक भनेकाछन् । बृहस्पतिले पनि भने का छन कि-जुन अनाचार हुन्—

दक्षिणे तिरका विप्र मामाकी ने सुताकन । विवाह गर्दछन्, खान्छन् माछा मानिस पूर्वक ॥
मदिरा पिउँछन् फेरि नारी उत्तरतर्फका । रजस्वलाकनै छुन्छन मर्त्य उत्तरतर्फका ॥६८६-६८८॥

यसै कारण हेमाद्रिमा मत्स्य पुराणको वचन छ त्यस्तो गर्ने कर्णाटकीहरूलाइ श्राद्धमा निषेध छ । बोपदेवले पनि ब्रह्मपुराणको वचन लेखेको छ-

जहाँ छ पति शूद्राको व्याहने मातुलैसुता । पुग्दैन पितृमा श्राद्ध त्यहाँको मासु हीनको ॥६८९॥

यसले यो सिद्ध भयो कि—आमाबाट पाँच र पितावाट सात त्यागेर विवाह गरोस् । सम्बन्ध विवेकमा सुमन्तुको वचन छ । एक पिण्ड र स्वधा भएका ब्राह्मणहरूको दश पुर्खा अघि धर्मविछिति हुन्छ । सातौं अघि सम्पत्ति विच्छेद हुन्छ । तेश्रो अघि पिण्ड विच्छित्ति हुन्छ । न भए पिण्ड अशौच क्रिया विच्छेद भएकाले ब्रह्महातुल्य हुन्छ । यसको अर्थ शूलपाणिले यस्तो गरेकाछन्—जसको पिता बाँचेको छ त्यसको वृद्ध प्रपितामह आदि तीन श्राद्धका देवता हुनाले पिण्डका भागी हुन्छन् । त्यस माथिका तीन नौ नौ पुर्खा सम्म लेप भागी हुन्छन् र दशौं श्राद्ध कर्ता हुन्छ । यी दश देखि पर धर्मको विच्छेद र सातौंमा धनको तथा तेश्रोमा पिण्डको विच्छेद हुन्छ । न भए जो पिण्ड अशौच क्रियाको विच्छेद गर्दछ त्यो ब्रह्महत्याराकै ठीक पातकी हुन्छ । दशौं भन्दा पछि सापिण्ड्यको निवृत्ति

दशम इति। दशमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः। दशमादित्युपलक्षणम्। तेन पितृपितामहजीवने नवपुरुषपर्यंतं पितृजीवने चाष्टपुरुषपर्यंतं सापिण्ड्यमिति ज्ञेयम्। अपुत्रधनग्रहणे सन्निहितासन्निहितभावे सप्तपुरुषपर्यंतमधिकारः।

धनग्राहिणमारभ्य तृतीयः पौत्रस्तदूर्ध्वं श्राद्धविच्छेदः। अन्यथा धनहारित्वेऽपुत्रश्राद्धाकरणे ब्रह्महेत्यर्थः। आतृतीयादित्यनूढकन्याविषयम्। 'अप्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिपुरुषो विज्ञायते' इति वसिष्ठोक्तेः। एतच्चाशौचविषयं सापिण्ड्यं न तु विवाहादौ। तत्र पूर्वोक्तवचनैः पंचमत्वसप्तमत्वनियमादिति मेधातिथिप्रमुखा दाक्षिणात्याः। बाग्दानोत्तरमेतदिति शुद्धिविवेकः मातृकुलविषयं कानीनकन्याविषयं चैतत्। अन्यथा "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं सप्तपौरुषम्। प्रत्तानां भर्तृसापिंड्यं प्राह देवः प्रजापतिः ॥६६०-६६१॥" इति कौर्मेण विरोधः स्यादिति रत्नाकरस्मृतितत्त्वादिगौडग्रंथाः युक्तं चैतत्। अन्यथा कन्योत्पत्तौ पुरुषत्रयपर्यंतमेव सूतकं स्यान्नोर्ध्वम्। सापत्नमातामहकुले त्वाह मिताक्षरायां शङ्खः-"यद्येक जाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः। एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु॥ ६६२-६६३॥" पृथक् क्षेत्राः भिन्नजातीयस्त्रीषु जाताः। पृथग्जनाः सजातीयभिन्नमातृषु जाताः। अत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति विज्ञानेश्वरो व्याचख्यौ। पृथ्वीचंद्रोदये सापिंड्यदीपिकायां चैवम्। मदनपारिजाते तु पृथक्क्षेत्राः भिन्नमातृजाः पृथग्जनाः भिन्नजातीयाः। एतद्भिन्नजातीयसापत्नमातृकुल-

हुन्छ। यहाँ दशौं सम्म यो उपलक्षण छ। यसबाट पिता र पितामह हुन् ता नौ पुस्ता पिता छ भने आठ सम्म सापिण्ड जान्नु। अपुत्रका धनका ग्रहणमा नजीकको छैन भने त सातौं पुस्तासम्मको अधिकार छ धनका ग्रहण कर्ता देखि तिपर तेस्रो पौत्र हुन्छ। त्यस भन्दा माथि श्राद्ध विच्छेद हुन्छ। अन्यथा धनग्रहण गरेर अपुत्रीको श्राद्ध गर्दैन भने त ब्रह्महत्याराके ठीक पातकी हुन्छ। तीन पुस्ता सम्म नै सपिण्ड हुन्छ यो कुरा त बिना विवाह गरेका कन्याहरूके विषयमा हो किन भने? वसिष्ठको वचन छ कि विवाह न गरेका कन्याहरूको तीनै पुस्ता सम्म सापिण्ड्य जानिन्छ। यो सापिण्ड्य पनि आशौचके विषयमा हो न कि विवाहादिमा। त्यहाँ पूर्वोक्त वचनले पाँच र सात सम्मके नियम छ। यो मेधातिथि आदि दाक्षिणात्यहरू भन्दछन। बाग्दान गरी सके पछि यो सापिण्ड्य जान्दछ। यस्तो शुद्धि विवेकको भनाई छ। माताका कुलको वा कानीनकन्याका विषयमा यो सापिण्ड्य हो न भए यो तलका कूर्मको वचन सँग विरोध हुन्छ कि—

विवाह न भएका ती कन्याको त्यो सपिण्डता। मावुका कुलका सातै मनुष्यतक चल्दछ॥
विवाह भै सकेका तो कन्याको त सपिण्डता। पतिकै साथमा हुन्छ भन्छन् देव प्रजापति॥६६०-६६१॥

यो रत्नाकर स्मृतितत्व आदि गौडग्रन्थहरूमा लेखिएको छ र ठीक पनि छ। न भए कन्याका उत्पत्तिमा तीन पुरुष सम्म नै सूतक हुन्छ। त्यस माथि हुँदैन। सापत्न मातामहका कुलमा त मिताक्षरमा शंखले यस्तो भनेका छन् कि—

जन्मेका एउटै बाट जातिका भिन्न भिन्न ती। आमाका पुत्र ती धेरै भिन्ना भिन्नै भए भने॥
हुन्छन् सपिण्ड ती किन्तु आशौच तिनको सब। बेग्ला बेग्लै हुन्छ पिण्ड त्यो दिइन्छ तिनैकन॥६६२-६६३॥

यसमा 'पृथक् जना' यसको अर्थ यो हो कि विजातीय माताहरूमा जन्मेका हुन्। यहाँ विज्ञानेश्वरले यस्तो व्याख्या गरेका छन् कि तीन पुरुष सम्म सपिण्डता हुन्छ। पृथ्वीचन्द्रोदय र सापिण्ड्य दीपिकामा पनि यस्तै भनेको छ। मदन पारिजातमा त यस्तो कहिएको छ कि पृथक्क्षेत्राः का अर्थ

विषयम्। सवर्णसापत्नमातृकुले चतुःपुरुषं सापिण्ड्यम्। 'पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा इति वसिष्ठोक्तेः। सप्तमीमिति ब्राह्मणादीनां क्षत्रियादिदारोत्पन्नपितृकुलविषयं चेत्युक्तम्।' तत्स्वकपोलकल्पितत्वाद्ग्रंथांतरविरोधाच्च निर्मूलम्। पितृपत्न्यः सर्वा मातर' इत्युक्त्वा सुमंतुना 'तदपत्यानि भागिनेयानि' इति पृथङ्निषेधाच्च। अन्यथा सपिण्डत्वेन निषेधात् सपत्नमातुलत्वादिनिर्देशो व्यर्थः। अत एव तेन स्मृतिकौमुद्यां सवर्णसापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शंखवचनं व्याख्यातम्। तेन वासिष्ठं 'पञ्चमीं सप्तमीमतीत्य' इति व्याख्येयम्। तस्मात्प्राच्येव व्याख्या युक्ता। प्रयोगरत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रंथेषु च सपत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिंड्यमुक्तम्। यथाह सुमंतुः–'मातृपितृसम्बद्धा आसप्तमादविवाह्या भवन्ति। आपञ्चमादन्येषाम्। पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तत्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि अन्यथा संकरकारिणः स्युस्तथाध्यापयितुरेतदेव' इति। आपञ्चमादिति मातृकुले त्रिगोत्रांतरितविषयं वेति प्राच्याः। मात्स्ये—"समानप्रवरा चैव शिष्यसंततिरेव च। ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव संततिः प्रतिषिध्यते ॥६६४॥" तद्भगिन्यो मातृष्वसार इति तु आकरे न पठितम्। क्वचिद्वचनाद्विवाहः। यथा गृह्यपरिशिष्टे—'अवरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेत' इत्युक्त्वा विरुद्धसम्बन्धः स्वयमेवोक्तः। 'यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा च' इति। बौधायनः–"मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च

भिन्न भिन्न आमा हरूबाट जन्मेका र पृथक्जनाः का अर्थ भिन्न भिन्न जातिका हुन्। यो पनि विजातीय सापत्नमातृकुलका विषयकै हो। समानवर्ण सापत्नमाताका कुलमा त चार पुरुष पर्यन्त सापिण्ड्य हुन्छ। किन भने? वसिष्ठले यस्तो भनेका छन् कि आमाबाट पाँचौं र पिताबाट सातौंकी सँग विवाह गरोस्। यसमा सातौं यो पनि त्यै कन्याका विषयमा हो जो ब्राह्मण आदिको क्षत्रिया आदि स्त्रीमा जन्मेकी होस् र पिताका कुलमा होस्। त्यो आफ्नो कपोल कल्पित भएकोले र ग्रन्थान्तरको विरोध भएकोले अप्रामाणिक छ। सुमन्तुले पिताकी सबै पत्नी आमा हुन् यसो भनेर पृथक् निषेधगरेका छन्। न भए सपिंड हुनाले निषेधै हुन्छ। सपत्नमातुल आदिको निषेध पनि व्यर्थ हुन्छ। यसै कारण उनले स्मृतिकौमुदीमा शंखका वचनको व्याख्या सपत्न माताका कुलमा लगाएको छ यसैले वसिष्ठका वचनको पनि अर्थ पाचौं र सातौं छोडेर-नाघेर भन्ने गर्नु पर्दछ। प्रयोगरत्नमा भट्टहरूले प्राच्यहरूको व्याख्या नै ठीक कहिएको छ। स्मृतितत्व आदि गौडग्रन्थहरूमा सापत्नमातामहका कुलमा वाचनिक शास्त्रले नै सबै सापिण्ड्य भनेकाछन्। त्यस्तै नै सुमन्तुले भनेकाछन् कि आमा बाबुका सम्बन्धी सात पुरुष सम्म र उन देखि भिन्न पाँच पुरुष सम्म विवाह गर्न अयोग्य हुन्छन्। पिताकी सबै पत्नी आमा र उनका भाइ मामा तथा उनकी बहिनी सानि आमा उनकी छोरी बहिनी र उनका पुत्र भानिज हुन्छन्। अन्यथा भए त वर्णसंस्कर गर्ने हुन्छन् पढाउनेका कुलमा पनि यस्तै हुन्छन्। आपञ्चमात् यो माताका कुलमा तीन गोत्रको अन्तर एभमा सम्झनु पर्दछ। यो प्राच्य भन्दछन्। मत्स्यपुराणको वचन छ।

यौटै प्रवर सन्तान शिष्य सन्तान वेद नै। पढाउनेको ती सन्तान छ निषिद्ध विवाहमा ॥६६४॥

ती आमाहरूकी बहिनी सानी आमा हुन् भनेर आकरमा पढिएको छैन। कहीं वचनले पनि विवाह हुँदैन। जस्तो गृह्यपरिशिष्टमा–अविरुद्ध सम्बन्ध भएको सँग विवाह गरोस्, यसो भनेर विरुद्ध सम्बन्ध आफै नै भनेको छ कि भार्याकी बहिनीकी छोरी र पितृव्यकी बहिनी। बौधायनको वचन छ—

विवर्जयेत् । पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत् ॥६६५॥" अतो मातृष्वसुः सापत्नपुत्रकन्याप्यविवाह्या । 'सापत्नमातृकुलजाम् ।' इति मदनपारिजातोक्तेरिति केचित् ।

केचित्तु—'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति मनूक्तेस्तत्पत्न्या मातृत्वात्तत्पितुर्मातामहत्वाज्ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनी न विवाह्या । तथा 'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता' इति मनूक्तेर्गुरुत्वा त्रिपुरुषं सापिंड्यम् सखापि निर्वार्यः । अतस्तेषां कन्या नोद्वाह्याः । "गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्वहेद्द्विजः । गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्संतत्यापि नेष्यते ॥ पुरुषत्रयपर्यंतं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते । वाक्सम्बन्धकृतानां तु स्नेहसम्बन्धभागिनाम् ॥ विवाहोत्र न कर्त्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते ॥६९६-६९७॥" इति वचनाच्चेत्याहुः । तत्र मूलं चिंत्यम् । दत्तकविषये तूच्यते । गौतमः- 'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबंधुभ्यो बीजिनश्च मातृबंधुभ्यः ।' पञ्चमादिति बंधुग्रहणान्न दत्तकमात्रपरमिदं किंतु संतानेऽपि । एतत् क्षेत्रजादिसर्वविषयामुष्यायणपरमिति हरदत्तः । अत्र स्मृतिचंद्रिका-'नियोगात् य उत्पादयति तस्माद्बीजिनोप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः' इति दत्तकस्य जनकविषयमेतदिति सापिंड्यमीमांसायां । तेन दत्तकस्य जनककुले सप्तपौरुषं जननीकुले पांचपौरुषं सापिंड्यम् । "दत्तक्रीतादिपुत्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता । सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥६६८॥" इति बृहन्मनूक्तेः । 'बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेश्च । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषं पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् । तथा चापरार्के पैठी-

---

वेही आमाकि सौताकी पुत्रीकन पनी त्यजोस् । काकाकी बहिनी, तिन्की पुत्रीकन पनी त्यजोस्॥५६५॥

यसर्थ सानी आमाका सापत्नपुत्रकी कन्या पनि विवाहको अयोग्य छ । मदन पारिजातमा यस्तो भनेको छ कि सापत्नमाताका कुलमा जन्मेकीलाइ पनि छोड्नोस् । यस्तो कुनै भन्दछन् ।

कुनै त यसो भन्दछन् कि जेठो दाजु पिताकै समान हुन्छ । यस मनुका वचनले तिनकी पत्नी माता हुनाले र उनको पिता मातामह हुनाले दाजुकी स्त्री की बहिनी पनि विवाहकी अयोग्याछन् । त्यस्तै जन्माउने र वेद पढाउने पिताहरूमा वेद दिने पिता नै अत्यन्त श्रेष्ठ छ । यो मनुका वचनले गुरू सँग पनि तीन पुर्खा सँग सापिण्ड्य हुन्छ । मित्र पनि विवाहमा निषिद्ध छ । यसकारण उनकी कन्या पनि विवाहमा अयोग्य छन् । यो वचन पनि छ कि—

कन्या गायत्रिको शिक्षा ती आफ्ना गुरूकी सुता ।
न विवाहोस् द्विजै शिष्य संतान पनि शिष्यको ॥

तीन पुरुष सम्म भाइकी कन्याको विवाह इष्ट छैन ।

वाग्दान भै सकेको छ स्नेहसम्बन्ध त्यो छ ता ।
लोकनिन्दाकनै हेरी विवाह न गरोस् त्यहाँ ॥ ६१६-६१७ ॥

यी वचनमा मूल विचारणीय छ । अब दत्तकका विषयमा भन्दछन् । त्यसमा गौतमको वचन छ कि पिताको र जसको बीज छ त्यसको सात बन्धुहरू पर आमाको पाँच बन्धु भन्दा पर दत्तक विवाह गरोस् यो वाक्यमा बन्धुका ग्रहणले केवल दत्तकका संन्तानका विषयमा पनि छ दरदत्त भन्दछन् कि—क्षेत्रज आदि व्यामुष्यायणका विषयमा छ । यसमा स्मृतिचन्द्रिका यस्तो भन्दछ कि-जो नियोगले पैदा गर्दछ त्यो भन्दा माथि पनि सात पुर्खा सम्म विवाह न गरोस् । सापिण्ड्य मीमांसामा यस्तो भनेको छ कि दत्तका जनकका विषयमा यो वचन छ । यसैले दत्तकका जनक कुलमा सात पुरुषतक र माताका कुलमा पाँच पुरुषतक सापिण्ड्य छ । किन भने ? बृहन्मनुको वचन छ कि—

दत्तकादिक पुत्रैमा सात-पाँच नरैतक । सापिण्ड्य बीजदाताको हुन्छ पालक गोत्रमा ॥

नसिः-'त्रीन् मातृतः पञ्च पुरुषानतीत्योद्वहेत्' इति। एतत्स एव व्याचख्यौ। दत्तकादीन् पुत्रान् पितृपक्षतो निवर्त्तपिंडगोत्रार्षेयान् प्रत्येतदुच्यते पञ्चपितृत इति नान्यान् प्रतीति। यत्तु वृद्धगौतमः—"स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रमायान्ति न सापिंडयं विधीयते ॥६९९" यच्च वासिष्ठः-"अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभाक् ॥७००॥" इति। यच्च नारदः-"धर्मार्थं वर्द्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत्। अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥७०१॥" इति। तत्पालककुले सप्तपौरुषम् सापिंडयं नेत्येवं परं न तु सर्वथा सापिंडयनिषेधपरमिति सापिंडयमीमांसायाम्। मदनपारिजातादपि दत्तकानुप्रवेशेऽल्पं सापिंडयं प्रतिभाति। तथाहि। तेन त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य यस्य माता दत्तपुत्री प्रतिग्रहीत्रा पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतुः कुले त्रीनतीत्येति। पंच पितृत इति तु यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य यजनककुलं तद्विषयमित्युक्तम्। वस्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिबंधेषु क्वाप्यनुपलम्भादपरार्कादिलिखनाभावात् पूर्वोक्तव्यवस्थायाश्च प्रतिभज्ञानतुष्यत्वाद्यैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते। मम तु पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वरूपं सप्तपौरुषमेव सापिंडयं। 'त्रीजिनश्च' इति गौतमोक्ते जनककुलेऽपि तावदेव त्रीन् 'मातृतः' इत्यादि तु सवर्णसापत्नमातृकुलपरम्। 'यद्येकजाता बहवः' इति शांखैकवाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति। अत एवास्य द्व्यामुष्यायणत्वं हेमाद्रिप्रवरमंजरीवृत्ति-

---

गौतमले पनि बीच राख्नेको सापिण्डता भनेका छन्। पालक पिताका कुलमा पाँच पुरुष सम्म र पालक माताका कुलमा तीन पुरुष सम्म दत्तकको सापिण्डय हुन्छ। त्यै कुरा अपरार्कमा पैठीनसिले भनेकाछन्-तीन आमाबाट का र पाँच बाबुबाट का पुरुषलाई नाघेर विवाह गरोस्। उनैले अर्थ लेखेकाछन् ती दत्तक आदि पुरुषहरूको प्रति यो वचन हो कि पिता देखिका पाँच पुरुष नाघेर विवाह गरोस्। अरूको प्रति होइन। जसको बाबुका पक्षबाट पिण्ड गोत्र र प्रवर छुटी सकेको छ। वृद्धगौतमले भनेका छन् कि—

गरेका क्रीत पुत्रै छन् जो दत्तक स्वगोत्रमा। विधिले गोत्रमा आए विधि छैन सपिण्डको ॥६९९॥

वसिष्ठको वचन पनि छ—

जन्मेको अरु शाखामा दत्तकै पुत्र त्यो पनि। आइ हाल्छ स्वशाखामा ती क्रिया विधिले गरे ॥७००॥

नारदको वचन छ—

पुत्र धर्मार्थ पालेका गोत्रमा त्यो हुनै सरि। खाली अंश र पिण्डैका भागी हुन्छन् ड गोत्रमा ॥७०१॥

यी गौतम वसिष्ठ र नारदका तीन वचन यसको बोधक छन्-दत्तकको सापिण्डय पालक कुलमा सात पुरुष सम्म रहन्न केवल पाँच सम्म रहन्छ। सर्वथा सापिण्डयको निषेधक छैन। यो सापिण्डय मीमांसामा लेखिएको छ। मदनपारिजातबाट पनि दत्तकको थोरै नै सापिण्डय प्रतीत हुन्छ। त्यै देखाउँदछन् कि-आमाबाट तीन पुरुष नाघी विवाह गरोस् यसो भनेर यो अर्थ लेखेकाछन् कि जसकी आमा दत्तकको पुत्री छन् र लिनेले आफ्नी पुत्री बनाएको छ त्यसका कुलमा तीन पुरुष नाघेर दत्तकले विवाह गर्नु पर्दछ तथा पितावाट पाँच। यो त त्यसैको विषयमा हो जसको पिता दत्तकको पुत्र होस्। त्यस्त पिताका कुल बाट पाँच पुरुष सम्म विवाह न गरोस्। सिद्धान्त त यस्तो छ कि यी माथिका वचन ठूल-ठूला ग्रन्थमा कहीं पाइदैन र अपरार्क आदिमा पनि लेखिएको छैन। यसैले पूर्वोक्त व्यवस्था भ्रमकै तुल्य हुनाले जसले यो वचने लेखेको छ उनैलाई

कृष्णारायणादिभिरुक्तम् । भट्टसोमेश्वरेणापि 'पृथायाः कुंतिभोजस्य पालककन्यात्वेपि ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेर्दत्तिमायाः पृथायाः जनकस्य शूरसेनस्य कुलेऽपि साप्तपौरुषं पालककुलेऽपि तावदेव सापिंड्यमुक्तमपि वा कारणाग्रहणे इत्यत्र सापिंड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपौरुषं सापिंड्यं । पालकमातापितृकुले त्रिपुरुषं पिण्डनिर्वापान्निर्वापलक्षणं त्रिपुरुषं सापिंड्यं । पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले सप्तपौरुषमित्युक्तम् । तन्न । "चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥ ७०२ ॥" इति कालिकापुराणादुपनयनांतरं दत्तकनिषेधात् । त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना । मातृपितृद्वारकसापिंड्यवतीनां कन्यानामियं संख्या रामवाजपेयिनोक्ताः—"उद्वोढुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मकृद्दंपतीद्वंद्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततोऽप्यस्य क्रमात् षोडश । वंशारम्भकदम्पतीप्रमितिरित्यासप्तकक्षं रदा एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासप्तकक्षं व्रुवे ॥ यद्यप्येकस्य बहवः सुताः स्युस्तदपीह तु । सम्बंधसाम्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम् ॥७०३॥"

"एकस्मान्मिथुनात्सुताथ दुहितां द्वंद्वद्वयं तद्द्वयात्तस्माद्द्वंद्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशातो रदाः । यावत्सप्तमकक्षमग्निऋतवः कन्या इहैकान्वये ता दंतैर्गुणिता रसैकसदृशो

शोभा दिन्छ । मलाई त यो युक्त प्रतीत हुन्छ कि एक पिण्डदान क्रियामा सम्बन्धरूप सापिण्ड्य बीजदाताका सात पुरुष सम्म गौतमका वचनले त्यत्ति नै सापिण्ड्य पालकका कुलमा दत्तकको हुन्छ तथा माता देखि तीन पुरुष सम्म सापिण्ड्य हुन्छ । इत्यादि वचन त सजातीय सपत्नमाता का विषयमा सम्झनु पर्दछ । किन कि ? एक बाट जन्मिएका धेरै यो शँखका वचन साथ एकता छ । यसैले हेमाद्रि प्रवरमञ्जरी वृत्तिकार र नारायण आदिले दत्तकलाईन्यामुष्यायण भनेकाछन् । सोमेश्वर भट्टले पनि पृथालाइ भोजपालककी कन्या भएमा पनि पिता र बीजदाताका बन्धुहरूमा सात पुरुषसम्म सापिण्ड्य हुन्छ भनेका छन । यो गौतमका वचनले पनि दत्तक पृथाको सापिण्ड्य पैदा गर्ने शूरसेनका कुलमा र पालक भोजका कुलमा सात पुरुष सम्म बराबर "सापिण्ड्य अपि वा कारणाग्रहे" यस ठाँउमा भनेकाछन् । सापिण्ड्य दीपिकामा त यस्तो भनेको छ कि–दत्तक क्रीत आदि पुत्रहरूको यदि जन्मदिनेका गोत्र बाट व्रतबन्ध भयो भने त बाबुका कुलमा सात पुरुषसम्म र पालक मातापिताका कुलमा तीन पुरुष सम्म पिण्डदिने र न दिनेरूपको भयो भने त त्यसका कुलमा पनि सात पुरुष सम्म सापिण्ड्य हुन्छ । यो ठीक छैन । किन ? भने यो कालिकापुराणका वचनले—

चूडोपायनसंस्कार भो उस्को निजगोत्रले । हुन्छन् ती दत्तकै पुत्र न भए दास नै भए ॥ ७०२॥

यज्ञोपवीत भै सके पछि दत्तकपुत्रको निषेध छ । तीन पुरुष सम्म सापिण्ड्य हुन्छ भन्ने वचनमा पनि प्रमाण खोज्नै पर्छ । इति अलं बहुना ।

आमा- बाबु बाट जुन कन्याहरूको सापिण्ड्य हुन्छ उनको गणना रामवाजपेयीले यस्तो गरेका छन् कि वरका माता-पिता दुइ र ती दुवैका जन्मदाता माता पिता चार तथा ती चारैका माता पिता आठ एवम् ती आठैका माता पिता सोह्र ती सोह्रकै माता-पिता बत्तीस यी बत्तीसैमा प्रत्येक वंशको सात पुरुषसम्मका कन्यालाई हामी सपिण्ड भन्दछौं यही वंशका आरम्भको प्रमाण छ—

एकेकका निकै कन्या हुन्छन् यद्यपि तैपनि । गर निश्चय यौटी नै गण्यौं सम्बन्धसाम्यले ॥७०३॥

यौटा स्त्री-पुरुषका जोडा बाट यौटा कन्या भई । त्यस बाट दुइटा कन्या भए ती दुवै बाट चार द्वन्द्व (जोडा) आठ भए । यस्तै प्रकार ती चार द्वन्द्व बाट आठ र आठबाट सोह्र र सोह्रबाट बत्तीस भए ।

वंशे सपिण्डाः पितुः ॥ मातुर्जन्मददंपती च मिथुनं द्वंद्वं तयोः सागरास्तस्याः पञ्चमकक्षमश्व-मितिरित्येकान्वयः पुंसु ते । द्वन्द्वाद्वंद्वयुगं ततोऽध्वय इतोऽष्टौ पंचकक्षं शरांशोएयः सप्तगुणाः शराभ्रविधवो मातुः सपिण्डः कुले ॥ कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सपिण्डकाः हिमांशुद ग्धराहशो विवाहकर्मवर्जिताः" इति । एतच्च सर्ववर्णसाधारणम् । सर्वत्र सापिंडयसद्भावादिति विज्ञानेश्वरोक्तः । "पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् । सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥७०४॥" इति हरनाथधृतदेवलवचनाच्च । सम्बन्धतत्त्वे सुमंतुः —'पितृष्वसृसुतां मातृष्व-सृसुतां मातुलसुतां मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य चांद्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृव-द्बिभृयात्' इति दिक् । ऋषेरिदमार्ष प्रवरः । गोत्रं प्रसिद्धम् । समाने आर्षे गोत्रे यस्य तस्माज्जाता या न भवति ताम् । अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः । तौ च भिन्नौ निषेधे निमि-त्तम् । 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्' इत्यापस्तम्बोक्तेः । 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति गौतमो-क्तेश्च । तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमंजर्यां बौधायनः—"विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः । अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥" सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमिति । यद्यपि केवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषु केवलांगिरसेषु च हारीतादिषु च नैतत् । भृग्वंगिरसोरुक्ते ष्वनंतर्गतेः । तथाप्यत्रेष्टापत्तिरेवेति केचित् । अत एवरैक्यादेवात्राविवाह उक्तः । यद्यपि वसिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तम् । तेषां सप्तर्षित्वेन तदपत्यत्वाभावात् तथापि तत्पूर्वभाविवसिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तम् । अत एव पूर्वेषां परेषां चैतद्गोत्रम् । अत्र विशेषोऽस्म-

यस प्रकार सात पिढी सम्म विसष्ठो कन्या एक वंशमा भए तिनलाइ बत्तीसले गुणा गर्‍यो भने दुइ हजार सोह कन्या पिताका कुलमा सपिण्ड हुन्छन् । माता का जन्मदाता दम्पति दुइ र वी दुईका माता पिता दुइ जोडा र ती दुइ जोडा त्यस आमा को चार पिढी सम्म सात मिथुन (जोडा) हुन्छ । यो पुरुष हरूमा एक वैश्य हुन्छन् र माताका कुलमा सपिण्ड यो हुन्छन् । पहिला जोडा बाट दुइ जोडा ती दुइका माता पिता चार जोडा, चारका आठ, यस प्रकार पाँचकक्षा सम्म पन्ध्रह हुन्छन् । यिनलाइ सातले गुणा गरेमा एक सए पाँच हुन्छन् । यी दुवैका कन्या परस्पर मिलाउनाले एक्काइस सए एक्काइस परस्पर सपिण्ड कहिन्छन् (तिनीहरू सँग विवाह गर्नु वर्जित छ । यो सापिण्ड्य सबै वर्णम साधारण छ । किनकि सापिण्ड्य दुवैमा हुन सक्तछ । यो विज्ञानेश्वरको भनाई छ । फेरि हरनाथले लेखेको देवलको वचन छ—

सातौं पछि पिता देखि पाचौं पर प्रसू पछि। सपिण्डो छुट्छ त्यो यस्तै छ विधि सब वर्णमा ॥७०४॥

सम्बन्धतत्त्वमा सुमन्तुको वचन छ । फूपु सानी आमा मामा यी तीनकी पुत्री र आमाका गोत्रकी र आपनो प्रवरकी कन्या विवाह गर्छ भने चान्द्रायण व्रत गरोस् र पछि आमाकै ठीक गरेर त्यसको परिपालन गरोस् । इति दिक् ।

अब संक्षेपले गोत्र र प्रवरको निर्णय गर्दछन् । यी दुवै भिन्न भिन्न निषेधमा निमित्त छन् । अर्थात् गोत्र र प्रवर दुवै विवाहमा निषिद्ध छन् । किन भने ? आपस्तम्बले यसो भनेका छन् कि-सगोत्रीलाई कन्या न देओस् । गौतमको भनाई पनि छ-प्रवर यौटै हुने सँग विवाह न गरोस् । ती दुवैमा गोत्रको लक्षण प्रवर मञ्जरीमा बौधायनले भनेकाछन् विश्वामित्र जमदग्नि अत्रि वसिष्ठ कश्यप भर द्वाज गौतम यो सात सप्तर्षि हुन् । यी सँगैका आठौं अगस्त्यका जो सन्तान छन् तिनलाइ गोत्र भन्द-छन् यद्यपि भार्गव आर्ष्टिषेण केवल आङ्गिरस र हारीत आदिकमा यो गोत्रको लक्षण घटतैन यता भृगु र अंगिरा ती सातमा आएनन् तापनि कुनै त यसमा इष्टापत्ति भन्दछन् । अर्थात् ती गोत्र होइनन्

तकृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयम् । प्रवरास्तु प्रवराणि प्रवराः । कल्पकारा हि वासिष्ठ इति होता वसिष्ठ इत्यध्वर्युरित्यादिना येषां प्रवरणमामनन्ति ते प्रवराः । तच्च वरणं यद्यपि गोत्रभूतस्यापि क्वचिद्दृश्यते तथापि पूर्ववदृषिभेदो द्रष्टव्यः । अन्यथा तेषां त्र्यार्षेय एकार्षे इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । अन्ये तु तद्गोत्राणां त्र्यार्षेय इति भेदग्राहुरिति दिक् । उक्तं तु गोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः । 'पितैवाग्रेथ पुत्रोथ पौत्र' इति शतपथश्रुतेः । 'परम्परम्प्रथमम्' इत्याश्वलायनोक्तेश्च । अत्र विशेषमाह बौधायनः—"एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वंगिरसां गणात् ॥७०५॥" इति । स्मृत्यर्थसारे – "ज्ञीयमाणतया वापि सत्तया वानुवर्त्तनम् । एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते॥७०६॥"भृग्वंगिरोगणेषु तु माधवीये स्मृत्यन्तरे—"पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् ॥७०७-७०८॥" शेषगोत्रेष्वेको समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । बौधायनोऽपि—'भृग्वंगिरसावधिकृत्यद्व्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहस्त्र्यार्षेयाणाम् । त्र्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहः षट्ठार्षेयाणाम्' इति । भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् । भृग्वंगिरोगणेष्वपि जमदग्निगौतमभरद्वाजेष्वेकप्रवरसाम्ये सर्वेषामप्यसाम्ये वा सगोत्रत्वादेवाविवाह इति दिक् ।

अब गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः–"गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्य-

---

यसैले स्मृत्यर्थ सारमा उनमा एक प्रवरमा नै विवाहको गोत्र युक्त छैन किन कि ती सप्तर्षि हुन् र ऋषिहरूका सन्तानको अभाव छ तापनि उनको सप्तर्षि हुनु भन्दा पहिल्यै सन्तान भएकाछन् । यसैले गोत्र मात्रु युक्त छ । यसै कारण पछिल्ला र पहिलेका लाई गोत्रभन्दछन् । विशेष मैले भनाएको प्रवरदर्पणमा हेर्नु । प्रवर त तिनलाई भन्दछन्–जसलाइ राम्ररी यज्ञमा वरण गरिन्छ तिनलाइ प्रवर भन्दछन् । कल्पकार होता अध्वर्यु यिनका नामले जसको वरण गरिन्छ तिनलाइ प्रवर भनिन्छ । यो वरण यद्यपि कहीं गोत्रको पनि हुन्छ तापनि पहिलेकै ठीक ऋषिको भेद जान्नु । न भए उनमा कसैको तीन प्रवर र कसैको एक प्रवर यो निर्देश हुँदैन । कुनै त यसो भन्दछन् कि तीगोत्रकै तीन आदि भेदकाई नै प्रवर भन्दछन् सिद्धान्त त यस्तो छ कि गोत्ररूपका पिता पितामह प्रपितामह तीन प्रवर हुन्छन् । शतपथश्रुतिमा लेखिएको छ । पैलो पिता दोस्रो छोरो तेस्रो नाति, यी तीन प्रवर हुन्छन् । आश्वलायनले पनि भनेका छन् कि-पछिल्लो प्रथम हुन्छ । यसमा विशेष बौधायनले भनेकाछन्—

प्रवरैमा जहाँ सम्म ऋषिको एक नाम भो । अङ्गिरा भृगु छोडी ती तबैतक् एक गोत्र भो ॥७०५॥

स्मृत्यर्थसारमा पनि लेखिएको छ—

जहाँ वरणगर्दा वा नामले नाम एकको । विल्कुलै उड्छ ता भन्छन् त्यहाँ एक गोत्र भो ॥७०६॥

भृगु र अङ्गिराका गणहरूमा त माधवीय र स्मृत्यन्तर मा यस्तो लेखिएको छ कि—

हुने प्रवर पाँचैको तीनमा तीनको यता । दुइमा एकता होस्ता त्यहाँ हुन्न कसै विंहा ॥
भृगु औ अंगिरानै हो यो कुरो अरूमा भने । विवाह गर्नमा रोक्छ यौटै प्रवर सम्म त्यो ॥७०७-७०८॥

बौधायनले पनि भनेका छन् कि भृगु र अङ्गिरा गोत्रीहरूमा दुइ प्रवर हुनेको दुइ प्रवर र तीन प्रवर हुनेको तीन प्रवर मिल्यो भने त विवाह हुँदैन । यो कुरो छ प्रवर हुनेहरूमा र भृगु तथा अङ्गिराहरूमा हो । शेष गोत्रमा यौटा पनि प्रवर विवाह रोक्तछ । भृगु र अङ्गिराहरूमा पनि जमदग्नि गौतम र भरद्वाज यौटै प्रवर मिल्दामा तथा प्रवरै न मिल्नोस्, खालि गोत्र नै मिलेमा विवाह हुँदैन । इति दिक् ।

अब गोत्र र प्रवर भन्दछन् । त्यसमा बौधायन को वचन छ । गोत्र हजार दश हजार

र्षुदानि च। ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥" तत्र सप्त भृगवः। वत्सा विदा आष्टिषेणा यस्का मित्रयुवः वैन्या शुनका इति। वत्सानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्वजामदग्न्येति। भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा। भार्गवच्यावनाप्रवानेति वा। विदानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्ववैदेति पञ्च। भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा। एतौ द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ। आष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्रवानाष्टिषेणानूपेति। भार्गवाष्टिषेणानूपेति वा। एषां त्रयाणां परस्परमविवाहः। वात्सानां भार्गवच्यावनाप्रवानेति। वत्सपुरोधसयोः पञ्च। भार्गवच्यावनाप्रवानवात्सपौरोधसेति। वैजवैनमथितेति। एते त्रयः क्वचित्। एषामपि पूर्वैरविवाहः। अत्र तत्तद्गणस्था ऋषयोन्यश्च विशेषो मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः। यस्कानां भार्गववैतहव्यसावेतसेति। मित्रायुवानां भार्गववाध्यश्वदिवोदासेति भार्गवच्यावनदिवोदासेति वा। वाध्यश्वेत्येको वा। वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति। एते एव श्वैताः। शुनकानां शुनकेति वा। गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा। भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा। कौदविश्वज्योतिषां भार्गवकौदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति। एतौ द्वौ क्वचित्। यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा सर्वैर्विवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे–"यस्कामित्रयुवो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः। स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥७०६॥" इति। अथांगिरसः। ते गौतमा भरद्वाजाः केवलांगिरसश्चेति त्रिधा। तत्र गौतमा दश। आयास्याः शरद्वन्ताः कौकण्डाः दीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालयः राहुगणाः सोमराजकाः वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति। तत्रायास्यानां आंगिरसायास्यगौतमेति। शरद्वन्तानामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षतगौ-

---

वा अर्बुद छन् तिनका प्रवर उनन्चास छन् किन कि ? यत्ति नै ऋषि देखिन्छन्। तिनमा यी सात भृगु छन्–वत्स विधि आष्टिषेण यस्क मित्रयु वैन्य र शुनक। वत्सहरूको भार्गव च्यवन प्रधान और्व जामदग्न्य वा भार्गव और्व जामदग्न्य वा च्यावन प्रवान प्रवर छन्। विदहरूको भार्गव च्यावन प्रवान और्व वैद यी पाँच प्रवरछन्, वा भार्गव और्व जामदग्न्य यी दुवै जामदग्न्यसंज्ञक हुन्। आष्टिषेणहरूको भार्गव च्यावन प्रवान अष्टिषेण अनूप वा भार्गव आष्टिषेण अनूप हो। यी तीनैको परस्पर विवाह हुँदैन। वात्सको भार्गव च्यावन प्रवान प्रवर छन् वत्स र पुरोधा यी दुवैको भार्गव च्यावन प्रवान वात्स पौरोधस यी पाँच छन् र कहीं वैज वैन मथित यी तीन छन्। यिनको पनि पहिलेका सँग विवाह हुँदैन। यहाँ ती गणका ऋषि र मैले बानाएको प्रवर दर्पणमा हेर्नु। यस्कहरूको भार्गव वैतहव्य सावेतस हो। मित्रेयुहरूको भार्गव वाध्यश्व दिवोदास वा भार्गव च्यावन दिवोदास हो वाध्यश्व यौटै नै प्रवर हो। भार्गव वैन्य पार्थ हो। यिनैलाई श्वेत भन्दछन् शुनकहरूको शुनक वा गार्त्समद वा भार्गव गार्त्समद यी दुइ वा भार्गव शौनहोत्र गार्त्समद यी तीन प्रवर छन्। वैदविश्वज्योतिषिहरूको भार्गव वैदश्वविश्वज्योतिष हो। शाठर-माठरहरूको भार्गव शाठर-माठर यी दुवै कहिएका छन्। यस्कादिहरूको आपनु गणलाई छोडेर सबै सँग विवाह हुन्छ। त्यै कुरो स्मृत्यर्थसारमा भनेको छः—

मित्रयु वैन्य शुनक यस्क यी प्रवरैक नै। अपना गणकनै छोडी विवाह अरूमा गरून् ॥७०६॥

अब आंगिरसहरूको गोत्र प्रवर भन्दछन्। तिनीहरू गौतम भरद्वाज केवलांगिरस यी तीन छन्। तिनमा गौतम दशछन्–आयास्य शरद्वन्त कौमाण्ड दीर्घतम औशनस करेणुपाल राहुगण सोमराजक वामदेव बृहदुक्थ। यी दशमा आयास्यका आंगीरस आयास्य गौतम यी तीन प्रवर छन्। शरद्वन्तका आंगीरस औतथ्य कावत गौतम कौमण्ड छन् वा आंगीरस आयास्य औशिज गौतम काक्षीवत वा आंगिरस औतथ्य गौतम औशिज काक्षीवत अथवा आंगिरस औशिज काक्षीवत यी तीन प्रवर छन्।

तमकौमण्डेति वा । आंगिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति वा । आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिज-काक्षीवतेति वा । आंगिरसौशिजकाक्षीवतेति त्रयो वा । दीर्घतमसामांगिरसौतथ्यकाक्षीवतगौत-मदैर्घ्यतमसेति त्रयो वा । औशनसामांशिरसगौतमौशनसेति त्रयः । कारेणुपालानामांगिरसगौ-तमकारेणुपालेति त्रयः । राहुगणानामांगिरस राहुगणगौतमेति । सोमराजकानामांगिरससौमराज-कगौतमेति । वामदेवानामांगिरसवामदेव्यगौतमेति । बृहदुक्थानां आंगिरसबार्हदुक्थगौतमेति । आंगिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा । उतथ्यानां आंगिरसौतथ्यगौतमेति । औशिजानां आंगिरस-औशिजकाक्षीवतेति आपस्तम्बः । आंगिरस आयास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति कात्यायनः । एतौ द्वौ क्वचित् । राघुवानामांगिरसराघुवगौतमेति केचित् । तत्र मूलं चिन्त्यम् । एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः । अथ भरद्वाजाः । ते चत्वारः । भरद्वाजाः गर्गाः श्रुश्चाः कपय इति । भरद्वाजां आंगिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजेति त्रयः । गर्गानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च । आंगिरससैन्यगार्ग्येति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । भरद्वाजगार्ग्यसैन्येति वा । गर्गभेदानामांगिरसतैत्तिरकापिभूतेति । श्रुश्चाणां कपिलानां चांगिरसबार्हस्पत्य-भरद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च । आंगिरसवान्दनमातवचसेति त्रयो वा । कपीनांगिरस-महीयवौरुक्षयसेति । आमशुवामांगिरसभारद्वाजबार्हस्पत्यमंत्रवरामनवेति पञ्च । अयं क्वचित् । भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः । अथ केवलांगिरसः । हरितानामांगिरसांबरीषयौवनाश्वेति । आद्यो मांधाता वा । वात्सानामांगिरसमांधातृकौत्सेति । कण्वानामांगिरसाजमीढकाण्वेति । आंगिरस-घोरकण्वेति वा । रथीतराणामांगिरसवैरूपराथीतरेति । आंगिरसवैरूपपार्षदश्चेति वा अष्टादंष्ट्रपा-

---

दीर्घतमाहरूको आंगिरस औतथ्य हो वा काक्षीवत गौतम दैर्घ्यतमस यी तीन हो । औशनसहरूको आंगिरस गौतम औशनस यी तीन प्रवर हो । करेणुपालहरूको आंगिरस गौतम करेणुपाल यी तीन प्रवर छन् । राहुगणहरूको आंगिरस राहुगण गौतम यी तीन हो । सोमराजहरूको आंगिरस सोमराजक गौतम हो वामदेवहरूको आंगिरस वामदेव्य गौतम हो । बृहदुक्थहरूको आंगिरस बृहदुक्थ गौतम वा आंगिरस वामदेव बार्हदुक्थ यी प्रवर हुन् । उतथ्यको आंगिरस उतथ्य गौतम यी प्रवर हुन् । औशिज-हरूको आंगिरस औशिज काक्षीवत यी तीन प्रवर आपस्तम्बले र आंगिरस आयास्य औशिज गौतम काक्षीवत यी पाँच कात्यायनले भनेका छन् । यी दुई गोत्र कहीं कहीं भनेका छन । राघुवहरूको आंगिरस राघुव गौतम यी तीन प्रवर छन भनेर कुनै कुनै भन्दछन् । यसमा मूल चिन्त्य छ । यी सब गौतमहरूको विवाह परस्पर हुँदैन । अब भारद्वाज भन्दछन् ती चार छन् । भरद्वाज गर्ग श्रुश्च कपय । भरद्वाजहरूको आंगिरस बार्हस्पत्य भरद्वाज यी तीन हुन । गर्गहरूको आंगिरस बार्हस्पत्य भरद्वाज सैन्य गार्ग्य यी पाँच छन । अथवा आंगिरस सैन्य गार्ग्य हुन । अथवा पछिल्ला दुवैका व्यत्ययले आंगिरस गार्ग्य सैन्य हुन् । गर्गहरूको जो अरु भेद छन् तिनको आंगिरस तैत्तिर कापिभूत प्रवर छन् । श्रुश्चहरूको र कपिलहरूको आंगिरस बार्हस्पत्य भरद्वाज वान्दन मातवचस यी पाँच प्रवर छन् वा आंगिरस वान्दन मातवचस यी पाँच प्रवर छन् अथवा आंगिरस महीय वौरुक्षय यी तीन प्रवर छन् आमशुवहरूको आंगिरस भरद्वाज बार्हस्पत्य मन्त्र वर आमनव यी पाँच प्रवर छन् । यी गोत्र क्वचित् छन् यी सबै भरद्वारहरूको परस्पर विवाह हुँदैन । अब केवल आंगिरसहरूकै गोत्र र प्रवर भन्दछन् । हरितहरूको आंगिरस अम्बरीष यौवनाश्व यी तीन प्रवर छन् । अथवा यिनमा पहिला मान्धाता छन् । वात्सहरूको आंगिरस मान्धाता कौत्स हो । कण्वहरूको आंगिरस आजमीढ काण्व हो । अथवा आंगिरस काण्व हो । रथीतरहरूको आंगिरस वैरूप

र्षदश्वरूपेति वा। अन्त्ययोरतनाविमौद्गल्येति वा। विष्णुवृद्धानामांगिरसपौरुकुत्सत्रासद स्यवेति। एकांशगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति। हरितकुत्सयोस्तु न भवति।

अथात्रेयाः। ते चत्वारः। आत्रेयाः वाद्भुतकाः गविष्ठिराः मुद्गला इति। आद्यानामात्रेयार्चनानशश्यावाश्वेति। वाद्भुतकानामात्रेयार्चनानशवाद्भुतकेति। धनंजयानामात्रेयार्चनानशधानंजयेति क्वचित्। गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानशगाविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा। मुद्गलानामात्रेयार्चनानशपौर्वातिथेति। वामरथ्यसुमंगलवैजवापानामात्रेयार्चनानशश्यावातिथेति। आत्रेयार्चनानशगाविष्ठिरेति वा। सुमंगलानामत्रिसुमंगलश्यावाश्वेति केचित्। अत्रेः पुत्रिकापुत्राणामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति। अत्रीणां सर्वेषामविवाहः। अथ विश्वामित्राः। ते दश। कुशिकाःलौहिताःरौक्षकाःकामकायनाःअजाःकताःधनंजयाःअघमर्षणाःपूरणाःइन्द्रकौशिका इति। कुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। लोहितानाम् वैश्वामित्राष्टकलौहितेति। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा। वैश्वामित्राष्टकेति द्वौ वा। रौक्षकानां वैश्वामित्रगाविथिनरैवणेति। वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा। कामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवरसेति। अजानां वैश्वामित्रमधुच्छन्दसाजेति। वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति वा। अघमर्षणानां विश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। पूरणानाम् वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ। वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा। इन्द्रकौशिकानां वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ। धनञ्जयानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधनंजयते। वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति। कतानां वैश्वामित्रकात्याकीलेति। एते बौधाय-

---

रथीतर हो वा आंगिरस वैरूप पार्षदश्व हो वा अष्टादंष्ट्र पार्षद वैश्यरूप हो। पछिल्ला दुवैका असनावी मौद्गल्य प्रवर हो। विष्णुवृद्धहरूको आंगिरस पौरुकुत्स त्रासदस्याव हो। यी सबैको अ-आपना गण छोडेर सबै सँग विवाह हुन्छ। हरित र कुत्सको प्रवर छैन।

अब आत्रेयहरूका गोत्र र प्रवर भन्दछन्। ती चार छन् आत्रेय वाद्भुतक गविष्ठिर मुद्गल। पहिला को आत्रेय अर्चनाशन श्यावाश्व प्रवर हुन्। वाद्भुतकहरूको आत्रेय अर्चनाशन वाद्भुतक हो। धनञ्जय को आत्रेय अर्चनाशन धनञ्जय हो। यो पनि गोत्र क्वचित छ। गविष्ठरको आत्रेय अर्चनाश गविष्ठर हो वा आत्रेय गविष्ठिर पौर्वातिथ हो। मुद्गलहरूको आत्रेय अर्चनाशन पौर्वातिथ हो। वामरथ्य सुमंगल र वैजवाजहरूको आत्रेय अर्चनाशन श्यावतिथ हो वा आत्रेय अर्चनाशन गाविष्ठर हो। सुमंगलहरूको अत्रि सुमङ्गल श्यावाश्व हो भनी कुनै भन्दछन्। अत्रिका छोरा छोरीहरूको आत्रेय वामरथ्य पौत्रिक प्रवर छन्। यी सब अत्रिहरूको विवाह परस्परमा हुँदैन। अब विश्वामित्रको गोत्र प्रवर भन्दछन्। ती दशथरी छन्—कुशिक लौहित रौक्षक कामकायन अजकत धनञ्जय अघमर्षण पूरण इन्द्रकौशिक। कुशिकहरूको विश्वामित्र देवरात औदल हो। लोहितको विश्वामित्र अष्टक लौहित हो वा अन्त्यका दुवै प्रवरका व्यत्ययले हुन्छ। अथवा विश्वामित्र माधुच्छंदस अष्टक हो वा विश्वामित्र अष्टक दुइ प्रवर हुन्। रौक्षकहरूको विश्वामित्र गाविथिन रैवण हो वा वैश्वामित्र रौक्षक रैवण हो कामकायनहरूको वैश्वामित्र दैवश्रवस दैवरस हो। अजहरूको वैश्वामित्र मधुच्छन्दस अज हो वा वैश्वामित्र वामरथ्य वाधूल हो अघमर्षणहरूको विश्वामित्र अघमर्षण कौशिक हो। पूरणहरूको वैश्वामित्र पौरण यी दुइ हुन् वा वैश्वामित्र देवरात पुरण यी तीन हुन्। इन्द्रकौशिक हरूको वैश्वामित्र इन्द्रकौशिक यी दुइ हुन्। धनञ्जयहरूको विश्वामित्र माधुच्छन्दस धनञ्जय हो वा विश्वामित्र माधुच्छन्दस अघमर्षण हो। कतहरूको वैश्वामित्र कात्यकील हो। यो बौधायनले भनेका छन्। रोहिणहरूको वैश्वामित्र माधुच्छन्दस रौहिण हो। रेणुको वैश्वामित्र गाथिन रैणव हो। रेणुको वैश्वामित्र गाथिन वैणव हो। जह्नु को वैश्वामित्र शालङ्कायन कौशिक हो। आश्मरथ्यको वैश्वा-

नोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति । जङ्घूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यबाधूकेति उदवेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरवणेति । एते आश्वलायनमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्वन्येपि षड्गणा उक्ताः । तेऽन्यत्र मत्कृतौ ज्ञेयाः । एषां विश्वामित्राणामविवाहः । अथ कश्यपाः । ते पंच : निध्रुवाः कश्यपाः शण्डिलाः रेभाः लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्सररैभेति । शण्डिलानां काश्यपावत्सरशाण्डिल्येति । अन्तस्थाने देवलो वा सितो वा । शाण्डिल्यासितदेवलेति वा । काश्यपासितदेवलेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । देवलासितेति द्वौ वा । लौगक्षान्वक्ष्यामः । एषां कश्यपानामविवाहः । अथ वसिष्ठाः । ते पञ्च । वसिष्ठाः कुण्डिना उपमन्यवः पराशरा जातूकर्ण्याश्चेति । वसिष्ठानां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति । वासिष्ठेत्येको वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूना वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वसव्येति । वासिष्ठा भरद्वस्विद्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा । पराशराणां वसिष्ठशाक्यपाराशर्येति । जातकर्ण्यानां वासिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति । वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अंत्यस्यात्रिमिश्च । अथागस्त्यः । ते चत्वारः । इध्मवाहाः सोमवाहाः साम्भवाहा यज्ञवाहाश्चेति । आद्यानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतै-

मित्र अश्मरथ्य बाधूल हो उदेणुहरूको वैश्वामित्र गाथिन रैवण हो । यी आश्वलायनसूत्र र मत्स्यपुराणमा भनेकाछन् । अरूले त अरु पनि छ गण भनेकाछन् । ती सबै अरू मैले बनापका मन्थबाट जान्नु पर्दछ । यी सबै विश्वामित्रहरूको परस्पर विवाह हुँदैन । अब कश्यपका गोत्र र प्रवर भन्दछन् । ती पाँच छन् । निध्रुव कश्यप शांडिल रैभ लौगाक्षि । निध्रुवको कश्यप वत्सार नैध्रुव यी तीन प्रवर छन् । कश्यपको काश्यप वत्सर असित हो रेभको काश्यप वत्सार रेभ हो । शाँडिलको काश्यप वत्सार शांडिल्य हो वा अन्तका स्थानमा देवल असित हो वा शांडिल्य असित देवल हो वा काश्यप असित देवल हो वा अन्त्यका दुइको व्यत्यय छ वा देवल असित दुवै छन् । लौगाक्षिको अगाडि भनिन्छ । यी कश्यपहरूको परस्पर विवाह हुँदैन । अब वसिष्ठको गोत्र प्रवर भन्दछन् । ती पाँच छन् । वसिष्ठ कुण्डिन उपमन्यु पराशर र जातूकर्ण्य । वसिष्ठको वसिष्ठ इन्द्रप्रमद भरतवसु हो वा वासिष्ठ यौटै प्रवर हो । कुण्डिनको वासिष्ठ मैत्रावरुण कौण्डिन्य हो । उपमन्युको वासिष्ठ इन्द्रप्रमद भरद्वासव्य हो वा वसिष्ठ भरद्वसु इन्द्रप्रमद हो अथवा पहिला दुई को व्यत्यय हो । पराशरको वसिष्ठ शाक्य पाराशर्य हो । जातू कर्ण्यको वासिष्ठ अत्रि जातूकर्ण्य हो । यी सबै वसिष्ठहरूको आफु-आफुमा विवाह हुँदैन । पछिका अत्रिहरू सँग पनि हुँदैन । अब अगस्तिहरूको गोत्र र प्रवर भन्दछन् ती चार छन् । इध्मवाह सोमवाह साम्भवाह यज्ञवाह इध्मवाहको आगस्त्य दार्ढ्यच्युत इध्मवाह हो वा यौटै अगस्त्य हो । सोमवाहको आगस्त्य दार्ढ्यच्युत सोमवाह हो । साम्भवाहको साम्भवाह अन्त्य हो । यज्ञवाहको यज्ञवाह पछिल्लो हो र पहिला दुइ पूर्वोक्त हुन । सारवाहका सारवाहान्त तीन र दर्भवाहको दर्भवास्य तीन छन् । अगस्त्यको आगस्त्य माहेन्द्र मायोभुव हुन । पूर्णमासको आगस्त्य पौर्णमास पारण हो । हैमोदकको आगस्त्य हेमचर्चा हैमोदक हो । पाणिकको आगस्त्य पैनायक पाणिक हो । यी छ पनि कही कहिएका छन् । यी सब अगस्त्यको परस्पर विवाह हुँदैन । अब दुइ गोत्र हुनेहरूको भन्दछन् । शौंगशिशिरहरूको आंगिरस बार्हस्पत्य भारद्वाज कात्यात कील यी पाँच छन् वा कात्यात कीलका ठाँउमा शौंगशिशिर छ वा आंगिरस कात्यात कील यी तीन छन् । यिनको भरद्वाज र विश्वामित्रहरू सँग विवाह हुँदैन । यस्तै प्रकार कपिल र कतहरूको पनि विवाह हुँदैन । संकृति पूतिमाष आदिहरूको आंगिरस गौरीवीत सांकृत्य

भवाहेति । आगस्त्येत्येको वा । सोमवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोत्यः । यज्ञवाहानां यज्ञवाहोत्यः । आद्यौ पूर्वोक्तावेव । सारवाहानां तदन्तास्त्रयः । दम्भवाहानां तदन्तास्त्रयः । अगस्त्यानामागस्त्यमाहेंद्रमायोभुवेति । पूर्णमासानामागस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानामागस्त्यहैमचर्मिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेति । एते षट् क्वचित् । आगस्त्यानां सर्वेषामविवाहः । अथ द्विगोत्राः । शौंगशैशिरीणामांगिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति पञ्च । कात्यात्कीलयोः स्थाने शौंगशैशिरी वा । आंगिरसकात्यात्कीलेति त्रयो वा । एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः ।

एवं कपिलानां कतानां च संकृतिपूतिमाषादीनामांगिरसगौरिवीतिसांकृत्येति । शाक्त्यगौरिवीतिसांकृत्येति वा । एतेषां स्वगणस्थैर्वसिष्ठैः शौंगशाशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । काश्यपौरपीतिप्रयोगपारिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति । काश्यपावत्सारासितेति वा । एतेहर्वसिष्ठाः नक्तं काश्यपाः । एषां वसिष्ठैः काश्यपैः संकृत्याद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते । तदयुक्तम् । बह्वृचश्रुतौ—"यथैवांगिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रतां । आंगिरसो जन्मना स्यान्नोगर्विः श्रुतः कविः" इत्यंगिरोगणस्थत्वेन भार्गवजामदग्न्यत्वस्मृतेर्बाधात् । तेन प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतेश्च बाधात् । तेन द्वौ देवरातौ । एक आंगिरसः श्रुत्युक्तः । अन्यो भार्गवः । कल्पभेदेप्यांगिरसेन देवरातेन जामदग्नेर्भवत्येव विवाहः । भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनंजयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः । जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः । एवं दत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकपुत्रोत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरा वाच्या इति प्रवरमञ्जरीनारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः ।

हो वा शक्य गौरीवीत सांकृत्य हो । यी सबै को आफ्नु गणमा र वासिष्ठ शौंग शिशिरहरू सँग विवाह हुँदैन । प्रयोग पारिजातमा त कस्यपहरूसँग पनि हुँदैन भन्ने लेखिएको छ । लौगाक्षिको काश्यप वात्सार वसिष्ठ हो वा कश्यप वात्सार असित हो यी दिनमा वसिष्ठ र रात्रीमा कश्यप हुन्छन् । यिनीहरूको वसिष्ठ कश्यप संकृति आदिक सँग विवाह हुँदैन । प्रयोग पारिजातमा यो लेखेको छ कि देवरातको जामदग्न्य र विश्वामित्रहरू सँग विवाह हुँदैन । त्यो ठीक छैन । किन भने ? जस्तो आंगिरस पनि म तिम्रो पुत्र हुन्छु, जन्मै देखि आंगिरस अजीगर्त श्रुतिका बलले कवि नामले आंगिराहरूका गणमा छन् । यसले भार्गव र जामदग्न्य छन् भने यो श्रुतिको बाध हुन्छ । यसैले प्रत्यक्ष श्रुतिबाट हरिवंश आदि स्मृति को पनि बाध हुन्छ । तस्मात् दुइ देवरात छन् । यौटा श्रुतिमा भनेका देवरात अर्का भार्गव । कल्पभेद बाट पनि आंगिरस देव रातका सँग जमदग्नि देवरातको विवाह हुन सक्त छ । भार्गवको सँग हुँनै सक्तैन । यही सिद्धान्त छ । धनञ्जयहरूको विश्वामित्र र अत्रिहरूसँग विवाह हुँदैन । जातूकर्ण्यहरूको वसिष्ठ र अत्रिका साथ विवाह हुँदैन । यस्तै प्रकार दत्तक क्रीत कृत्रिम स्वयंदत्त पुत्रिका-पुत्र आदिलाइ जन्माउने र पाल्ने आमा-बाबुका गोत्रमा र प्रवरमा विवाह गर्नु वर्जित छ । यसो प्रवरमञ्जरीनारायण वृत्ति प्रयोगपारिजात आदि कहिन्छन् । यी सबैको उत्पत्ति र मूल मैले बनाएको प्रवरदर्पणमा हेर्नु पर्छ । इति दिक् । क्षत्रिय र वैश्यको ता गोत्र प्रवर पुरोहितकै हुन्छन् । यो साराको सिद्धान्त हो । यद्यपि बह्वृच परिशिष्टमा कपि र भरद्वाजको परस्पर विवाह कहिएको छ ता पनि यो स्मृत्यर्थसार आदिका वचनले विवाह हुँदैन—

कपि गर्ग भरद्वाज रौक्षायण यि चार ता । गोत्र प्रवर यौटै भै न गरून आफूमा बिहा ॥

अत्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक्। क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्वसिद्धान्तः। यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तः तथापि—"भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति। चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्मिथुर्मिथः॥ कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षायणा द्विजाः। नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च कुत्रचित्॥७१०-७११॥" इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तं रविवाह एव तयोरिति प्रवरमंजर्यां यद्यपीदमुक्तम् तथापि भृग्वंगिरोगणेषु तु भवत्येव। तथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः—"एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते। तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वंगिरोगणात्॥७१२॥ माधवीये स्मृत्यंतरे—"पञ्चार्षा त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः। भृग्वंगिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्॥७१३-७१४॥" इति देशाचाराच्च। सोऽपि आभीरदेशे प्रसिद्धः। चतुर्विंशतिमते—"यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत्। नित्यं संव्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रदृश्यते॥७१५॥" इति दिक्। तथा च भृगुः—"यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा। या यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्॥७१६॥" इति। पुनश्चतुर्विंशतिमते-"यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः। वर्णानां किल सर्वेषां स सदाचार उच्यते॥७१७॥" स्वगोत्राद्यज्ञाने तु सत्याषाढः—'अथाज्ञातबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाचार्यप्रवरेण वेति।' "आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम्। दत्त्वात्मानं तुकस्मैचित् तद्गोत्रप्रवरो भवेत्॥ यद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जमदग्निवत्। विवाहं च न तेनैव गोत्रेण तु समाचरेत्॥७१८-७१९॥" इति कश्चित्।

अथ मातृगोत्रनिर्णयः। शातातपः-"मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च। समानप्र-

---

कपि गर्ग भरद्वाज रौक्षायण यि चार् द्विज। गोत्र प्रवर यौटै भै विहा अन्योन्यमा त्यजुन्॥७१०-७११॥

भनौ प्रवरमञ्जरीमा भनेको छ ता पनि भृगुर अँगिरागणमा वा परस्परमा विवाह हुन्छ। त्यस्तै बौधायन परिशिष्टमा भनेको छः।

यौटै ऋषि चलेको छ प्रवरैमा जहाँतक। सबै समानगोत्रीछन् छोडेर भृगु-अङ्गिरा॥७१२॥

माधवीयमा स्मृत्यन्तरको वचन छः—

मिल्नाले एकता त्यस्तो तीन प्रवरबीच र। मिल्दा समानता फेरि तीनैको दुइबीचमा॥

विहा हुन्न छ यो वाक्य भृगु औ अंगिराबिषे। विहा त्यो अरुमा रोक्छ मिल्दा प्रवर पउटै॥७१३-७१४॥

यो देशाचार छ। त्यो पनि आभीरदेशमा नै प्रसिद्ध छ। चतुर्विंशतिको मत छः—

अन्सार कुल देशैको विहा गर्ने मनुष्य त। छ योग्य व्यवहारैमा देख्छौं यै वाक्य वेदमा॥७१५॥

इति दिक्। त्यै कुरा भृगुले पनि भनेका छन्—

तीन विधा कुने ग्राम,नगरै-पुर-देशमा। धर्म जस्तो चलेको छ न भाँडोस् धर्म त्यो कसै॥७१६॥

फेरि चतुर्विंशतिको मत छ—

जस्तो परम्परा देखि जो आचार चल्यो जहाँ। मानिदिन्छ सदाचार त्यही नै सब वर्णको॥७१७॥

आफ्नो गोत्र आदिको ज्ञान भएन भने त सत्याषाढले यस्तो भनेकाछन् कि—जसको बन्धुहरूको ज्ञान हुँदैन त्यसको विवाह पुरोहित वा आचार्यका प्रवरै बाट हुन्छ। कुनै यसो भन्दछन्—

न जान्ने प्रवरै गोत्र आफ्नो आचार्यको द्विज। आफुजाई कसैमा दी लेओस् त्यस्को सबै चिज॥

किता परशुरामैथे गोत्र-प्रवरहीनका। उनका गोत्रले गर्नु त्यस्ताले आफ्नु त्यो विहा॥७१८-७१९॥

अब मातृगोत्र निर्णय गर्दछन्। शातातपको वचन छ।

वरां चैव गत्वा चांद्रायणं चरेत् ॥७२०॥" यद्यपि "सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छंत्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञाने तूद्वहेदविशंकितः" इति व्यासोक्तेः अज्ञातनामत्वेन सगोत्रत्वदोषः तथापि नेदं कलौ प्रवर्त्तते 'गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा' इति कलिवर्ज्यत्वोक्तेः इदं मातृगोत्रवर्जनं माध्यंदिनीयानामेव । 'मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानाम्' इति सत्याषाढोक्तेरिति कश्चित् महाराष्ट्रकल्पितं तन्निर्मूलम् । अन्यथा गुर्जरादेः कातीयस्य कुतो न निषेधः । अत एवाह प्रवरमञ्जरीकारः । 'दोषस्यातिगुरुत्वात् सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यम्' इति । यत्तु गुर्जरादीनां माध्यंदिनीयानामप्याचरणाच्च—"एकस्मिन् प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रं वरस्य च । तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता" इति मातृकुले प्रवरचिन्तनमुक्तम् । तदासुरादिविवाहोद्वापरमिति दिक् । विस्तरस्तु ग्रन्थांतरेभ्यो ज्ञेयः । सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे—इत्थं सगोत्रसम्बन्धविवाहविषये स्थिते । यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तां कन्यामूढ्वोपगच्छति ॥ गुरुतल्पव्रताच्छुद्धे द्वुगर्भस्तज्जोत्यतां व्रजेत् । भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ॥ अज्ञानादैंदवैः शुद्धयेत्त्रिभिर्गर्भस्तु काश्यपः ॥७२१-७२३॥" एवं सापिंड्येऽपि—'सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते' इति बृहद्यमोक्तेः । तिथितत्त्वे बौधायनः—'सपिण्डां सगोत्रां चेदपत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात् ॥७२४॥" कन्याविवाहकाल उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—"षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्यावर्षद्वयं यतः । सोमो भुंक्ते ततस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथानलः ॥७२५॥"

मामाकी छोरि औ मातृगोत्रकी प्रवरेकी । गरोस् चान्द्रायण व्रत कन्यासंग गरी विहा ॥७२०॥

यद्यपि विवाहमा कुनै पनि आमाको गोत्र चाहन्तन्, किन्तु जन्म र नामको पत्तो भएन भने ता शङ्का छोडेर विवाह गरुन् । यो व्यासको वचनले नामको ज्ञान भएन भने समानगोत्रको दोष हुँदैन ता पनि यो प्रचार कलियुगमा चलेको छैन । किन भने ? कलियुगमा जो वर्जित छन् तिनमा आमाको गोत्र र सपिण्डकी कन्या पनि वर्जितमा गनेका छन् । यो आमाका गोत्रको त्याग माध्यन्दिनीय शाखाहुनेहरूलाइ नै छ किन भने ? सत्याषाढले भनेकाछन् कि-माध्यन्दिनीहरूलाइ आमाको गोत्रवर्जित छ । यो कुनै महाराष्ट्रीको कल्पना निर्मूल छ अन्यथा गुर्जर आदिलाई कातीय को निषेध किन हुँदैन थ्यो ? यसैले प्रवरमञ्जरीकारले भनेकाछन् कि अत्यन्त ठूलो दोष हुँनाले माताको गोत्र त्याग्नै योग्य छ । कुनैले गुर्जर आदि र माध्यन्दिनीयका आचारले बरको एक प्रवरको तुल्यता र वरकी आमाको गोत्र होस्ता त्यस कन्यालाइ स्त्रीकार न गरोस् त्यो कन्या बहिनी जस्ती हो भनेका छन् । यो वचनले फेरि आमाको गोत्र र प्रवरको विचार कहिएको छ । यो कुरो त्यै कन्याका विवाहका विषयमाको हो जो आसुर आदि विवाहले विवाह गरिएकी छ । इति दिक् । अरू विस्तार त अरूहरू नै ग्रन्थहरूबाट जान्नु पर्दछ । आफनो गोत्र आदि परेकी कन्याको विवाह गरेमा प्रायश्चित्त स्मृत्यर्थसारमा यस तरीकाले भनेको छ—

भए विवाह सम्बन्ध कन्यासित सगोत्रकी । जानेर जो सँगै त्यस्ती गमनै गर्छ ता भने ॥
गमनै गुरुशय्यामा गरेमा गरिने व्रत । गरेर शुद्ध त्यो हुन्छ गर्भ चाण्डाल बन्दछ ॥

त्यस्तीको भोग छोडेर पालोस् आमा सरी गरी । शुद्ध भो ऐन्दवै तीन्ले विहा अज्ञानले गरे ॥७२१-७२२॥

यस्तै प्रकार सापिण्ड कन्याको विवाहमा पनि जान्नु । बृहद्यमले भनेका छन् कि सपिण्डको संतान र स्त्री छ भने ता प्राणत्याग कहिएको छ । तिथितत्त्वमा बौधायनको वचन छ—

यदि अज्ञानले आपनै गोत्र की र सपिण्डकी । विवाह गरिए कन्या पालोस् आमा सरी गरी ॥७२४॥

कन्याका विवाहको समय ज्योतिर्निबन्धमा कहिएको छ—

छ वर्ष भित्रमा कोही कन्याको न गरोस् विहा । चन्द्रमा अग्नि गान्धर्व भोग्छन् वर्ष दुई दुई ॥७२५॥

राजमार्त्तण्डः–"अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥७२६-७२७॥" मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् । विवाह-शुद्धिं प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयः स्त्रीजनिजन्ममासात् ॥" पराशरमाधवीये तु–"जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् । कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा ॥७२८॥" इत्युक्तम् । सम्बन्धतत्त्वे यमः–"कन्या द्वादशवर्षाणि याप्रदत्ता वसेद्गृहे । ब्रह्महत्याः पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥७२९॥" भारते–"त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विंदेत नग्निकाम् । द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥ अतो प्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यादविता सकृत् ॥७३०-७३२॥" तत्रैव–"सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः कन्यायाः शस्यते राजन्यथा धर्मगर्हितः ॥७३३॥" राजमार्त्तण्डः–"राहुग्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूल्यं प्रपद्यते ॥७३४॥" चकारादतिबाला पितृणां प्राणसंशये इत्युक्तेः । मनुः–"त्रिंशवर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् । व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥७३५-७३६॥" यद्यपि विवाहस्त्वाष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः' इति संवर्त्तोक्ते रत ऊर्ध्वं रजस्वलेत्यादेश्च दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धस्तथापि दातुरभावे द्वादशवो-

---

राजमार्तण्डमा लेखिएको छ—

विहा अभागिनी हुन्छे गर्दा विषम वर्षमा । त्यै कन्या विधवा हुन्छे गर्दामा सम वर्षमा ॥
यसथं गर्भले युक्त युग्मवर्षविषे विहा । गरिएकी छ ता कन्या हुन्छे ज्यादै पतिव्रता ॥७२६-७२७॥

स्त्रीका जन्ममास देखि आयुग्म वर्षमा तीन महिना पछाडि र युग्म वर्षमा तीनमास सम्म शुद्ध वात्स्य आदि सन्त भन्दछन् । पराशर-माधवीयमा यस्तो भनिएको छ ।

पाँच वर्ष पछी आफनो गर्भको जन्मदेखिको । कन्याको वरणै दान शुभ यज्ञोपवीत छ ॥७२८॥

सम्बन्धतत्वमा यमको वचन छ—

वर्ष बाह्रतकै वस्छे जो कन्या घरमा त्यसै । वरोस् त्यो आफु नै लाग्छ ब्रह्महत्या त बाबुमा ॥७२९॥

भारतमा लेखिएको छ—

वरले बीस वर्षैको कुमारी सोह्रवर्षकी । राखी अग्निकनै साक्षी विधि साथ विहा गरोस् ॥
वरले सोह्रवर्षै वा कुमारी आठवर्षकी । साक्षी अग्निकनै राखी विवाह विधिले गरोस् ॥
त्यो धर्मबाट नै खस्छ गरे चाँडो त येसमा । रजोधर्म अघी देओस् पिता कन्याकनै निज ॥७३०-७३२॥

त्यही नै लेखिएको छ—

छ सबै वर्णमा श्रेष्ठ सात वर्ष भए पछि । विवाह गर्नु कन्याको नत्र ता धर्म-निन्द्य छ ॥७३३॥

राजमार्तण्डमा लेखिएको छ—

ग्रहणमा युद्धमा पितृप्राणको संशयैविषे । कहिदैन भनी श्रेष्ठ विहा ठूली कुमारिको ॥७३४॥

मूलमा चकार पढ्नाले प्राणका संशयमा अत्यन्त बालिकाको विवाह पनि श्रेष्ठ छैन । मनुको वचन छ—

कन्या सँग कुनै रात्री वरले तीसवर्षको । विवाह विधिले गर्नु योग्य छानी सवर्णकी ॥
अथवा आठ वर्षैकी गरोस् चौबीस वर्षको । पतितै धर्मले हुन्छ विहा गर्दछ ता भने ॥७३५-७३६॥

यद्यपि आठ वर्षकी कन्याको विवाह पण्डितहरूले श्रेष्ठ भनेकोछ ता पनि यो संवर्तको वचन जे र यस पछि कन्या रजस्वला हुन्छे इत्यादि वचनले दशवर्ष पछि विवाह गर्नु निषिद्ध छ, तथापि दाताको

दशाब्दे ह्येये । 'त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनम्' इति पराशरमाधवीये बौधायनोक्ते श्च । मनुः—"स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छंदो रोमशार्शसम् ॥ क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च । नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ७३७-७३९ ॥" यमः—तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्न ऋतुमती भवेत् ।' तथा मूलजादीनां फलं प्रागुक्तम् । तथा वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिघटितविचारो ज्योतिर्निबन्धो ज्ञेयः । विस्तारात्तु नोच्यते ।

अथ गुर्वर्कबलं ज्योतिर्निबंधे गर्गः—"स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् । तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥ जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः । विवाहेऽस्य चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः ॥७४०-७४१॥" देवलः—"नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला पुत्रान्विता हतधवा सुभगा अपुत्रा । स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या वंध्या भवेत् सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्म ॥७४२॥" बृहस्पतिः—"झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः । अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥७४३॥" लल्लः—"द्वादशदशमतुर्ये जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च । प्राप्ते पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥७४४॥" गर्गः—'सर्वत्रापि शुभं दद्यात् द्वादशाब्दात्परं गुरुः । पञ्चषष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता । सप्तमात्यञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि । अशुभोऽपि शुभं दद्याच्छुभदर्क्षेषु किं पुनः ॥" 'रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिंतयेत् । अष्टमेऽपि प्रकर्त्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥ अर्कगुर्वोर्बलं गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता । कन्या चंद्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला ॥ अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा

अभावले बाह्र र सोह्र वर्ष जान्नु पर्दछ । किन कि ? पराशर माधवीयमा बौधायनले भनेकाछन्-रजस्वला भएकी कन्या पनि तीन वर्ष सम्म पिताका आज्ञाको बाटो हेरोस् । मनुको वचन छ—

स्त्रीको सम्बन्ध गर्दामा यी दशैकुल त्याज्य छ । छोडेको स्वक्रिया सारा न हुने पुरुषत्व नै ॥
अर्शरोगी तथा धेरै रुँको वेदहीनको । कुष्ठरोग हुँने त्यस्तै क्षयी मन्दाग्नि औ मृगी ॥
भएकी नाम ऋक्षनदी-नक्षत्र-वृक्षकी । कन्या सँग पनी योग वरले न गरोस् विहा ॥७३७-७३९॥

यसको वाक्य छ कि तस्मात् रजस्वला हुनु भन्दा अगाडि नै कन्याको विवाह गरि देओस् । मूल आदिमा जन्मेका कन्याहरूको फल पहिले नै भनि सकेकोछ । वर्ण-वश्यग्रहका मित्रता आदिको विचार ज्योतिषिहरू बाट जान्नु पर्दछ । विस्तारका भयले यहाँ कहिंदैन । अब बृहस्पति र सूर्यको बल भन्दछन् । ज्योतिर्निबन्धमा गर्गको वचन छ—

गुरुको बल स्त्रीको र नरको रविको बल । छ श्रेष्ठ भन्दछन् गर्ग दुवैमा चन्द्रको बल ॥

गुरु छन् श्रेष्ठ पूजाले तेश्रा छैटौं कि जन्मका ।
आठौं चौथों तथा बाह्रौं मृत्यु दिन्छन् विवाहमा ॥७४०-७४१॥

देवलको वचन छ—

नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला, पुत्रान्विता व्रतधवा सुभगा विपुत्रा ।
स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या, वन्ध्या भई गुरु भए यदि जन्म देखि ॥७४२॥

बृहस्पतिको वचन छ—

धनु मीन र कर्कैका गुरु अशुभ नै हुन् । ता पनि श्रेष्ठ नै हुन्छन् विवाह-व्रतबन्धमा ॥७४३॥

लल्लको वचन छ—

गुरु बाह्रौं दशौं छैटौं आठौं चौथा र तेसरा । हुन् जन्मका त विहामा त्यो कन्या विधवा भई ॥७४४॥

भवेत्कन्या अत उर्ध्वं रजस्वला ॥७४५–७४९॥" अथ बृहस्पतिशांतिः । शौनकः–"कन्यकोद्वाहकाले तु आनुकूल्यं न विद्यते । ब्राह्मणस्योपयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥ सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् । ईशान्यां धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥ दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव सर्षपान् । मांसी गुडूच्यपामार्गौ विडंगी शंखिनी वचा ॥ सहदेवी हरिक्रांता सर्वौषधिशतावरी ॥ बला च सहदेवी च निशाद्वितयमेव च । कृत्वाज्यभागपर्यंतं स्वशाखोक्तविधानतः । ग्रहोक्तमण्डलेभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥ देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् । अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥ यवव्रीहितिलाः साज्या मंत्रेणैव बृहस्पतेः । अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् । कुम्भाभिमंत्रणोक्तश्च समुद्रज्येष्ठमंत्रतः ॥ प्रतिमां कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् । ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्यान्नसंशयः ॥७५०–७५६॥" इति बृहस्पतिशांतिः शौनकः—"गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ । नष्टे शशिनि शुक्रे वा बाले वृद्धेऽथ वा गुरौ ॥ पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके । केतूद्गमे निरंशेर्के सिंहस्थेऽमरमंत्रिणि ॥ विवाहव्रतयात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकम् । चौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥७६०–७६३॥" मदनपारिजाते ज्योतिःसागरे–"बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे वृद्धे जीवे नष्टे जीवे । बाढे जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये ॥

गर्गको वचन छ—

सर्वत्र शुभ नै दिन्छन् बाह्र वर्ष पछी गुरु । शुभगोचरता हेतु छैटौं पाँचौं कि वर्षमा ॥
सात देखि पाँच वर्ष सम्मै अशुभ ती गुरु । उच्च औ राशिको आफ्नो भए ता शुभ छन् दिने ॥
गुरुशुद्धि न हेरोस् क्यै कन्याको त्यो रजस्वला । अर्ठौंमा पनि ता गनुं पूजनै त्रिगुना गरी ॥
गौरीको गुरु–सूर्यैको रोहिणीकै छ सूर्यको । रजस्वलाको लग्नैको कन्याको चन्द्रको बल ॥
गौरी हुन् आठ वर्षैकी रोहिणी नव वर्षकी । हुन् कन्या दशवर्षैकी अनि हुन्छन् रजस्वला ॥७४५–७४९॥

अब बृहस्पति शान्तिः । शौनकको वचन छ—

कन्याविवाहमा विप्रको पनी व्रतबन्धमा । अनुकूल भने छैनन् गुरुजी ता छ यो विधि ॥
पहेलो वस्त्रले बेरोस् गुरुको स्वर्णमूर्ति र । राखोस् ईशानमा सेतो घडा त्यो अन्न माथि त ॥
दमनै मधुपुष्पै र पलाश अनि सर्षप । मांसी गुडुच्यपामार्गौ विडंगी शंखिनीवचा ॥
सहदेवी हरिक्रान्ता सर्वौषधि शतावरी । बला र सहदेवी भो निशाद्वितिय नै पनि ॥
जम्मा पारी सबैलाई आज्यको भाग आहुति । पर्यन्त आफ्नु शाखाको विधिले रात्रिरी स्वयम् ॥
ग्रहका भनिएका ती मण्डलैमा प्रयत्नले । गुरुजीको पुजा गर्नु अक्षता पीत-पुष्पले ॥
देवपूजा सकी फेरि घटको प्रार्थना गरोस् । अश्वत्थ समिधा आज्य खीर पायसले युत ॥
गुरुकै मन्त्रले आज्य तिल व्रीहि यवादिले । आहुति एक् सए आठ देओस् काम सकी सब ॥
अभिषेक गरोस् पुत्र-स्त्री सँगै यजमानको । पढ्दै समुद्रज्येष्ठा र प्रार्थनायन्त्र कुम्भको ॥
देओस् आचार्यमा फेरि प्रतिमा कुम्भवस्त्र ती । विप्रभोज अनी गर्दा हुन्छन् शुभ दिने गुरु ॥७५०–७५६॥

इति बृहस्पतिशान्ति । शौनकको वचन छ—

पुर्वादित्य व्यतीपात गुरुको अतिचारमा । वक्रमा नष्ट चन्द्रैमा बाल्यमा गुरु-शुक्रको ॥
वृद्धमा पौष-चैत्रैमा वर्षा औ मलमासमा । शरदै-केतु निक्लेमा जाँदामा गुरु सिंहमा ॥
मासान्त आदिमा त्यस्तै व्रत यात्रा तथा विहा । अरु मङ्गलकार्यादि ठूल्ठूला काम गर्नु भो ॥
उपविद्या तथा विद्या चौरआदिक कर्म यी । शुभकर्मकनै छोड्नु यत्नले बुझले सब ॥७६०–७६३॥

तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येतिचारगे । वापीकूपविवाहादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥ सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥७६४–७६७॥" अतीचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्पुनः लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥" सिंहस्थगुरोरपवादमाह पराशरः–"गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ । मकरस्थे सर्वदेशे तथा मीनगते रवौ ॥७६८–७६९॥" वसिष्ठोऽपि–"विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्या नेतरत्रतु । भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ॥ विवाहोव्रतबन्धश्च सिंहस्थेज्ये न दुष्यति ॥७७०–७७२॥" कन्यादातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः–"पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥ अप्रयच्छन् सपाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ । गम्या त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥७७३–७७४॥" भ्रातृणां संस्कृतानामेवाधिकारः । याज्ञवल्क्यः–"असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशाद्दद्युरंशं तु तुरीयकम् ॥७७५॥" अत्र चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने स्वांशषष्ठांशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अतः कर्तृनियमोऽयम् । तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्युक्तम् सम्बन्धतत्त्वादौ । कन्यास्वयंवरे मातुर्दातृत्वे च ताभ्यामेव नांदीश्राद्धं कार्यं । तत्र च स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वान्यब्राह्मणद्वारा कारयेदिति प्रयोगपारिजाते । वरस्तु संस्कृत-

मदन पारिजातमा ज्योतिः सागरको वचन छ—

हुँदा बालक औ वृद्ध दुवै शुक्र बृहस्पति । गएमा सिंहमा सूर्य अक्षवा ती बृहस्पति ॥
गुर्वादित्य-मलैमास-गुरुका अतिचारमा । वापी-कूप-विवाहादि छोड्देओस् कर्म यी शुभ ॥
मकरे राशमा त्यस्तै गएका सिंहराशमा । छोड्नु बृहस्पतीलाई विशेष गरि यत्नले ॥७६४–७६६॥

ज्ञल्को वचन छ—

गएका अति चारैमा गुरू त्यै राशमा पुनः । आउन्नन्त भयो लुप्त वर्ष त्यो छोड्नु योग्य छ ॥७६७॥

सिंहका गुरूको अपवाद पराशरले भनेका छन—

गोदावरी तथा भागीरथीका मध्यभागमा । विवाह गर्नु नै हुन्न गएमा सिंहमा गुरु ॥
भएमा मीनमा सूर्य तथा मकरमा गुरू । सम्पूर्ण देशमा गर्नु योग्य कन्या विवाह त्यो ॥७६८–७६९॥

वसिष्ठको वचन छ –

गौतमी नदिका पुण्य दक्षिणै तटमा भने । विवाह हुन्छ त्यो गर्नु हुँदैन अरुठाँउमा ॥
उत्तरे–दक्षिणे तट्मा भागीरथि र गौतमी । नदीको गुरू सिंहैमा गएमा दोष छैनको ॥
गरेमा व्रतबन्धादि विवाहादिक कार्य ती ।
त्यस्तामा दोष क्यै छैन पुण्याओस् वरु ती विधि ॥७७०–७७२॥

अब कन्यादान गर्नेहरूको क्रम याज्ञवल्क्यले यस्तो भनेकाछन् ।

पिता पितामहै भाइ कुलबान्धव औ प्रसू । कन्यादाता यिनै हुन्छन् क्रमैले न भए भने ॥
न दिए ऋतु-ऋतुमा भ्रूणहत्या यि भोग्दछन् ।
वरोस् कन्या स्वयम् योग्य दिने छैनन् भने अरू ॥७७३–७७४॥

संस्कार भई सकेका भाइहरूको मात्र कन्यादानमा अधिकार छ । याज्ञवल्क्यको वचन छ—

संस्कार भै सकेकोले न हुने भाइको गरोस् । गरोस् विवाह बैह्राको भाग चौथो दिई निज ॥७७५॥

यसका मूल श्लोकमा चकार पढ्नाले पूर्व संस्कृत पदका अनुवृत्तिले विवाहको योग्य द्रव्य दिनामा वा आफ्नो अंशको चारको १ खण्ड सम्पत्ति दिनमा संस्कृत शब्दको ग्रहण व्यर्थ भै जानेछ । यसले

भ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नांदीश्राद्धं कुर्यात् न माता । 'पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम् ॥७७६॥" इति निषेधादुपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीचंद्रोदयः । माधवीयेऽपरार्के च नारदः—"पिता दद्यात्स्वय कन्यां भ्राता वानुमते पितुः । मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥ माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥ सकुल्यः पितृपक्षीयः बांधवो मातृवंशजः ।७७७-७८०॥" मदनपारिजाते कात्यायनः—"स्वयमेवौरसीं दद्यात्पितृभावे स्वबांधवाः । मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम्॥७८१-७८२॥" ततोऽन्यामौरसीभिन्नां धर्मजां नियोगात् क्षेत्रजां मातामहो मातुलो वा दद्यात् । तेनौरसीदाने पितृबन्धुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः अनुमतिं विना । अस्यापवादस्तत्रैव—'दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु । माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥७८३-७८४॥"मनुः—'यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ॥७८५॥'

केवल विवाह गर्नेहरूको यो नियम हो । यसर्थ यज्ञोपवीत रहित भाइ वा आमाछन भने त आमाहरूकै कन्यादानमा अधिकार छ न कि त्यस्ता भाईहरूको । यी सब कुरा सम्बन्धतत्व आदिमा भनेको छ । कन्याले स्वयम्बर गरेमा र आमाले दिएमा तीं दुवै नान्दीमुख श्राद्ध गरून् । त्यसमा प्रधान संकल्प गरेर अरू श्राद्ध ब्राह्मण द्वारा गराउन् । यो प्रयोग पारिजातमा भनेको छ । वर ता संस्कृत भाईहरू छैनन् भने त आफै नै नान्दी श्राद्ध गरोस् । वरकी आमा न गरोस् ।

साक्षात् पुत्रहरू आफ्ना विद्यमान हुदाँ हुँदै । न गराओस् स्वधा आदि जननी अरू बाट ता ॥७७६॥

यो निषेधले र व्रतबन्ध भइ सके पछि पुत्रलाइ अधिकार भएकोले माताको अधिकार छैन । यो कुरो पृथ्वीचन्द्रोदयमा लेखेको छ । माधवीय र अपरार्कमा नारदको वचन छ—

कन्यादान गरोस् बाबु आफैनै आपनु छोरिको । कन्यादान गरोस् भाई आज्ञाली बाबुको किता ॥
ती मामा घरको बाजे वा मामा नै गरून् कि वा । कन्यादान गरून् यद्वा आफ्ना बन्धु सकुल्य वा ॥
यी कुनै न हुँदा माता सावधान भई गरोस् । छैनन् त्यस्ती भने माता सजातीय नरै गरून् ॥
पिताका वंशवाला ती भनिइन्छन् सकुल्य त ।
आमाका वंशवाला ती हुन्छन् बान्धव वास्तव ॥७७७-७८०॥

मदन पारिजातमा कात्यायनको वचन छ—

जन्मेकी आफुबाटै ती कन्या देओस् पिता स्वयम् । पिता छैन भने देखि देऊन् बान्धव नै निज ॥
दिऊन् मातामहै साक्षात् कुनै छैनन् भने यदि ।
कन्यादान गरोस् माता धर्मले जुन जन्मिई ॥७८१-७८२॥

औरसी पुत्री भिन्न नियोग धर्मद्वारा जन्मेकी क्षेत्रज कन्यालाई मामाघरका बाजे वा मामा नै दान गरि दिऊन् । यसर्थ औरसी कन्याका दानमा पिता आदि हुंदै अनुमति न लिई अरूको अधिकार छैन यसका अपवाद पनि त्यही नै लेखिएको छ—

भए प्रवासमा बन्धु धेरै कालतकै निज । अथवा दश वर्षका आयुका छन् भने स्वत ॥
जन्मेकी आफु बाटै ने कन्याकन सुयोग्यको ।
वर योग्य कुनै छानी कन्यादान गरोस् स्वयम् ॥७८३-७८४॥

मनुको वचन छ—

दिने योग्य वरैछानी आफ्ना छैनन् भने कुनै । जाओस् राजा भए ठाम त्यो कन्या भै सुशीलकी ॥७८५॥

परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरत्ने स्कान्दे—"आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् । धर्मेण विधिना दानं समगोत्रेऽपि युज्यते ॥७८६॥" अत्र प्रकृतिस्थग्रहणादप्रकृतिस्थेन कृतमकृतमेव । "स्वतन्त्रो यदि तं कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः । तदप्यकृतमेव स्यादस्वातंत्र्यस्य हेतुतः ॥७८७॥" इत्यपरार्के नारदोक्तेः । यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादिप्रधानं जातं तदांगवैकल्येपि नावृत्तिर्विवाहस्य । गौडा अप्येवमाहुः । तत्रैव मरीचिः—"गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठ रोहिणीं ददत् । कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम् ॥७८८-७८९॥"

अथ मासनिर्णयः । तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः ज्योतिःप्रकाशे व्यासः—"माघफाल्गुनवैशाखे यद्यूढा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे वापाढमासे च सुभगा वित्तसंयुता ॥ श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा । चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति सौभाग्यतां लघु ॥७९०-७९१॥" नारदः—"माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभावहाः । कार्त्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ निन्दिताः परे ॥७९२॥" वशिष्ठः-"पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गो मिथुनस्थितेऽर्के ॥" आचार्यचूडामणौ—"मांगल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च । दशमासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥७९३॥" आपस्तम्बः-'सर्वऋतवो विवाहस्य । शैशिरौ मासौ परिहार्योत्तमं च निदाघम् ।' अत्र 'माघफाल्गुनाषाढवर्जं नव मासा मुख्यः कालः' इति सुदर्शनभाष्येऽम्बिलायां ब्रह्मविद्यातीर्थैश्चोक्तम् । बौधायनसूत्रेऽपि—

अरूकी कन्याको दानमा मदनरत्न र स्कन्दपुराणमा विशेष भनिएको छः—

किनेर सुनले कन्या अरूकी पारि आपनु नै । छ श्रेष्ठ धर्मले दान गर्नू सगोत्रमा पनि ॥७८६॥

यहाँ सावधान भनेकोले असावधान भई गरेको नगरेको ठीक छ । अपरार्कमा नारदको वचन छ—

सावधान मनुष्यै कै भई यदि स्वतन्त्र नै । गर्छ ता न गरेझैं छ हेतुले अस्वतन्त्रको ॥७८७॥

यदि सप्तपदी होम आदि प्रधानकर्म भै सकेका छन् भने त कुनै अङ्गको न्यूनतामा पनि त्यो विवाह हट्न सक्तैन । गौडहरू पनि यस्तै प्रकार भन्दछन् । त्यहीं नै मरीचिको वचन छ—

त्यो मर्त्य जान्छ स्वर्गैमा गौरी कन्याकनै दिने । जो दिन्छ रोहिणी कन्या वैकुण्ठै बिच पुग्छ त्यो ॥

ब्रह्मलोकविषे पुग्छ कन्या कन्याकने दिनै । दिने रजस्वला कन्या रौरवैविच पुग्दछ ॥७८८-७८९॥

अब मास निर्णय भन्दछन् । जन्ममासमा विशेष निर्णय पहिले भनि आएकाछन् । ज्योतिः प्रकाशमा व्यासको वचन छः—

माघ-फाल्गुन-वैशाख ज्येष्ठ-आषाढ-मार्गमा । कन्या हुन्छे विहा गर्दा सौभाग्य-धनयुक्तकी ॥

असौज-कार्तिकै चैत्र-भाद्र-श्रावण-पौषमा । कन्या हुन्छे विहा गर्दा चाँडै नै विधवा पुनः ॥७९०-७९१॥

वसिष्ठको वचन छ । यदि मकर-संक्रान्ति पौषमा छ भने पौषमा र मेषको संक्रान्ति चैत्रमा पर्‍यो भने त चैत्रमा पनि विवाह गर्नु पर्दछ । आषाढ तथा मिथुनको संक्रान्ति मा गरेको विवाह बहुतै श्रेष्ठ हुन्छ भनी गर्गहरू भन्दछन आचार्य चूडामणि र ज्योतिर्गर्गे राजमार्तण्डमा लेखिएको छः—

काम्मा विवाह-कन्याको मंगलै काममा सब । चैत्र पौष दुवै छोडी श्रेष्ठ छन् दश मास ती ॥७९३॥

आपस्तम्बको वचन छ—विवाहमा सबै ऋतु लिएका छन् । शिशिरका दुइ महिना वर्जित र ग्रीष्मऋतु उत्तम छ । माघ फाल्गुन आषाः छोडेर नौ महिना मुख्यकाल छन् । यो सुदर्शन भाष्य र अम्बिलामा ब्रह्मविद्यातीर्थहरूले भनेकाछन् । बौधायन सूत्रमा लेखेको छ । विवाहमा सबै महिना छन् ।

सर्वे मासा विवाहस्य शुचितपस्तपस्यमित्येके ।' तेन 'पूर्वोत्तरौ वर्जयेच्छिशिरसम्बन्धिनौ मासौ पौषचैत्रौ विहाय' इति निर्णयामृतव्याख्यानं मौर्ख्यकृतमित्युपेक्ष्यम् । 'निशि चेत्सर्वेषु द्वादशेष्वपि मासेषु उद्वहेत्' इति कालादर्शः । ये तु ज्यौतिषे माघादिविधयस्ते गृह्यसूत्राणां द्विजपरत्वेन प्राबल्याच्छूद्रादिपराः । ज्यौतिषे–"वात्स्यो वर्षमनूनमिच्छति तथा रैभ्योऽयनं चोत्तरं श्रीवासंतमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यशिष्या जगुः । चैत्रं प्रोज्झ्य पराशरः परिणये-त्पौषं च दौर्भाग्यदं ह्याषाढादिचतुष्टयं नहि तदा कैश्चित्प्रदिष्टं बुधैः ॥" चण्डेश्वरः—"मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे चौरं परिणयं व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् । उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥७९४–७९५॥" रत्नकोशे—"जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् । ज्येष्ठे मास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज स्त्रिया अपि ॥७९६–७९७॥ पराशरः–अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि । व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठो मासः शुभप्रदः ॥७९८॥ मिहिरः—"ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते ॥ द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं सुखावहम् । ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतम् ॥७९९–८००॥ यत्तु सार्णकाल-मेके विवाहम्' इति तदासुरादिविवाहविषयम् । 'धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणं नाधर्म्येषु' इति गृह्यपरिशिष्टात् । रत्नमालायामप्येवम् । तेनासुरादयो माघचैत्रादिनिषिद्धकालेष्वपि भवन्ति ।

अथ दशदोषाः । व्यवहारोच्चये—"वेधश्चलत्ता च तथैव पातः खार्जूरवेधा दशयोगचक्रम् ।

कुनै यसो भन्दछन्-आषाढ माघ फाल्गुन छन् । यसबाट शिशिर सम्बन्धी पहिला र पछिल्ला पौष र चैत्रलाई विवाहमा छोड्दिनु । यो निर्णयामृतको व्याख्यान मूर्खकृत हो र छोड्नै योग्य छ । कालादर्शमा यस्तो लेखिएको छ कि—रात्रीमा लग्न छ भने त बाह्रै महिनामा विवाह गरोस् । ज्योतिषमा जो माघ आदि मासको विधि छ त्यो शूद्रको निमित्त यसर्थ हो कि—गृह्यसूत्र द्विजहरूले मात्र योग्य छ । ज्योतिषको वचन छ–वात्स्य मुनि सम्पूर्ण वर्षलाइ, रैभ्य मुनि उत्तरायणलाई, माण्डव्यका शिष्यमुनि वसन्तलाइ र पराशर चैत्रलाइ छोडेर सबै महिनालाई विवाहमा श्रेष्ठ भान्दछन् । दुर्भाग्य दिने पौष र असार आदि चार महिना कुनै पनि विद्वान्ले भनेकाछन् । चण्डेश्वरको वचन छः—

मार्ग औं ज्येष्ठमा छोडोस् चौर व्रत विवाह ता । छोडोस् विवाह ज्येष्ठ मा जेठो छोरो र छोरिको ॥
कृत्तिकाका त्यजी सूर्य ज्येष्ठमा ज्येष्ठ पुत्रको ।
गरोस् विवाह, उत्सवमा ज्येष्ठको दश दिन् त्यजोस ॥७९४–७९५॥

रत्नकोशमा लेखिएकोछः—

जन्मनक्षत्रमा त्यस्तै जन्मका दिनमा तथा । जन्मका महिनामाँच शुभकर्म त्यजोस् सदा ॥
जेठो छोरो र छोरीको ज्येष्ठका मासमा पुनः । शुभकर्म सबै त्याग गर्नु नै पर्छ वास्तव ॥७९६–७९७॥

पराशरको वचन छः—

छैन जेठो भने कन्या वर जेठो हुनोस् तथा । वर जेठो न होस् कन्या होस् ता भो ज्येष्ठ त्यो शुभ ॥७९८॥

मिहिरको वचन छ—

जेठीका साथ जेठोको जेठमा हुन्न त्यो शुभ । छ भने दुइमा यौटा जेठो त्यो ज्येष्ठ श्रेष्ठ छ ॥
यौटा ज्येष्ठ सुखै दिन्छ दुइ ज्येष्ठ छ मध्यम ।
ज्येष्ठ तीन न होस् यै छ विहामा सबको मत ॥७९९–८००॥

कसैले भनेको छ कि कुनै सबै कालमा विवाह चाहन्छन् । त्यो आसुर आदि विवाहको विषयमा

युतिश्च जामित्रमुपग्रहश्च वाणाख्यवज्रे च दशैव दोषाः ॥ ८०१ ॥ एषां लक्षणं ज्यौतिषे ज्ञेयम् । अतीचारगे गुरौ तु वसिष्ठः —"अतीचारगते जीवे वर्जयेत्तदनंतरम् । विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥८०२॥ रत्नमालायाम्—"एकपञ्चनवयुग्मषट्दशत्रीणिसप्तचतुरष्टलाभदः । द्वादशाजवृषमादिराशितो घातचन्द्र इति कीर्त्तितो बुधैः ।" नारदः—"भूबाणनन्दहस्ताश्च रसदिक्त्रह्निशैलजाः । वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥ यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् । विवाहे सर्वमांगल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥ घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ।८०३-८०४॥" ज्योतिर्निबन्धे—विवाहचौलव्रतबन्धयज्ञे पट्टाभिषेके च तथैव राज्ञाम् । सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्तनीयः खलु घातचन्द्रः ॥ अकालजा भवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः । प्रत्यर्कपरिवेषेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि ॥ दोषाय मंगले नूनमदोषायैव कालजाः ॥८०५-८०६॥ अकालवृष्टिस्वरूपमाह लल्लः—'पौषादिचतुरो मासान् प्रोक्ता वृष्टिरकालजा ॥८०७॥ इति । शार्ङ्गधरः—"निर्घाते क्षितिचलने ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव । आपंचदिनात्मन्या परिणीता नाशमुपयाति ॥८०८॥ उल्कापातेन्द्रचापप्रबलवनरजोधूमनिर्घातविद्युद्वृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकमात्रम् । दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्याशु-

---

हो । गृह्यपरिशिष्टमा लेखिएको छ कि-धर्मका विवाहमा कालको परीक्षा छ न कि अधर्मका विवाहमा । रत्नमालामा पनि यस्तै भनेको छ । यसै कारण आसुर आदि विवाह माघ आदि निषिद्ध कालमा पनि हुन्छन् ।

अब दश दोष भन्दछन् । व्यवहारोच्चयमा लेखेको छ—

त्यो वेध लत्ता अनि घोर पात खाजूँर वेधै दशयोग चक्र ।
युतिः र यामित्र उपग्रहै यी हुन् बाण औ वज्र दशै त दोष ॥८०१॥

यी सबैको लक्षण ज्योतिष बाट जान्नु पर्दछ । अतिचारका बृहस्पतिमा त वसिष्ठको वचन छ—गएमा अतिचारैमा गुरूजी छोड्नु पर्दछ । विवाहादिक कार्यैमा दिन अठ्ठाइसैतक ॥८०२॥

रत्नमालामा लेखेकोछ मेष आदि राशिहरूमा पण्डितहरूले घात चन्द्र कनैले यस्तो भनेको छ कि पहिलो दोश्रो नवौं दोश्रो छैटौं दशौं तेश्रो सातौं चारौं आठौं एघारौं बाह्रौं सम्झनु पर्दछ । नारदको वचन पनि छ—मेष आदि राशिहरू बाट कनैले यो घात चन्द्र सम्झनु कि पहिलो पाँचौं नवौं दोश्रो छैटौं दशौं तेश्रो सातौं चारौं आठौं एघारौं बाह्रौं । इत्यादि ।

कार्यमा युद्ध-यात्रादि घातचन्द्रकनै त्यजोस् । विवाह आदिमा त्यस्तै मंगलै काममा सब ॥
व्रतबन्ध र चूडादि कार्यमा घातचन्द्रको । विचारै गर्नु पर्दैन भन्छन् पाराशरै मुनि ॥८०३-८०४॥

ज्योतिर्निबन्धमा लेखेको छ—

विवाह चूडा व्रतबन्ध यज्ञ राज्याभिषेकै विच भूपका तीं ।
सीमन्त यात्रा आदि जन्ममा त पर्दैन शोच्नै पनि घातचन्द्र ॥
नीहार बिजुली वृष्टि इन्द्राणी मेघका ध्वनि । छन् यी दूषित श्रेयैमा सूर्यमंडल नै पनि ॥८०५-८०६॥

अकालवृष्टिस्वरूप लल्लले भनेछन्:—

पौषादि चार मासैमा भएका वृष्टिलाइ तीं । भन्छन् अकालकै वृष्टि विद्वान् जनहरू सब ॥८०७॥

शार्ङ्गधरको वचन छ—

राहुदृष्ट-ग्रहैयुद्ध-भूकम्पै वज्रपातमा । बिहा पाँच दिनै छोड्नोस् गरेमा मर्दछे दुलै ॥८०८॥

उल्कापतन इन्द्राणी वनको प्रबलरज धूमदर्शन वज्रपात विद्युत्पतन वृष्टि सूर्यमण्डल आदि

मफलदृश्ये दुर्मनो भ्रांतबुद्धौ चौले मौंजीनिबन्धे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥" ज्योतिः-प्रकाशे—"अर्वाक्षोडशनाड्यः संक्रांतौ पुण्यदाः परतः । उपनयनव्रतयात्रा परिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः ॥८०६॥" गर्गः—"दिग्दाहे दिनमेकं च ग्रहे सप्तदिनानि तु । भूकम्पे च समुत्पन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् ॥ उल्कापाते त्रिदिवसं धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥ दर्शनादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेत् । यावत्केतूद्गमस्ताद्वदशुभः समयो भवेत् ॥ ८१०-८१२ ॥" अस्यापवादोऽद्भुतसागरे-"अथ दिवसत्रयमध्ये मृदुपानीयं यदा भवति । उत्पातदोषशमनं तदैव संप्राहुराचार्याः ॥८१३॥" सम्बन्धतत्त्वे — भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे कृते सति ।८१४॥" अथापरिहार्ये कन्यायां वैधव्ययोगे विशेष उच्यते मार्कण्डेयपुराणे—"बालवैधव्ययोगे तु कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं ततः पश्चात्कन्योद्वाहेति चापरे ॥ ८१५ ॥" तत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे—"स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ॥८ ६॥ सूर्यारुणसंवादे-"विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रतारावलान्विते । विवाहोक्ते च मंथन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥ सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतंतून् विधानतः । कुंकुमालंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥ ततः कुम्भं च निस्सार्य प्रमृज्य सलिलाशये । ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चरत्नवतवारिभिः ॥८१७-८१९॥ कुम्भ-

---

दोषमा एकघडी त्याग दिनु पर्दछ । दुष्टस्वप्न दुर्निमित्त अशुभफलदर्शन दुष्ट मन एवम् चित्तभ्रान्त यी चूडाकर्म मौञ्जीबन्धन विवाह आदिमा सर्वदा त्याग्नु योग्यछन् । ज्योतिः प्रकाशमा लेखिएको छ—

संक्रान्तिका घडी पैला सोह्र ता व्रतबन्ध र । दिन्छ यात्रा-विवाहैमा पुण्य छन् अरू वर्जित ॥८०६॥

गर्गको वचन छ--

दिग्दाहमा दिनै एक सात दिन् महयुद्धमा । भूकम्प आइ पर्दामा त्यज्नोस् तिनदिनै तक ॥
धूमदर्शनमा पाँच उल्कादर्शनमा तिन । दिन एक् वज्रपातैमा त्याग्नु नै सबकर्ममा ॥

राहु केतु न देखतामा देखतामा दिन सात् त्यज्नोस् ।
केतुका उदयै सम्म अशुभै काल हुन्छ त्यो ॥८१०-८१२॥

यसको अपवाद अद्भुत सागरमा भनेको छ ।

बीचमा दिन तीनै को जलनिर्मल भो भने । भन्छन् आचार्य उत्पातदोषको शान्ति भो भनी ॥८१३॥

सम्बन्धतत्वमा लेखिएकोछ—

गरी सके पछी त्यस्तो वृद्धिको श्राद्ध वास्तव । भूकम्प आदिको केही दोष लाग्दैन वस्तुत ॥८१४॥

अब हट्नै न सक्ने कन्याका वैधव्य योगमा मार्कण्डेय पुराणका वचन बाट यो विशेष भन्दछन—

बालवैधव्य-योगैमा प्रतिमा कुम्भ-वृक्षकी । बनाएर गरी लग्न भन्छन् कै पछि होस् विहा ॥८१५॥

त्यहाँ पुनर्भू दोषको शान्ति यस्तो कहिएको छ—

स्वर्ण-पिप्पल-पानीको बनाई मूर्ति विष्णुको । गर्दा विवाह त्यै साथ पुनर्भू दोष छुट्तछ ॥८१६॥

सूर्यारुण संवादमा लेखिएको छ—

बलमा चन्द्रताराको अगाडि नै विवाहको । मंथनीको घटै साथ यथाविधि विहा गरोस् ॥
अंग शोभित पारेर उनको कुंकुमादिले । एकान्त गृहमा बेरोस् तन्तुले दश ली त्रिधि ॥
घर बाट निकालेर त्यस्पछी कुम्भलाइ त्यो । जगी जलाशये सेचोस् पञ्चरत्नवतवारिले ॥८१७-८१९॥

प्रार्थना तत्रैव—'वरुणांगस्वरूपाय जीवनानां समाश्रयः। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥ देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः। ततोऽलंकारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ॥८२०-८२१॥ इति कुम्भविवाहः।

मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तम्—"ब्राह्मणं साधुमामंत्र्य संपूज्य विविधार्हणैः। तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः। निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानां वाससी पीते कमलोत्पलमालिनीम्। सदक्षिणां च तां दद्यान्मंत्रमेनमुदीरयेत्। यन्मया प्राचि जनुषि ह्यनंत्या पतिसंगमः। विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥ प्राप्यमानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम्। वैधव्याद्यति दुःखौघनाशाय सुखलब्धये ॥ बहुसौभाग्यलब्धैश्च महाविष्णोरिमां तनुम्। सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज ॥ अनवाप्याहमस्मीति त्विदारं प्रजपेदिति तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः। ८२२-८३१ ॥" अन्येऽप्यश्वत्थविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः। विस्तरभयान्नोच्यन्ते। अथ प्रतिकूलादि। ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—"कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित्। तदा न मंगलं कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात् ॥८३२॥" ज्योतिर्मेधातिथिः—"वधूवरार्थं घटिते सुनिश्चते वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः। मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं खलु मंगलं बुधैः ॥ ८३३ ॥" मङ्गलं विवाहः। स्मृतिचन्द्रि-

---

कुम्भको प्रार्थनामन्त्र त्यहीं नै लेखेको छ—

जलका आश्रये छौ र वरुणाङ्गस्वरूप छौ। बचाऊ यति कन्याको देऊ पुत्रसुखैचिर ॥
गर कन्याकनै रक्षा वर यौ विष्णुरूप हो। वस्त्रालङ्कारले युक्त देओस् कन्या वरैकन ॥८२०-८२१॥

इति कुम्भविवाह।

मूर्तिको दान पनि त्यही नै कहिएको छ।

नाना प्रकारले पूजी बोलाई साधु ब्राह्मण। देओस् विधानले मूर्ति विष्णुको त्यो चतुर्भुज ॥
शक्ति अनुसारको शुद्धि वर्णको स्वर्णकै कि वा। शंख चक्र गदा पद्म भएको अति सुन्दर ॥
धरेको पीत वस्त्र र मालाधारक मूर्ति त्यो। तलका मन्त्र यो पढ्दै तिनै ब्राह्मणमा दिनु ॥
विषोपविषले शस्त्र आदिले पूर्वजन्ममा। मैले पतिकनै मारे भै विरक्त कुकर्मले ॥
त्यसले सुख-धनै नाश्ने महावीर अकीर्ति र। वैधव्य आदि अत्यन्त दुःखका नै समूहको ॥
नाशका निम्तिमा त्यस्तै सुख पावन उत्तम। पाउला सौभाग्यको प्राप्ति गराउन पुनः पुनः ॥
यो महाविष्णुको रात्रो प्रतिमा स्वर्णनिर्मित। शक्ति अनुसार नै आफनो म दिन्छु तिमिमा द्विज ॥
छुटूँ म पापले सारा अब यो दिन देखि नै। यस मन्त्रकनै तीन पटकै सम्म यो जपोस् ॥
आशीर्वादकनै यस्तै हओस यो द्विजको अनि रात्रिरी शिर थापेर घर भित्र पसोस् निज ॥
त्यस्ती कन्याकनै फेरि मृगकै ठीक नेत्रकी। विवाहकर्मले देओस् दाता वरकनै पछि ॥८२२-८३१॥

अरु पनि विपरल आदिको विवाह वृक्षसेचन आदि विधि वहीं नै जान्नु। विस्तार भयले यहाँ लेखिन्न। अब प्रतिकूलादि निर्णय गरिन्छ। ज्योतिर्निबन्धमा गर्गको वचन छ—

कुने मच्यो भने देख विहाको निश्चये पछि। विवाह न गरोस् गर्दा त्यो कन्या विधवा भई ॥८३२॥

ज्योतिर्मेधातिथिको वचन छ—

विवाहको निश्चय भै सके पछी वधू-वरैका घरमा कुने मरे।
वधू-वरैको दुइ तो विवाह ता गर्दै न गर्नू अनि भन्दछन् बुध ॥८३३॥

काथाम्—"कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः। तदा न मंगलं कार्यं नारी वैधव्यदं ध्रुवम् ॥ ८३४ ॥" भृगुः—"वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥८३५॥ शौनकः—"वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः। पितृव्यस्त्रीसुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम्। अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेत् ॥ ८३६-८३७ ॥" माण्डव्यः—"वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते। विवाहो नैव कर्त्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता ॥ ८३८ ॥" सङ्कटे तु मेधातिथिः—"वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ ८३९ ॥" स्मृतिरत्नावल्याम्—"पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्द्धं मातुरेव च। मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम्। तदन्ते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥८४०-८४२॥" ज्योतिः प्रकाशे—"प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परः। शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥ ८४३ ॥" शान्ति विनायकशान्तिम्।

तथा च मेधातिथिः—"सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना। शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ प्रतिकूले न कर्त्तव्यो गच्छेद्यावद्दतुत्रयम्। प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यमि-

---

स्मृतिचन्द्रिकामा लेखेको छ—

मै सके पछि वाग्दान मरे मर्त्य सगोत्रका। विवाह न गरोस् गर्दा हुन्छे त्यै विधवा सुता ॥८३४॥

भृगुको वचन छ—

वाग्दान पछि दोटैका कुलमा के मर्‍यो भने। विवाह न गरोस् गर्दा हुन्छ त्यो वंशनाशक ॥८३५॥

शौनकको वचन छ—

कन्या वा वरको बाबु आमा पितृव्य र सहोदर। काकी र उनको छोरो बहिनी अविवाहिता ॥

प्रतिकूल भनी जान्नु यस्ता मर्नु विवाहमा।
भन्छन् अरू पनि मर्नु छोडोस् यस्मा विवाह ता ॥८३६-८३७॥

माण्डव्यको वचन छ—

वाग्दान पछि माता वा पिता भ्राता मर्‍यो भने। स्ववंशहित खोज्नेले विवाह न गरोस् तब ॥८३८॥

सङ्कटमा मेधातिथिले भनेकाछन्—

मै सके पछि वाग्दान कुलमा के मर्‍यो भने। विहा शुभ दिने हुन्छ अनि वर्षदिने पछि ॥८३९॥

स्मृतिरत्नावलिमा लेखेको छ:—

पिताको आफ्नु आशौच हुन्छ वर्षदिनेतक। छ मैहा हुन्छ आमाको पत्नीको तीनमास त ॥
डेढ मासतके हुन्छ आशौच भाइ-पुत्रको। अरू सपिण्ड मर्त्यैको हुन्छ त्यो एकमासको ॥

यसका अन्तमा तस्मात् रात्रौ सँग विधानले।
शान्ति स्वस्ति गरी गर्नु विवाह बुध मर्त्यले ॥८४०-८४२॥

ज्योतिः प्रकाशमा लेखेको छ—

मासै पछि विहागर्नु प्रतिकूलै भए पनि। गणेशशान्ति गोदान वाग्दानै फेरि गर्नु सी ॥८४३॥

प्रार्थना तत्रैव—'वरुणांगस्वरूपाय जीवनानां समाश्रयः। पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥ देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः। ततोऽलंकारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ॥८२०-८२१॥ इति कुम्भविवाहः।

मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तम्—"ब्राह्मणं साधुमामंत्र्य संपूज्य विविधार्हणैः। तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् ॥ शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः। निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥ दधानां वाससी पीते कमलोत्पलमालिनीम्। सदक्षिणां च तां दद्यान्मंत्रमेनमुदीरयेत्। यन्मया प्राचि जनुषि त्वत्तः पतिसमागमः। विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥ प्राप्यमानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम्। वैधव्याद्यति दुःखौघनाशाय सुखलब्धये ॥ बहुसौभाग्यलब्धैश्च महाविष्णोरिमां तनुम्। सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज ॥ अनघाद्याहमस्मीति त्रिशरं प्रजपेदिति तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥ ततो जैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः। ८२२-८३१ ॥" अन्येऽप्यश्वत्थविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः। विस्तरभयान्नोच्यन्ते। अथ प्रतिकूलादि। ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—"कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित्। तदा न मंगलं कुर्यात्कृते सैधव्यमाप्नुयात् ॥८३२॥" ज्योतिर्मेधातिथिः—"वधूवरार्थं घटिते सुनिश्चते वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः। मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं खलु मंगलं बुधैः ॥ ८३३ ॥" मङ्गलं विवाहः। स्मृतिचन्द्र-

---

कुम्भको प्रार्थनामन्त्र त्यहीं नै लेखेको छ—

जलका आश्रये छौ र वरुणाङ्गस्वरूप छौ। बचाऊ पति कन्याको देऊ पुत्रसुखेचिर ॥
गर कन्याकनै रक्षा वर यो विष्णुरूप हो। वस्त्रालङ्कारले युक्त देओस् कन्या वरेकन ॥८२०-८२१॥

इति कुम्भविवाह।

मूर्तिको दान पनि त्यही नै कहिएको छ।

नाना प्रकारले पूजी बोलाई साधु ब्राह्मण। देओस् विधानले मूर्ति विष्णुको त्यो चतुर्भुज ॥
शक्ति अनुसारको शुद्धि वर्णको स्वर्णकै कि वा। शंख चक्र गदा पद्म भएको अति सुन्दर ॥
धरेको पीत वस्त्र र मालाधारक मूर्ति त्यो। तलका मन्त्र यी पढ्दै तिनै ब्राह्मणमा दिनु ॥
विषोपविषले शस्त्र आदिले पूर्वजन्ममा। मैले पतिकनै मारे भै विरक्त कुकर्मले ॥
त्यसले सुख-धनै नाश्ने महावीर अकीर्ति र। वैधव्य आदि अत्यन्त दुःखका नै समूहको ॥
नाशका निम्तिमा त्यस्तै सुख पाउन उत्तम। टूला सौभाग्यको प्राप्ति गराउन पुनः पुनः ॥
यो महाविष्णुको राम्रो प्रतिमा स्वर्णनिर्मित। शक्ति अनुसार नै आफ्नो म दिन्छु तिमिमा द्विज ॥
छुट्टै म पापले सारा अब यो दिन देखि नै। यस मन्त्रकनै तीन पटकै सम्म यो जपोस् ॥
आशीर्वादकनै यस्तै हुओस यो द्विजको अनि राम्ररी शिर थापेर घर भित्र पसोस् निज ॥
त्यस्तो कन्याकनै फेरि मृगकै ठीक नेत्रकी। विवाहकर्मले देओस् दाता वरकनै पछि ॥८२२-८३१॥

अरु पनि पिप्पल आदिको विवाह वृक्षसेचन आदि विधि यहीं नै जान्नु। विस्तार भयले यहाँ लेखिन्न। अब प्रतिकूलादि निर्णय गरिन्छ। ज्योतिर्निबन्धमा गर्गको वचन छ—

कुनै मर्‍यो भने देख्ने विहाको निश्चये पछि। विवाह न गरोस् गर्दा त्यो कन्या विधवा भई ।८३२॥

ज्योतिर्मेधातिथिको वचन छ—

विवाहको निश्चय भै सके पछी वधू-वरैका बरमा कुनै मरे।
वधू-वरैको दुइ सी विवाह ता गर्दै न गर्नू भनि भन्दछन् बुध ॥८३३॥

कायाम्—"कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः। तदा न मंगलं कार्यं नारी वैधव्यदं ध्रुवम् ॥ ८३४ ॥" भृगुः—"वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥८३५॥ शौनकः—"वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः। पितृव्यस्त्रीसुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥ एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम्। अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेत् ॥ ८३६-८३७ ॥" माण्डव्यः—"वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते। विवाहो नैव कर्त्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता ॥ ८३८ ॥" सङ्कटे तु मेधातिथिः—"वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ ८३९ ॥" स्मृतिरत्नावल्याम्—"पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्द्धं मातुरेव च। मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥ अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम्। तदन्ते शांतिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥८४०-८४२॥" ज्योतिः प्रकाशे—"प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासतः परः। शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥ ८४३ ॥" शान्ति विनायकशान्तिम्।

तथा च मेधातिथिः—"सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना। शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥ प्रतिकूले न कर्त्तव्यो गच्छेद्यावद्दतुत्रयम्। प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यमि-

---

स्मृतिचन्द्रिकामा लेखेको छ—

भै सके पछि वाग्दान मरे मर्त्य सगोत्रका। विवाह न गरोस् गर्दा हुन्छ त्यै विधवा सुता ॥८३४॥

भृगुको वचन छ—

वाग्दान पछि दोटेका कुलमा कै मर्‍यो भने। विवाह न गरोस् गर्दा हुन्छ त्यो वंशनाशक ॥८३५॥

शौनकको वचन छ—

कन्या वा वरको बाबु आमा पितृव्य र सहोदर। काकी र उनको छोरो बहिनी अविवाहिता ॥

प्रतिकूल भनी जान्नु यस्ता मर्नु विवाहमा।
भन्छन् अरू पनि मर्नु छोडोस् यस्मा विवाह ता ॥८३६-८३७॥

माण्डव्यको वचन छ—

वाग्दान पछि माता वा पिता भ्राता मर्‍यो भने। स्ववंशहित खोज्नेले विवाह न गरोस् तब ॥८३८॥

सङ्कटमा मेधातिथिले भनेकाछन्—

भै सके पछि वाग्दान कुलमा कै मर्‍यो भने। विहा शुभ दिने हुन्छ अनि वर्षदिनै पछि ॥८३९॥

स्मृतिरत्नावलिमा लेखेको छः—

पिताको आफ्नु आशौच हुन्छ वर्षदिनैतक। छ महा हुन्छ आमाको पत्नीको तीनमास त ॥
डेढ मासतकै हुन्छ आशौच भाइ-पुत्रको। अरू सपिण्ड मर्त्यैको हुन्छ त्यो एकमासको ॥

यसका अन्तमा तस्मात् रात्रो सँग विधानले।
शान्ति स्वस्ति गरी गर्नु विवाह बुध मर्त्यले ॥८४०-८४२॥

ज्योतिः प्रकाशमा लेखेको छ—

मासै पछि विहागर्नु प्रतिकूलै भए पनि। गणेशशान्ति गोदान वाग्दानै फेरि गर्नु हो ॥८४३॥

स्याद्बुर्बहुविप्लवे ॥ प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।८४४-८४६॥" ज्योतिःसागरे-"दुर्भिक्षे राष्ट्रभंगे च पित्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीच्यते ॥८४७-८४८॥" मेधातिथिः-"पुरुषत्रयपर्यंतं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा मुण्डन-मण्डने ॥ प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥ ८४९-८५१ ॥" अथ रजोदोषनिर्णयमाह । माधवीये-"प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला । निवृत्तिस्तस्य कर्त्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥ ८५२ ॥" प्रारम्भान्नान्दीश्राद्धात् । 'नांदीमुखं विवाहादौ' इत्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः । मेधातिथिः-"चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि । भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्त न शोभनम् ॥ वधूवरान्यतमयोर्जननी चेद्रजस्वला । तस्याः शुद्धेः परं कार्यं मांगल्यं मनुरब्रवीत् ॥ ८५३-८५४ ॥" वृद्धमनुः—"विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला । तदा न मंगलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः॥८५५॥ गर्गः—"यस्योद्वाहादिमांगल्ये माता यदि रजस्वला । तदा न तत्प्रकर्त्तव्यमायुःक्षयकरं यतः ॥८५६॥" नांदीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु—"सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्या-द्धोमपूर्वकम् । प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति ॥ अलाभे मुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे

मेधातिथिले पनि भनेका छन्—

परेमा सङ्कटै त्यस्तो योगीले याज्ञवल्क्य ती । भने गणेशको शान्ति गरी त्यो मंगलै गरोस् ॥
जाँदै अयोग्यको त्यस्तो प्रतिकूल पर्‍यो भने । ऋतु तीन तकै हुन्न मंगलै कार्य गनु ती ॥
गरोस् त्यै प्रतिकूलैमा परे धेरै उपद्रव । छोड्नु त्यो प्रतिकूलैमा मैह्राभर सपिण्डको ।।८४४-८४६॥

ज्योतिः सागरमा भनेकोछ—

प्राणसंशय पर्दामा आफ्नु माता-पिताजिको । अनिकाल हुँदा त्यस्तै भएमा राष्ट्रभङ्ग त्यो ॥
कुमारीको पनी प्रौढा थालेको त्यो विवाहमा ।
विद्वान् जन हरू मन्छन् पर्दैन अनुकूलता ॥८४७-८४८॥

मेधातिथिको वचन छ—

तीन पुर्खातकै आफ्ना सगोत्रीहरूलाइ ता । शुभकर्मादिमा सारा हुन्छ त्यो प्रतिकूल ता ॥
यस्तै प्रकारले फेरि निर्गमैं र प्रवेशमा । मुण्डनै-मण्डनै बीच जान्नु त्यो प्रतिकूलता ॥
मनुष्य सम्मले चौथो ती त्यस्ता प्रतिकूलमा । हुन्न आभ्युदयै गर्न न गरी पिण्डदान ता ॥८४९-८५१॥

अब रजोदोषनिर्णय गर्दछन् । माधवीयमा लेखिएको छ—

अघि थाल्नु विवाहै त्यो आमा नै ता रजस्वला । सहत्वश्रुतिले गर्नु त्यसको शान्ति वास्तव ॥८५२॥

मूलमा विवाहका आदिमा नान्दी-मुख श्राद्ध गर्नु इत्यादि वचनले प्रारम्भ (थाल्नु) शब्दले नान्दीमुखलिइन्छ मेधातिथिको वचन छ—

यज्ञकर्म-विवाहैमा चौलमा व्रतबन्धमा । रात्रो नै हुन त्यस्लाई भै भार्या त रजस्वला ॥
वधू वा वरकी आमा भै भने त रजस्वला । भन्छन् मनु गर्नु कार्य त्यस्को शुद्धि भए पछि ॥८५३-८५४॥

वृद्ध मनु भन्छन्—

विवाह-व्रत चूडामा माता भै त रजस्वला । न गरोस् मङ्गलै कार्य शुद्धिमा गर्नु श्रेष्ठ छ ॥८५५॥

गर्ग भन्दछन्:—

माता रजस्वला होस् ता विवाहादिक श्रेयमा । न गरोस् मंगलै कार्य गरेमा आयु घट्त छ ॥८५६॥

नान्दीश्राद्ध भई सके पछि रजस्वला भएमा त कपर्दी कारिकामा भनेको छ—

रजस्वला र सुत्केरीहरूको शुद्धिनिम्तिमा । होम कर्म गरी पैले गाइ दान गरोस् पछि ॥

च सङ्गते । श्रियं सम्पूज्य तत्कुर्यात्पाणिग्रहणमंगलम् ॥ हैमीं मासमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् । प्रत्यृचं पायसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेत् ॥८५७-८६१॥" इति, सूतकादिसङ्कटे तु—'कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं गां च दत्त्वा विवाहादि कुर्यात्' इति च प्रागुक्तम् । अथैककन्यानिर्णयः । ज्योतिर्निबन्धे वृद्धमनुः-"एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥८६२॥" एतेनकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात् । नारदः—"पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये । न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥८६३-८६४॥" वराहः—विवाहस्त्येकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि । असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥८६५-८६६॥"

मदनरत्ने वसिष्ठः-"न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् । न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥ एकोदरभ्रातृविवाहकृत्ये स्वसुर्नपाणिग्रहणं विधेयम् । षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥८६७-८६८॥" एतदपवादस्तत्रैव—"ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् । तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥८६९॥" सारावल्याम्-"फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने । भेदादब्दस्य

यसैले शुद्धि भो भनको कर्मका निम्ति प्राप्त त्यो । अरूका निम्तिमा हुन्न शुद्धिन्न यसले विना ॥
रात्रो मुहूर्त पाइन्न रजोदर्शन भो भने । लक्ष्मीपूजा गरी थालोस् विवाहैरूप कर्म त्यो ॥
प्रत्येक ती ऋचाबीच खीरका दिइ आहुति । गरेर विधिले होम अभिषेक गरोस् पछि ॥८५७-८६१॥

यदि सूतक आदि सङ्कष्ट पर्‍यो भने ता कुष्माण्डी ऋचाविशेषले घिउको होम गरेर दूध दिने गाइ दान गरी विवाहादि कर्म गरोस् । यी सब कुरा माथि नै भनिसकिए । अब एक क्रियाको निर्णय गर्दछन् । ज्योतिर्निबन्धमा वृद्धमनुको वचन छ—

आमा बाट त यौटी नै जन्मेका पुत्र-पुत्रिको । यौटै नै वर्षमा यौटै न गरोस् कर्म ती शुभ ॥८६२॥

यदि यौटी आमा छैन भने त ती सब कुरा हुन सक्त छन् । यसै कारण एक दिनमा एउटै मनुष्यको दुइ विवाह निषेध छ । किन कि यहाँ मातृभेद पनि छैन नारदको वचन —

विवाह पुत्रका आफ्नो पैले गरि सके पछि । भित्रमा ऋतु तीनैको छोरीको न गरोस् विहा ॥
फेरि ती पुत्र-पुत्रीको व्रत-मण्डन आदिक । गरी सके पछी कर्म न गरोस् मुण्डनै पनि ॥८६३-८६४॥

वराहको वचन छः—

एउटै जननी बाट जन्मेका पुत्रि-पुत्रको । छ मैहा भित्र नै केही गरे हुन गए विहा ॥
सन्तानबीच ती दोटै यौटी कन्या त्यही पुनः । पका नै विधवा हुन्छे भित्र नै तीन वर्षको ॥८६५-८६६॥

मदनरत्नमा वसिष्ठको वचन छः—

विहा पछाडी सुतको कुमारिको जो छन् सगोत्री न गरोस् विहा कसै ।
मैहा छअै सम्म त मण्डनै पछि हुँदैन गर्ने पनि मुण्डनादिक ॥
ती पुत्र-पुत्रीहरूको विवाहमा यौटा सकी गर्नु हुँदैन एकको ।
मैहा छ अै सम्म त मण्डनै पछि भन्छन् मुनि गर्नु हुँदैन मुण्डन ॥८६७-८६८॥

यसको अपवाद पनि त्यहीं नै लेखिएको छ—

छ मैहा भित्रमा अर्कै हुन्छ वर्ष प्रवेश ता । विहा श्रेष्ठ छ यौटा नै जन्मका पेटले पनि ॥८६९॥

कुर्वीत नतुर्त्रयविलम्बनम् ॥८७०॥" संहिताप्रदीपे—"ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव कार्यो विवाहो दुहितुः समार्द्धम् । अप्राप्य कन्यां श्वसुरालयं च वधूः प्रवेश्या स्वगृहं न चादौ ॥८७१॥" मदनरत्ने वसिष्ठः—"द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेथ वाचार्यविभेदतो वा ॥ एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानामिति शातातपोऽब्रवीत् ॥८७२—८७५॥" ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः—"कुले ऋतुत्रयादूर्ध्वं मण्डनान्न तु मुण्डनम् । प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मंगलत्रयम् ॥ कुर्वन्तु मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरे लघु । लघु वा गुरुकार्यं वा प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥ पुत्रोद्वाहप्रवेशाख्य कन्योद्वाहस्तु निर्गमः । मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मंगलम् । चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् । मौंजी चोभयतः कार्या यतो मौंजी न मुण्डनम् ॥ अभिन्ने वत्सरेऽपि स्यान्नवद्वहस्तत्र भेदयेत् । अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥८७६-८८२।" सङ्कटे कपर्दिकारिकासु वराहमिहिरश्च—"उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं कदाचित् । यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात् ॥८८३॥" कश्यपः—"मौंजीबन्धस्त-

---

आचारबलीमा भनेको छ—

विवाह-व्रतबन्धादि चैत्र-फाल्गुनमा यदि । यौटाको भो त अर्काको गरोस् नै वर्ष भेदले ॥८७०॥

संहिताप्रदीपमा लेखिएको छ—

विहा सुतैको गरि छोरिको विहा हुँदैन गर्नँ अघि मासको छ ता ।
छोरी पठाई ससुरालिमा अघि त्याओस् बुहारी घरबीच आफ्नु ती ॥८७१॥

मदनरत्नमा वसिष्ठको वचन छ—

यौटा घरैमा शुभ कार्य दोटा हुँदैन इष्टे-शुभ एकपल्ट ।
गरेर यौटा पछि नौ दिनैको दोश्रो गरेमा शुभ हुन्छ श्रेष्ठ ॥
आवश्यकै के शुभ काम होस् वा होस् वा कुनै उत्सव मै भने ता ।
आचार्यभिन्नै गरि द्वारबीच ती मङ्गले कर्म गरोस् छ भेष्ठ ॥

यौटै उदर द्वारा नै जन्मेका ती मनुष्यको । तीन ओटै अग्निकार्य न गरोस् एकपल्ट ता ॥
भिन्न-भिन्नै पेट बाट जन्मेका छन् भने त ती । गनुं हुन्छ दोष छैन भन्छन् शातातपै ऋषि ॥

ज्योतिर्निबन्धमा कात्यायन भन्दछन्—

यज्ञोपवीत कुलमा तीन ऋतुको अघि क्यै गरे । मण्डनैको पछी त्यस्तो न गरोस् कर्म मुण्डन ॥
प्रवेश अघि ता फेरि न गरोस् निर्गमै पनि । मङ्गलैकार्य ती तीन क्यै गरे नगरोस् अनि ॥
भन्छन् के मुनि ता यस्तो वर्षमा भिन्न ती सब । लघुकार्य गरून् इष्ट छ त्यै कल्याणदायक ॥
निम्त्रिच्य प्राप्त भो जस्को सानो होस् कि ठुलो हओस् । त्यस्ता ती पुत्रको आफ्ना विवाह र प्रवेश ता ॥
विहा निर्गम कन्याको चूडाकर्म र मुण्डन । व्रतै विवाह इत्यादि मंगलै भनिइन्छ यो ॥
न गरोस् मण्डनैलाइ मुण्डनै पछि क्यै गरे । गरोस् पछि दुवैको ती मौञ्जीबन्धनलाइ त ॥
लिंदैनन् वर्षको भेद यस्ता दिन भेद मान्दछन् ।
नाश हुन्छ अभेदैमा यौटै मण्डपमा गरे ॥ ८७६-८८२ ॥

संकटमा त कपर्दीकारिकामा वराहमिहिरले भनेका छन्—

विहा सुताको गरि पुत्रको अरू कैले पिता त्यो न गरोस् विवाहता ।
पैलो सको चार दिनै पछी वरू लाग्दैन दोषै त विहा गर्‍यो भने ॥८८३॥

कश्यपको वचन छ—

थोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा । पुण्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् ॥८८४॥" ज्यो-तिर्निबन्धे—"विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात् । वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात् ॥" तथा 'विवाहमध्ये यदि चेत्स्वपाहस्तत्र स्वमुख्याःपितरो न यान्ति । वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥८८५-८८७।' ये वा मद्रं दूषयन्ति स्वधाभिरिति श्रुतेश्च । मासिकविषये हेमाद्रौ शाट्यायनिः—"प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा । अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नांदीमुखं द्विजः ॥८८८॥"

वृद्धिं विनापकर्षे दोषमाह तत्रैव उशनाः—"वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् । स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥८८९॥" इति । मेधातिथिः—"प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पंसि पंचमे शुभदं भवेत् ॥८९०—८९१॥" स्मृत्यन्तरे—"सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ८९२-८९३।' स्मृतिसारावल्याम्—"भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्या-न्मण्डनद्वयम् ॥८९४॥" सोदरविषयमेतत् । यमः—"एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे पुनः ।

छ मास भित्र न गरोस् विवाहै मौञ्जीबन्धन ।
जो जो छुट्टी सकेका छन् उनमा दोष हुन्न यो ॥ ८८४ ॥

ज्योतिर्निबन्धमा लेखिएको छ ।

विवाहको त्यो दिन देखि लीकन चतुर्थीको त्यो शुभ-कर्ममध्यमा ।
आई परे श्राद्ध र औंसिको दिन भै शीघ्र कन्या विधवा त्यही पुनः ॥
त्यस्तो भएमा विधवा न भैकन बाँचे पनी ता त्यसको पती पुनः ।
हुँदैन सन्तान कसै गरे पनि भए पनी मर्दछ त्यो निरन्तर ॥
विवाहको मध्य महाँ यता पुनः आई परेमा पनि श्राद्धको दिन ।
स्वतन्त्र पितृ न त आउछन् त्यहाँ सकी विहा कर्म स्वधादि त्यो गरोस् ॥८८५-८८७॥

त्यस अवस्थामा स्वधा आदि कर्मले विवाहलाई दूषित गर्नु पनि हुँदैन । श्रुतिको वचन छ कि जो स्वधाआदिले मांगलकर्महरूलाई दूषित पार्दछन् इत्यादि । मासिक श्राद्धका विषयमा हेमाद्रि मै शाट्यायनिको वचन छ कि—

विवाहनान्दीमुखं गर्ने सपिण्डी प्रेतश्राद्ध तो । विधानलाइ रोकेर गरोस् ने अरूकालमा ॥

वृद्धिका विना श्राद्धका अपकर्षमा उही ने उशनाले यस्तो दोष कहेका छन् ।

हीन ती वृद्धि श्राद्धैले पितृको श्राद्ध गर्छ जो । पर्छ गै नर्कमा घोर त्यो आफ्ना पितृ साथमै ॥

मेधातिथिको वचन छ—

ती आभ्युदयिक कर्मादि न गरोस् कहिले पनि प्रेतकर्महरूसारा पहिले न सकी वरी ॥
गोत्रापत्यतकै चौथो यो कुरो मान्नु पर्दछ । पाचौं भए पछी गर्दा श्रेष्ठ ने हुन आउँछ ॥८९०-८९१॥

स्मृत्यन्तरमा लेखिएको छ—

अपकर्षक द्वारा ती गरिए श्राद्ध जो गति । त्यस्तो ता परि आएमा सपिण्डीकरणै अघि ॥
फेरि श्राद्धकनै सारा अपकर्ष गरेर ती । गरोस् किनकि ती वृद्धि श्राद्धबीच निषिद्ध छन् ॥८९२-८९३॥

स्मृति सारावलीमा लेखेको छ—

दुइटै-भाइ-बैहीको तथा ती भाइ-बैहिको । न गरोस् मण्डनैकर्म यौटै मण्डपमा दुई ॥८९४॥

विवाहं नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥८९५॥" गार्ग्यः—"भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा । न कुर्यान्मंगलं किञ्चिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥ एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहं च मौंजीबन्धनमेव च ॥८९६-८९७।" ज्योतिर्विवरणे—"एकोदरयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः । नद्यंतर एकदिने केप्याहुः सङ्कटे च शुभम् ॥ ऊर्ध्वं विवाहाच्छुभदो नरस्य नारी विवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् । नारीविवाहात्तदहेपि शस्तं नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥८९८-८९९॥" भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरे विवाहमाह मेधातिथिः—"पृथक् मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे । एकस्मिन् मण्डपे कार्यः पृथक वेदिकयोस्तथा ॥ पुष्पपट्टिकयोः कार्यो दर्शनं न शिरःस्थयोः । भगिनीभ्यामुभाभ्याञ्च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥९००-९०१॥" यमयोस्तु विशेषः भट्टकारिकायाम्—"एकस्मिन् वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मंगलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥ ९०२ ॥" ज्योतिर्निबन्धे नारदः—"प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम् । नैवैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।" तथा "नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् । नैकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकन्ययोः ॥ न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन ॥९०३-९०६॥" इति । कन्याया रजोदर्शने तु अपरार्के संवर्तः—"माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥९०७॥

यो वचन सहोदरकै विषयमा मात्र जान्नु पर्दछ । यमको वचन छ—

यौटै सहोदरैका ती एउटै दिनमा पुनः । विवाह न गरोस् त्यस्तै मण्डनै पछि मुण्डन ॥८९५॥

गार्ग्यको वचन छ—

भातृयुग्म-वैद्धीयुग्म-युग्ममा भाइ वैद्धिको । न गरोस् मंगलै यौटा दिनमा मण्डपै विषे ॥

जुन्याहाको भने फेरि यौटै मण्डपमा गरोस् एउटै दिनमा क्षौर विवाहै मौञ्जीबन्धन ॥८९६-८९७॥

ज्योतिर्विवरणमा लेखेको छ—

नाश् हुन्छ दिनमा यौटै जुन्याहाको गरे विहा । मान्छन् कुनै नदीमा र संकटैमा छ वेस त्यो ॥

कन्याविवाहै ऋतु तीन सम्म त हुँदैन गर्नै सुतको गरे पछि ।

कन्या विवाहै पछि पुत्रको विहा गरोस् त्यही नै दिनमा छ श्रेष्ठ ता ॥८९८-८९९॥

भिन्नै आमा बाट जन्मेकाको त एउटै दिनमा पनि विवाह हुन्छ भनी मेधातिथि भन्दछन्—

जन्मेका भिन्न आमाले एउटै दिनमा विहा । भिन्न भिन्न गरी वेदी यौटै मण्डपमा गरोस् ॥

भएतक सप्तपदी बढिनी दुइ तो निज । न हेरून् शिरमा आफनो राखेको पुष्पपट्टिका ॥९००-९०१॥

जुन्याहाको विशेष ता भट्टकारिकामा लेखेको छ—

जुन्याहा हरूको गर्नु एउटै दिन वर्षमा । यौटै मण्डपमा साथै मंगले कर्म तो सब ॥९०२॥

ज्योतिर्निबन्धमा नारदको वचन छ—

न देओस् एउटैलाई दुइ कन्या पनी निज । सट्टा पट्टा पनी हुन्न गर्नु फेरि विवाहमा ॥

एउटै बाट जन्मेका दुइटै वर साथ तो । न देओस् दुइटी कन्या जन्मेका एक बाट तो ॥

एकै पल्ट पनी हुन्न गर्नु मुण्डन ता दुई । दुइ पुत्री पनी हुन्न दिनु यौटा कनै पुनः ॥

एउटै बाट जन्मेका दुइटै वर साथ तो । न देओस् दुइटी कन्या जन्मेका एकबाट तो ॥९०३-९०६॥

कन्याको रजोदर्शन भएमा त अपरार्कमा संवर्तले भनेकाछन् ।

आफनी आमा पिता त्यस्तै ज्येष्ठ भाइ समेत त्यो ।

यी तीन नरकै जान्छन् देख्ता कन्या रजस्वला ॥ ९०७ ॥

हारीतः–"पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता। सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥६०८॥" देवलात्रिकश्यपाः। पूर्वार्द्धं तदेव। "भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता। यस्यां समुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः॥ अश्राद्धेयमपांक्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥६०९-६१०॥" माधवीये बौधायनः—'त्रीणि वर्षाण्यतुमती कांक्षेत्पितृशासनम् ॥६११॥विष्णुः—'ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम्।६१२॥"अत्र वरस्य दोषाभावमाह यमः—"कन्या द्वादशवर्षाणि याप्रदत्ता वसेद्गृहे। भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम्॥ एवं चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन। न तु तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायंभुवाऽब्रवीत् ॥६१३-६१४॥" मनुः –"अलंकारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरे। पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि तं हरेत् ॥९१५॥"

वरं प्रत्याह—"पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्। स हि स्वाम्यादतिक्रामेद्धनां प्रतिरोधनात्॥ ९१६॥" अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन—"कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः। शुद्धिं च कारयित्वा तामुद्वहेदानृशंस्यधीः॥ पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः। दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम्॥ दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि। दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि॥ दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम्। तस्यातीतांस्तु संख्येषु वराय प्रतिपादयेत्॥ उषोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः। अदुष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषम्॥ तामुद्वहन् वरश्चापि

हारीतको वचन छः—

रज देख्छे भने कन्या बाबुको घरमा कुनै। भई त्यो वृषली त्यस्को पति भो वृषलीपति ॥६०८॥

देवल अत्रि तथा कश्यपको वचन छः—

रजदेख्छे भने कन्या बाबुको घरमा कुनै। भई त्यो वृषली भ्रूणहत्या नै बाबुमा भयो॥
अज्ञानी भट्ट जो विप्र विहा गर्छ त त्यो सँग। वृषलीपति भो पंक्तिबाह्यको श्राद्धहीन त्यो।।६०९-६१०॥

माधवीयमा बौधायनको वचन छः—

त्यस्ती रजस्वला कन्या आज्ञामा बाबुको रहोस्। तीन वर्षतकै रात्रा नियमै पालना गरी ॥६११॥

विष्णुको वचन छ–

त्यो कन्या बाबुको बाटो हेरोस् ऋतुतकै तिन। अति खोजी वरै योग्य स्वयम्वर गरोस् स्वयम ॥६१२॥

यसमा यमले घरको दोषाभाव कहेकाछन्–

बाह्रवर्षतकै बस्छे जो कन्या बाबुको घर। बाबुमा भ्रूणहत्या भो त्यो कन्या आफुनै वरोस्।।
गरोस् स्वीकार त्यो कन्याकनै पति पनी अनि।
न सम्झोस् भनि हो नीच भन्छन् स्वायम्भुवै मनु ॥६१३-६१४॥

मनुको वचन छ–

दिएको बाबुले केही न लेओस् गहना पनि। लिन्छे ता बाबु-आमाले दिएको चोरिणी भई ॥६१५॥

वरको प्रति यो वचन छ–

विहा ऋतुमती गर्दा बाबुमा न दिओस् धन। प्रतिबोधनले गर्दा ऋतुको स्वाम्य नै त्यजोस् ॥६१६॥

यसमा प्रायश्चित्त आश्वलायनले भनेकाछन्–

कूष्माण्डैर्जुहुयाद्द्विजः ॥६१७ ९२५॥" इति । मदनपारिजाते यज्ञपार्श्वः—"विवाहे वितते यज्ञे होमकाल उपस्थिते । कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥ स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि । गुंजानामाहुतिं हुत्वा ततस्तंत्रं प्रवर्त्तयेत् ॥६२६-९२८॥" बौधायनसूत्रे—"अथ यदि कन्योपसाद्यमाना चोह्यमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमंत्रयेत् । पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम्" इति । अथ द्वादशरात्रमलंकृत्य प्राशयेत् पञ्चगव्यमथ शुद्धां कृत्वा विवहेत् । अत्र गांधर्वाद्यष्टौ विवाहास्तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । मनुः—"षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ॥९२९-९३०॥" चतुरः आसुरगांधर्वराक्षसपैशाचान् । तान् राक्षसवर्ज्यान् वैश्यशूद्रयोः स एव आसुरं वैश्यशूद्रयोः । हेमाद्रौ पैठीनसिः—'राक्षसो वैश्यस्य पैशाचः शूद्रस्य ।' प्रचेता—पैशाचोसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च । मनुः—'राज्ञ-

---

त्यस्तो रजस्वला कन्याकन शुद्ध गरीकन । त्यो प्रायश्चित्तले आफनो रात्रो शुद्धि गरी पुनः ॥
विवाह त्यस कन्याको साथमा त्यो गरोस् वर । खराबी पनका नाना ती विकार त्यज्जोस् वर ॥
यता पिता स्वकन्याका पैलेका ऋतुधर्म ती । गनोस् र दान पर्यन्त पालोस् रात्रो गरी अति ॥
ऋतुधर्म भएका छन् कन्याका जत्ति त्यत्तिको । गाइदान गरोस् यौटै देओस् त्यो छ गरीब ता ॥
भए गरीब अत्यन्त ब्राह्मणैहरूमा पुनः । दक्षिणा साथमै अन्न देओस् फेरि यथाविधि ॥
नाघेमा ऋतुको संख्या यसरी यो विधानले । वरका हातमा सुम्पोस् स्वकन्याकन बाबु त्यो ॥
उपवास गरोस् कन्या तीन दिनतकै पछि । खाई केवल गाईको दुध शुद्ध पवित्र त्यो ॥
कुमारीहरूमा देओस् न भएका रजस्वला । रत्नका गहना नाना त्यो कन्या गरि यै विधि ॥
विवाह त्यस्ति कन्याको गर्ने द्विज पनी पति ।
ऋचाले शुभ कूष्माण्डी गरोस् होम यथाविधि ॥६१७-६२५॥

मदनपरिजातमा यज्ञपार्श्वको वचन छ-

विवाह यज्ञमा त्यस्तो भएमा होम-काल त्यो । देखता ऋतुमती कन्या यज्ञगर्ने कसो गरोस् ॥
गरोस् यसो कि त्यो कन्याकन स्नान गराएँदै । यथाविधि गरी पूजा गुंजाको आहुती गरोस ॥
अनी विवाहको होमकर्ने शुरू गरोस् द्विज । प्रवृत्ति कर्म पट्टी नै सावधान भई दृढ ॥६२६-६२८॥

बौधायनसूत्रमा लेखिएको छ कि यदि कन्या विवाहको समय वा पतिका घर जाने वेलामा रजस्वला भइ भने त त्यसको निमित्त यो मन्त्र पढोस् कि-मित्र र वरूण दुवै पुरुष छन र दुवै अश्विनी-कुमार पुरुष छन् तथा इन्द्र र सूर्य पनि दुवै पुरुष छन् यसर्थ यो स्त्री पुरूषलाई धारण गरोस् । फेरि बाह्र रात्री सम्म सोजाइ अलंकृत गरेर पंचगव्य पान गराओस् अनि शुद्ध गरेर त्यस सँग विवाह गरोस् । गान्धर्व आदि विवाहको व्यवस्था ठूल ठूला ग्रन्थबाट जान्नु पर्दछ । मनुको वचन छः-

आठै विवाहमा गान्धर्वादि तो विप्रलाइ ता । विवाह श्रेष्ठ छन मुख्य छ ओटा तो क्रमै सित ॥
चारोटा मान्यछन् श्रेष्ठ क्षत्रिये आदिमा पुनः ।
वैश्य शूद्रकनै श्रेष्ठ मान्यछन् राक्षस त्यो त्यजो ॥६२९-६३०॥

ती चार ओटा आसुर गान्धर्व राक्षस पैशाच हुन् । ती मध्ये राक्षस छोडेर वैश्य शूद्रलाई श्रेष्ठ छन् । वैश्य-शूद्रलाई आसुर विवाह श्रेष्ठ छ । हेमाद्रिमा पैठीनसिको वचन छ वैश्यलाइ राक्षस र शूद्र-लाई पैशाच विवाह श्रेष्ठ छ । प्रचेताको वचन छ-जसको संस्कार हुँदैन त्यस्ता प्रतिलोम जातिलाइ पैशाच विवाह श्रेष्ठ छ मनुको वचन छ-

स्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चांत्यस्तु गर्हितः ॥९३१॥" क्षत्रियादेः सङ्कटे पैशाचमाह । माधवीये वत्सः—"सर्वोपायैरसाध्या सुकन्या पुरुषस्य या । चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता ॥९३२॥" गांधर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दानमाह तत्रैव यमः—"नोदकेन न वाचा वा कन्यामाः पतिरुच्यते । पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥९३३॥" पराशरमाधवीये देवलोपि—"गांधर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः । ९३४॥" त्रैवर्णोक्ते गांधर्वादौ विप्रवर्जमधिकार उक्तः । तत्रैव परिशिष्टे—"गांधर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः । पूर्वं परिश्रयस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते ॥९३५॥" अतो होमादावकृते भार्यात्वाभावाद्वरान्तराय देया । तथा च अत्रैव वसिष्ठबौधायनौ—"बलादपहृता कन्या मंत्रैर्यदि न संस्कृता । अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ।९३६॥" इति । अत्र मंत्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम् । तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता वेत्यावृत्य कन्यानुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम् । मदनपारिजाते नारदः—"पाणिग्रहणिका मंत्रा नियतं दारलक्षणम् । तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥९३७॥" स्मृतिचंद्रिकायामपरार्के चैवम् । आशौचे तु याज्ञवल्क्यः—"दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ९३८।' केषामित्यपेक्षिते ब्रह्मपुराणे उक्तम्—"दातुः प्रग्रहीतुश्च कन्यादाने च नो भवेत् । विवाहविघ्नोः

क्षत्रियेहरूलाई छ विहा असुर निन्दित । वैश्यशूद्रकनै फेरि छ त्यो पैशाच निन्दित ॥९३१॥

क्षत्रियादिहरूलाई संकटमा पैशाच विवाह पनि माधवीयमा वत्स ऋषिका वचनले भनेकोछ—

न पाए सुन्दरी कन्या नरले क्यै उपायले । चोरीले पनि मत्थैले गर्नु एकान्तमा विहा ॥९३२॥

गान्धर्वादि विवाहमा पनि पानीकै साथ संकल्पगरी दान गर्नु भनी त्यहीं नै यमले भनेका छन्—

कहिल्यपति कन्याकोदानले जल-वाक्यको । पति सप्तपदीमा भो विहा-संस्कार ती गरे ॥९३३॥

पराशर-माधवीयमा देवलको वचन पनि छ—

गान्धर्वादिविवाहैमा पनि ती तीन वर्ण ता । समर्थ छन् भने साक्षी अग्नि राखी गरुन् विहा ॥९३४॥

यो वचनमा तीनै वर्णको भनाईले गान्धर्व आदि विवाह मा ब्राह्मणभिन्न अरूको नै अधिकार छ । त्यहीं परिशिष्टको वचन छः—

गान्धर्वासुर-पैशाच-राक्षसादिविवाहमा । पछि होम गरोस् कन्या पतिको आश्रये लिई ॥९३५॥

यसर्थ होमाद्रि न गरीकन त्यो कन्या पतिका आश्रयमाश्रयमात्रले पत्नी हुँदीन । यसकारण दोश्रै वरलाइ दिनु पर्दछ । त्यस्तै त्यहींनै वसिष्ठ र बौधायनको वचन छ ।

हरेकी बलले कन्या मन्त्रसंस्कार छैन ता । विधिले अरूमा देओस् कन्ये जस्तो छ त्यो पनि ॥९३६॥

यहाँ मन्त्रले संस्कारको अभाव भो भने अरु वरमा कन्यादान गर्नु सबै विवाहमा समान छ । यसर्थ बलले हरेमा र राक्षस पैशाच विवाहमा यो विशेष वचनै व्यर्थ छ । यस हेतु ती दुवै विवाहमा संस्कार गरेकी वा न गरेकी कन्याको अनुमति विना त्यसलाइ अरूलाई दिनु पर्दछ यही व्याख्या ठीक छ मदनपारिजातमा नारदको वचन छः—

स्त्रीका लक्षण हुन् मन्त्र नियमैका विवाहका । पद्मा विवाहको सातौं त्यस्को मात्र समाप्ति ॥९३७॥

स्मृति चन्द्रिकामा र अपरार्कमा पनि यस्तै लेखिएको छ । विवाहमा अशौच पर्‍यो भने याज्ञवल्क्यले यस्तो लेखेका छन्ः—

विवाह-दान-यज्ञै मा देशोपद्रव युद्धमा । महान् आपत्तिमा त्यस्तै हुन्छ शुद्धि तुरन्त नै ॥९३८॥

कन्याया लाजाहोमादिकर्मणि ॥६३९॥" इति । "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥९४०॥" इति विष्णुवचनाच्च । प्रारम्भस्तेनैवोक्तः— "प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥६४१॥" इति । वरणमिति मधुपर्कपरम् । "गृहीतमधुपर्कस्य । यजमानाच्च ऋत्विजः पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥६४२॥" इतिब्रह्मोक्तेः । मधुपर्कात्पूर्वं तु भवत्येवाशौचमिति शुद्धिविवेकः । रामाण्डारभाष्येऽप्येवम् । नांदीमुखावधिश्च स्मृत्यन्तरे—"एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः । त्रिषट्चौलोपनयने नांदीश्राद्धं विधीयते ॥९४३-६४४॥" आरभ्भावे यच्च विष्णुः—'न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतयोरपि' इति । अत्र प्रायश्चित्तमाह मदनपारिजाते विष्णुः—"अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् । गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकी ॥६४५-९४६॥" संग्रहेऽपि—"सङ्कटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते । कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥ चूडोपनयनोद्वहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । यदैकसूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया ॥६४७-९४८॥" अन्नादिषु विशेषः षट्त्रिंशन्मते—"विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वंतरामृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥" परैरसगोत्रैः । भुंजानेषु तु विप्रेषु त्वंतरामृतसूतके । अन्यगेहोदकाचांताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥९४९-६५०॥" एतदाशौ-

---

कस कसलाई शुद्धि हुन्छ भनेमा ब्रह्मपुराणमा भनेकोछ—

कन्यादानमहाँ हुन्छन दुवै शुद्धि लिने दिने । लाजाहोमादि कर्ममा कन्या शुद्धि तुरुन्त छ ॥६३९॥

विष्णुको वचन छ—

विहा यज्ञ-व्रतै-श्राद्ध-जप-पूजा र होममा । न थाल्दा सूतकै लाग्छ थालेमा हुन्न सूतक ॥६४०॥

प्रारम्भ पनि विष्णुले नै भनेका छन्—

संकल्प व्रत-सत्रैमा यज्ञमा वरणै तथा । ती नान्दीमुख श्राद्धैमा वसाल्नु पाक हो गुरु ॥६४१॥

वरण गे मधुपर्कपरक छ । ब्रह्मपुराणमा लेखेको छ

मधुपर्क लिएका ती ऋत्विकमा यजमानको । लाग्दैन त्यो परे जूठो न लिँदै लाग्छ किन्तु त्यो ॥६४२॥

यो शुद्धिविवेकमा लेखिएको छ । रामाण्डार भाष्यमा पनि यस्तै लेखिएको छ । नान्दीमुख श्राद्धको अवधि पनि अरु स्मृतिमा यस्तो लेखिएको छ—

यज्ञबीच गरोस् नान्दी दिन एकाइसै अघि । विवाहमा गरोस् नान्दी श्राद्धे दश दिनै अघि ॥
गरोस् मुण्डनमा नान्दी श्राद्धै दिन तिनै अघि । यज्ञोपवीतमा चाँहि गरोस् दिन छत्रै अघि ॥६४३-६४४॥

आरम्भको अभावमा विष्णुले लेखेका छन् कि पहिले आरम्भ गरेका देव प्रतिष्ठा र विवाहमा आशौच लाग्दैन । यसमा मदन पारिजातमा विष्णुले यस्तो प्रायश्चित्त भनेका छन्—

प्रारम्भ न गरेका ती कर्मका शुद्धि खातिर । कूष्माण्डफलले होमोस् घिउले पनि शुद्ध त्यो
गाई दान गरोस् फेरि पञ्चगव्य पिइकन । पारेको सूतकै मान्छे अनि शुद्धि भयो भन ॥६४५-६४६॥

संग्रहमा पनि भनेको छ—

परेमा संकटै त्यस्तो भने सूतक आइ गो । कूष्माण्डीले घिवै होमी गाइ देओस् दुवै दिने ॥
प्रतिष्ठादि-व्रतैबन्ध गर्दा मुण्डन औ विहा । गरोस् नान्दीमुखै श्राद्ध यौटा सूतक त्यो परे ॥६४७-६४८॥

अन्नादिका स्पर्शमा षट्त्रिंशतका मतमा यस्तो विशेष लेखिएको छ ।

विवाहोत्सव-यज्ञैमा बीचमा सूतकै परे । दिनु त्यो अन्न अरुले खानु पर्दछ विप्रले ॥
विप्रले बीचमै खादा जूठो-सूतक क्यै परे । शुद्धिन्छन् अरुकै घर्को पानीले पछि तीचुठे ॥६४९-६५०॥

चात्पूर्वमपृथक्कृतान्नविषयम् । तत्र शेषमन्नं त्याज्यमित्यर्थः । पृथक्कृते तु बृहस्पतिराह—"विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्त्तितः॥९५१॥" इति । धर्मार्थं विवाहकरणे फलमुक्तं महाभारते—"ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यादेकं वोद्वाहयेद्द्विजम् । तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ॥ ९५२ ।" अपरार्के दक्षः—"मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः । यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥९५३॥"

मदनरत्ने भविष्ये—"विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥९५४॥" कन्यागृहे भोजननिषेधोऽपि तत्रैव—"अप्रजायां तु कन्यायां न भुंजीत कदाचन । दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥९५५॥" अपरार्के आदित्यपुराणे—"विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् । अप्रजायां तु कन्यायां नारनीयात्तस्य वै गृहे ॥ ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दद्यादनीयात्कदाचन । अथ भुंजीत मोहाच्चेत्पूयाख्ये नरके वसेत् ॥९५६-९५८॥" तत्रैव कश्यपः—"अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयम्भुवा । शस्तं तन्मांगलिकेषु तावत्कालं न सर्वदा ॥९५९॥" यंत्रनिर्मुक्तं नूतनम् । विवाहमध्ये स्त्रिया सह भोजनेऽपि न दोषः इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः—"विवाहकाले यात्रायां पथि चौरसमाकुले । असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः ॥ एकयानसमारोहमेकपात्रे च भोजनम् । विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥ अन्यथा दोषमाप्नोति

अशौच पर्नु अघि त्यो अन्न पृथक् गरेको छैन भने मात्र यो कुरा हो । त्यै वेला त्यो बाँकी अन्न छोड्नु पर्दछ । पृथक् गरेमा त बृहस्पतिले लेखेका छन्—

विवाहोत्सवयज्ञैमा बीचैमा सूतकै परे । हुने संकल्प ता पैले अन्नमा दोष हुन्न क्यै ॥९५१॥

धर्मका निम्ति विवाह गरेमात महाभारतमा फल भनिएको छः—

विहा गरि दिए यौटै गच्छे अन्सार विप्रको । वैकुण्ठ धाममै जान्छ शिवभक्त मनुष्य त्यो ॥९५२॥

अपरार्कमा दक्षको वचन छ ।

न हुने बाबु-आमाको संस्कारो द्वाहनादिले । गर्छ संस्कार ता त्यस्को पुण्य संख्या हुँदैन क्यै ॥९५३॥

मदनरत्नमा भविष्यको वचन छ ।

विवाह आदि कर्मैका वेलामा सिद्ध त्यो हुने । जो दिन्छ धन त्यस्लाइ अश्वमेधफलै भयो ॥९५४॥

कन्याका घरमा भोजन गर्नु पनि त्यहीं नै निषेध लेखिएको छ—

निः सन्तान स्वकन्याको न खाओस् घरमा कसै ।
नातीको मुख देखेमा शोच गर्दछ त्यो किन ? ॥९५५॥

अपरार्कमा आदित्य पुराणको वचन छ—

ज्वाईंलाइ म ता ठान्छु साक्षात् विष्णु भनीकन । न उठाओस् रिसै कत्ति तसर्थ तिनलाइ ता ॥
निः सन्तान स्वकन्याको न खाओस् घरमा कसै । वेदका मन्त्रले शुद्ध गरेको दान नै हुँदा ॥
निः सन्तान भएकी त्यो कन्याको घरमा यदि । भने कै मोहले खान्छ त्यो पक्कै नर्क पर्दछ ॥९५६-९५८॥

त्यहीं नै कश्यपको वचन छ—

न फाटेको नयाँ वस्त्र त्यस्ता मङ्गलकार्यमा । श्रेष्ठ हो भन्दछन् ब्रह्मा सधैंका निम्ति हुन्न त्यो ॥९५९॥

विवाहका मध्यमा स्त्रीको साथै भोजन गर्नमा दोष छैन हेमाद्रिका प्रायश्चित्त खण्डमा गालवले भनेकाछन्—

यात्रा-विवाह-मार्गैमा चौर व्याकुलतादिमा । असहाय भए देखि विप्रले गर्नु ती कुरा ॥

पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥६६०-६६१॥" रत्नमालायाम्--"मूलमैत्रमृगरोहिणीकरैः पौष्णमारुतमघोत्तरान्वितः। भौमसौरिरविवारवर्जिते पाणिपीडनविधिर्विधीयते ॥ अत्रानिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तं ज्यौतिषे--"विपत्तारे गुडं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम्। प्रत्यरे लवणं दद्याच्छागं दद्यात्त्रिजन्मसु ॥ चन्द्रे च शंखं लवणं च तारे तिथौ विरुद्धे त्वथ तन्दुलांश्च। धान्यं च दद्यात्करणे च वारे योगे विरुद्धे कनकं प्रदेयम् ॥६६२-९६६ ॥" विवाहे मण्डपमाह वसिष्ठः--"षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम्। मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ॥ अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपट्करम् ।९६७-९६८॥" दैवज्ञमनोहरः-"चित्रा विशाखा शततारकाश्विनी ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाचतुष्टयम्। हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिका प्रदानकं कण्डनमण्डपाकम् ॥" हेमाद्रौ व्यासः-'कण्डनदलनयवारकं मण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम्। तत्सम्बन्धितगतमृत्ते वैवाहिके कुर्यात् ॥" यवारकं चिकसा इति प्रसिद्धम्। 'वैवाहिके तु दिवसे शुभे चाथ तिथौ शुभे। चातुर्थिकं प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥६६६॥" वेदीमाह नारदः- "हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समंततः। स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णैर्वामभागे तु सद्मनि ॥ समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम्। प्रागुदक्प्रवणारम्भां स्तम्भहंसशुकादिभिः ॥ एवं विधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्निवेदिकाम् ॥६७०-६७२॥" इति। समर्पिपते-'मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो

भाँडोमा पर्दै खानु वस्तु गै एकथानमा। हुँदैन कथै पनि दोष पछि चान्द्रायण गरोस् ॥६६०-६६१॥

मित्यक्षरामा पनि यस्तै लेखिएको छ। रत्नमालामा पनि भनेको छ। मूल अनुराधा मृगशिरा हस्ता रेवती स्वाती मघा र उत्तारा यो नक्षत्रमा र मंगल शनि सूर्य भिन्न अरू वारमा विवाहको विधि कहिएको छ। ज्योतिषमा अनिष्ट नक्षत्रको दान कहिएको छ—

विपत्तारा भए देखि गुडको दान नै गरोस्। निधनै छ भने देओस् सुवर्ण तिल आदिता ॥
परे प्रत्यरि त्यो फेरि गरोस् लवण दान ता। भए त्रिजन्मतारा ता छाग दान गरोस् तथा ॥
शंख दान गरोस् चन्द्र भए देखि विरुद्धता। भए विरुद्ध नक्षत्र गरोस् लवण दान नै ॥
भए तिथि विरुद्धै ता देओस् चावल दान त्यो। धान्य आदि गरोस् दान विरुद्ध करणै हुँदा ॥
विरुद्ध वार पर्दा वा हुँदा योग विरुद्ध तो। सुवर्ण विप्रमा देओस् गरी दान यथाबाध ॥९६२-९६६॥

विवाहमा मण्डपको विधान वसिष्ठले भनेका छन्—

बनाओस् सोह्र हातैको अति सुन्दर मण्डप। चार ढोका हुऊन त्यस्का शोभियोस् तोरणादिले ॥
बनाओस् त्यसमै वेदी अथवा आठ हात को। बनाओस् बाह्र हाते नै त्यो मण्डप अनुत्तम ॥६६७-६६८॥

दैवज्ञ मनोहरको वचन छ कि चित्रा विशाखा शतभिषा अश्विनी ज्येष्ठा भरणी आर्द्रा पुनर्वसु पुष्य र अश्लेषा यी नक्षत्र छोडी बाँकि नक्षत्रमा तेल वेदी दान कण्डन र मण्डप आदि बनाउनु श्रेष्ठ छ। हेमाद्रिमा व्यासको वचन छ कि कण्डन दलन यवार्क मण्डप माटोको वेदी गृहको चित्रण र विवाह सम्बन्ध आदि र अन्यत्र आउनु जानु यी सब कुरा विवाहकै नक्षत्रमा गरोस्।

विवाहदिनमा योग्य मुहूर्त-तिथिमा शुभ। भने अनुसार शास्त्रले चतुर्थीकर्म त्यो गरोस् ॥६६६॥

नारदले वेदी यस्तो बनाउनु भनेकाछन्-

लम्बा चौडा चार हात एक हात उँचो तथा। चार्पाटे चार खाने त्यो वेदी होस् गृहवाममा ॥
सम होस अति नै राम्रो चारै तिर हुओस् सिढी। वेदी त्यो केहि ढल्केको पूर्व वा उत्तरै हुओस् ॥
केराकै स्तम्भ होस् चित्र हुओस् हंस-शुकादिको।
त्यस्तोमा अग्नि थापेको कन्या-वर गई बसून ॥ ६७०-६७२ ॥

गृहमानतः । कार्यः षोडशहस्तो वा द्यूनहस्तो दशावधिः ॥ स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदीमध्ये प्रतिष्ठिता ॥६७३-६७४॥" हस्तो ग्रथ्याः । सोपानं पश्चिमतः उपरिभागे उक्तपरिमाणाद्भिन्नम् ।

अथ मृदाहरणम् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः-"कर्त्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मंगलायांकुरार्पणम् । नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥ तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये । सम्यग्गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः ॥ सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् । तत्र मृत्सिकतां श्लक्ष्णां गृहीत्वा पुनरागतः ॥ मृण्मयेष्वथवा वंशपात्रेषु योजयेत् । अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥९७३-९७८॥" शौनकः-"आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च । हित्वान्यत्र विधातव्यं मंगलेऽङ्कुरवापनम् ॥ ९७९ ॥" बृहस्पतिः-आत्यनिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योंकुरार्पणम् ॥६८०॥" अत्रैव वाग्दानं हरिद्राचन्दनञ्च कार्यम् । ज्योतिः प्रकाशे-"चतुर्थो मण्डपः श्रेष्ठः सप्तमः पञ्चमस्तथा । नवमैकादशौ श्रेष्ठौ नेष्टौ षष्ठतृतीयकौ ॥ विवाहभे स्वोदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥९८१-९८२॥" वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः-"उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च । देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥९८३॥" इति । वाग्दानोत्तरं वरमरणे अपरार्के स्मृतिचन्द्रिकायां च । वसिष्ठः-"आदौ दत्तायां म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि । न च मंत्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा ॥९८४॥" यत्तु नारदः-"उद्वाहितापि सा कन्या

सप्तपिका मतमा यस्तो लेखेको छ—

मंगलै कार्यमा सारा अन्सार गृहमानको । चौध बाह्र दशै सोह्र हातको पानुं मण्डप ॥
चार स्तम्भ हुऊन् राम्रा त्यसका बीचमा पुनः ।
बनाओस् मण्डपै साथ यस्तो वेदी अनुत्तम ॥ ६७३-६७४ ॥

यहाँ हात कन्याकै लिइन्छ । पश्चिम तर्फ सिढी पानुं पर्दछ त्यो माथिल्लो भागमा भनेका परिमाण देखि भिन्न हुनु पर्छ । अब माटो ल्याउनु भन्दछन् । ज्योतिर्निबन्धमा नारदको वचन छ—

मंगलै कामका सारा पैले मंगल निम्तिमा । अब रोपोस् नवौं सात पाचौं वा तेसरो दिन ॥
अथवा बीज नक्षत्र शुभ वार र लग्नका । उदयैमा ध्वजा त्यस्तै चँदुवा तोरणादिले ॥
घर शोभित पारेर वाद्य-नृत्यादिसाथमै । घरको उत्तरैमा गै ली आओस् सिकता र मृद् ॥
माटो वा बाँसको भाँडोमा राखोस् त्यसलाइ ता ।
राखोस् अनेक पुष्पादि जल पुष्प पनी त्यहाँ ॥ ६७५-६७८ ॥

शौनकको वचन छ—

रोपोस् यवांकुरै सारा चर्का मङ्गलकाममा । आधान गर्भसंस्कार जात-नामादि तो त्यजी ॥६८६॥

बृहस्पतिको वचन छ-

आवश्यकादि तो सारा कार्यमा मंगलादिका । त्यसै समयमा नै त्यो रोपोस् अंकुर आदिता ॥६८०॥

यै पूर्वोक्त मुहूर्तमा नै वाग्दान र हरिद्रा लेपन गरोस् । ज्योतिः प्रकाशको वचन छ-

चौथो सातौं तथा पाचौं नवौं एकादशौं पनि । श्रेष्ठ मण्डप मानिन्छ तेश्रो छैटौं हुँदैन त्यो ॥
नक्षत्रमा विवाहैको वा त्यसको उदयै विषे ।
गरोस् वरण कन्याको शास्त्रोक्त विधि लीकन ॥६८१-६८२॥

वरको वरण पनि चण्डेश्वरले भनेको छ-

उपवीत फलै पुष्प वस्त्रद्वारा अनेक तो । वरणमा वरमा देओस् कन्याको भाइ वा द्विज ॥९८३॥

वाग्दान गरी सके पछि वर मर्‍यो भने ता अपरार्क स्मृतिचन्द्रिकामा वसिष्ठले यस्तो लेखेको छ-

सके पछि वभैग्दान वाक्यले-जलले यदि । मरे वर छ कन्यै त्यो पिताकी मन्त्रहीन भै ॥६८४॥

न चेत्सम्प्राप्तमैथुना । पुनः संस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा ॥९८५॥" इति । यच्च कात्या-
यनः–"वरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव च । विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि
वा ॥ ऊढापि देया सान्यस्मै सहाभरणभूषणा ॥९८६–९८७॥" इति । इदं कलौ निषिद्धम् ।
'देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते' इत्यादित्यपुराणे कलौ निषेधात् । दत्ता शब्द ऊढा-
परः । ऊढायाः पुनरुद्वाहमिति हेमाद्रावुक्तेः । अत एव सगोत्रा सपिण्डादिविवाहेऽपि भोगतस्तां
परित्यज्य पालयेज्जननीमिवेत्युक्तम् । न तु क्वापि पुनर्विवाह उक्तः । देशांतरगमने तु कात्या-
यनः–"वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा । ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम्
॥९८८॥" अपरार्के नारदोऽपि—"प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशांतरं व्रजेत् । त्रीनृतून्
समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥९८९॥" शुल्कदाने तु मनुवसिष्ठौ—"कन्यायां दत्तशु-
ल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः । देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥९९०॥" चंद्रिकायां
कात्यायनः–"प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायास्त्रीधनं तथा । धार्या सा वर्षमेकं तु देयान्यस्मै
विधानतः ॥ अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै । पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्तु
ताम् ॥ पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः । अथागच्छेन्नवोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ।९९१–
९९४।" मनुः– "नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्वपि हि जन्मसु । शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छंदं दुहितृवि-

---

नारदले भनेका छन्–

विवाह भै सकेको छ भाको मैथुन छैन ता । फेरि संस्कार योग्यै छ त्यो छ कन्या समानकी ॥९८५॥

कात्यायन भन्दछन् ?

वरहोस् जातिकै भिन्न पतितै वा नपुंसक । कुकर्मी दीर्घरोगी होस् शूद्र होस् वा सगोत्र होस् ॥
भने बिहा भएको त्यो कन्याकन पनी दिनु । अरूलाइ सबै वस्त्र–गहना–अन्न साथमा ॥९८६–९८७॥

यो कलिमा निषिद्ध छ । देवर बाट सुतको उत्पत्ति र दिइ सकेकी कन्याको दान कलियुगमा निषिद्ध छ भनी आदित्य पुराणमा लेखिएको छ यहाँ मूलको ता शब्दले विवाह गरिसकेकी कन्या लिनु पर्दछ किन कि ? हेमाद्रिमा विवाह गरी सकेकी कन्याको पुनर्विवाह निषिद्ध छ यसर्थ आफ्नु गोत्रकी वा सपिण्डकी कन्या सित विवाह भई गयो भने त त्यसको त्याग गरेर आमाकै ठीक परिपालन गर्नु भनेको छ । पुनर्विवाह कहीं पनि लेखेको छैन । वर देशान्तर गएमा कात्यायनले लेखेका छन्–

भएमा वर कै नष्ट कन्यालाइ वरीकन । पर्खी छ महिना कन्या वर अर्कै वरोस् पुनः ॥९८८॥

अपरार्कमा नारदको पनि वचन छ–

प्रतिग्रह लिई कन्या गए देशान्तरै वर । पर्खी छ महिना कन्या फेरि अर्कै वरोस् वर ॥९८९॥

शुल्कदानमा त मनु र वसिष्ठले यस्तो भनेको छ ।

दिएमा मोल कन्याको मर्‍यो यदि दिने भने । यदि मान्छे भने कन्या दिनु त्यो देवरैकन ॥९९०॥

चन्द्रिकामा कात्यायन को वचन छ—

कन्याको स्त्रीधनै शुल्क दिई वर गयो भने । राखी वर्षदिनै सम्म देओस् पछि विधानले ॥
विवाह हुन पाएन वाध्यले घेरमा दियो । आउने सबमा पैले कान्छोकै भै कुमारियो ॥
जो दिएको थियो त्यस्मा पछिल्ला वरले धन । त्यसलाई दिओस् फिर्ता कन्या नै त्यो सबै धन ।
दिएका मोल कन्याको बिहा भइ सक्यो यता ।
वर आए अघिल्लो त्यो फिर्ता लेओस् निजी धन ॥९९१–९९४॥

मनुको वचन छ—

सुनेनौं हामिले यो ता मोलको शुल्क नामले । कन्या लुकेर बेचेको पहिला जन्ममा पनि ॥

क्रयम् ॥ अन्यां च दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते । ते उभे एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः॥९९५-९९६॥"

मनुः—न दत्त्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः । दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥ पंच पश्वानृते हन्तीत्युक्त्वा सहस्रपुरुषानृतम् । स एव । एतत्तु न परे चक्रुर्नापरं जातु साधवः ॥ यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते । सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥९९७-१०००॥" भारतेऽप्येवम् । याज्ञवल्क्यः—"सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदंडभाक् । दत्तामपि हरेत्पूर्वः श्रेयांश्च वर आव्रजेत् ॥१००१-१००२॥" पूर्वस्य दोषसत्वे इदमिति विज्ञानेश्वरः । संबंधतत्त्वे वसिष्ठः—"कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्धि पतितस्य च । अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥ दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥१००३-१००४॥" मनुः—"पंढांधबधिरादीनां विवाहोस्ति यथोचितम् । विवाहासंभवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा ॥ पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम् ॥१००५-१००७॥" अन्यद्वक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यत इति दिक् । अत्र नांदीश्राद्धे विशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रे वक्ष्यामः । इदं चाद्यविवाहे पिता कुर्यात् । द्वितीयादौ वर एव कुर्यात् । "नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः । अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नांदि-

---

देखाई एउटीलाइ अर्की कन्या दियो भने । यौटैका मोलले लेओस ती दुवैकन त्यो वर॥९९५-९९६॥

वनकै भनाई छ—

कन्या दिइ कसैलाइ न देओस् अरूमा पुनः । दिन्छ ता भोग्छ त्यो पाप बोलेको झूठ मत पँले ॥
पशुका निम्ति बोलेमा झठ ता पाप लाग्दछ । हत्याका पाँचको दोष मर्त्यनिम्ति हजारको ॥
न कसैले गरे यस्तो न गर्छन् साधु-सज्जन । प्रतिज्ञा गरि यौटामा अरूलाई दिइन्छ जो ॥
राजा-पण्डितको बोली कन्याको दान नै पनि । यी तीनै वस्तुता हुन्छन् सत्य औ एकपल्ट नै ।९९७-१०००।

भारतमा पनि यस्तै लेखिएको छ । याज्ञवल्क्यको बचन छ—

त्यो कन्यादान ता हुन्छ एकै पटक मात्र नै । जसले हर्छ त्यस्लाइ त्यो चौरै दण्डयोग्य छ ॥
पहिलो वर भन्दाकै दोश्रो श्रेष्ठ मिले वर । दिएकी नै हओस् कन्या छुटाई त्यसमा दिनु ।१००१-१००२।

पहिलो बरमा कुनै दोष छ भने मात्र यस्तो गरोस् भनी विज्ञानेश्वर भन्छन् । सम्बन्धतत्वमा वशिष्ठको बचन छ—

च्युतमा बछि बाग्दान अपस्मारी-विधर्मिमा । कुल-शीलविहीनैमा रोगीमा वेषधारिमा ॥
आपनी कन्या दिएकी नै भए पनि त वास्तव । न देओस् रोक्नु नै पर्छ सगोत्रीमा पनी सब।१००३-१००४॥

मनु भन्दछन् ।

नपुँसक तथा अन्धा बहिरा आदिको पनि । विवाह आदिमा यस्तै उचितै छ कुरा पनि ॥
असम्भव हुँदा त्यस्ता मर्त्यको त विवाह त्यो । तिनका भाइमा कान्छा कन्या दिनु विहागरी ॥
पुत्रको अरू नै स्त्रीको काका-सापत्नको पनि ।
परिदेवन दोष् छैन अग्न्याधान विवाहमा ॥१००५-१००७॥

जेठोको विवाह हुनु अघि नै कान्छोको गर्नु लाइ परिदेवन भन्छन् । अरू वक्तव्य विस्तारका डरले भनिदैन । इति । यसमा नान्दीमुख श्राद्ध र त्यसमा अधिकारीहरूको विशेष बयान अगाडि गरिन्छ । यो नान्दी मुख श्राद्ध पहिला विवाहमा बाबुले गर्नु पर्दछ । दोश्रो आदिमा भने आफै वरले गर्नु पर्छ यस्तो स्मृति छ—